

Sección de Literatura

Polos camiños das horas

Epistolario de Ricardo Carballo Calero
e Ramón Otero Pedrayo

REAL ACADEMIA GALEGA

Polos camiños das horas

**Epistolario de Ricardo Carballo Calero
e Ramón Otero Pedrayo**

Coordinación

Henrique Monteagudo

Edición

Patricia Arias Chachero

Nélida Cosme Abollo

Adrián Estévez Iglesias

Edita

Real Academia Galega

ISBN: 978-84-17807-04-7

Depósito Legal: C-1325-2020

<https://doi.org/10.32766/rag.368>

© Real Academia Galega, 2020

© Xesús Alonso Montero

© Patricia Arias Chachero

© Adrián Estévez Iglesias

© Herdeiros de Ricardo Carballo Calero

© Herdeiros de Ramón Otero Pedrayo

Fotografías da cuberta

Ramón Otero Pedrayo na coroación poética de Ramón Cabanillas.

Padrón, 8 de abril de 1958 / Arquivo Camilo Agrasar Vidal

Ricardo Carballo Calero / Moncho Rama

Deseño da colección

Grupo Revisión Deseño

Impresión

LUGAMI ARTES GRÁFICAS

Infesta, 96

15319 Betanzos

Tel. 981 77 41 71

www.lugami.com

**REAL
ACADEMIA
GALEGA**

**XUNTA
DE GALICIA**

**PARLAMENTO
DE GALICIA**

Sección de literatura

Polos camiños das horas

**Epistolario de Ricardo Carballo Calero
e Ramón Otero Pedrayo**

Coordinación: Henrique Monteagudo

Edición: Patricia Arias Chachero, Nélida Cosme Abollo
e Adrián Estévez Iglesias

REAL ACADEMIA GALEGA

Polos camiños das horas: algo máis ca un epistolario

Collo prestadas unhas palabras do limiar de Xesús Alonso Montero a este volume para titular esta presentación. Ao atribuírle a condición de ser algo máis ca un epistolario a esta compilación da correspondencia cruzada entre Ricardo Carvalho Calero e Ramón Otero Pedrayo, o expresidente da Real Academia Galega e profesor –quen, por certo, sería o digno sucesor do primeiro na cátedra de Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela– refírese particularmente á abundante información que esta obra achega sobre algúns capítulos notables da historiografía literaria galega, matizados nuns casos e completados noutros, nun non pequeno número de ocasións. Desde a miña opinión, ese xuízo segue a ser válido fóra dunha clave erudita, pois esta colección de cartas ofrécelle a posibilidade dunha lectura como simple acto de fruición a calquera persoa non especializada na materia, á que só se lle esixe ser amante das letras excelsas e das historias ben contadas, como a que se relata aquí e cuxo primeiro capítulo trata sobre un entrañable reencontro: “Meu querido Otero: vouno ver, pois, ao cabo de tantos anos? Aproveito ista ocasión para lle enviar unha saudosa aperta, anticipo das que lle darei corpo a corpo”.

Unha vez acontecido ese reencontro, as 166 cartas restantes exhumadas nestas páxinas dan paso ao admirable relato dos traballos e dos días de dous vellos amigos e correligionarios nos que permanecía viva a experiencia dunha catástrofe que transcendera a esfera persoal. Entre eles colaboran, fanse confesións e dinse confidencias, agora de forma ininterrompida durante os seguintes tres lustros, ata poucos anos antes da morte do máis vello dos dous. O milagre é posible porque en ambos perdura e está vixente o pacto de irmandade galeguista que asinaran con tinta indeleble tempo atrás. No caso de Ricardo Carvalho Calero cando, sendo aínda un mozo de 16 anos, ingresaba no Seminario de Estudos Galegos e sobresaía polo seu enxeño, creatividade e laboriosidade nunha institución onde don Ramón, na súa madurez física e intelectual pero aínda novo, gozaba xa da consideración de augusto patriarca e guieiro admirable ao que seguir as xeracións máis novas.

O Día das Letras Galegas constitúe sempre unha celebración iluminadora. É así desde a súa creación, en 1963, ano en que a “inventa” Francisco Fernández del Riego, non por azar outro antigo membro do Seminario de Estudos Galegos. Desde entón, forma parte da cita que os galegos e as galegas temos coa historia de Galicia, baixo a escusa da revisitación da obra dun autor ou autora das nosas letras. Dun xeito ou doutro, trátase dunha forma de darlle continuidade ao legado deixado polos pioneiros, entre os que estivo Ricardo Carvalho Calero, extraordinario escritor e erudito ao que a Real Academia Galega moi acertadamente decidiu dedicarlle a celebración de 2020.

O éxito do Día das Letras Galegas depende da concorrencia e colaboración de múltiples actores: empresas, editoras, centros educativos, institucións académicas e gobernamentais. Entre todos estes actores non é menor o traballo das persoas que coas súas investigacións, estudos e edicións fan accesibles ano tras ano os textos literarios e biografías ao común da cidadanía. Por iso, é xusto trasladar o noso agradecemento a Patricia Arias Chachero, Nélida Cosme Abollo e Adrián Estévez Iglesias polo meticuloso traballo que desenvolveron na edición deste epistolario, así como ao académico de número Henrique Monteagudo pola coordinación deste volume que se converte, ademais, nun exemplo de cooperación produtiva entre institucións, a Real Academia Galega, a Xunta de Galicia e o Parlamento de Galicia.

Alberto Núñez Feijóo
Presidente da Xunta de Galicia

Unha recompilación necesaria

A dedicatoria do Día das Letras Galegas a Ricardo Carballo Calero constitúe unha ocasión propicia para recuperar e poñer en valor a traxectoria biográfica – non escasa en penurias– e tamén o inxente traballo intelectual do homenaxeado. Carballo Calero é, sen dúbida, unha das figuras fundamentais –e, ao tempo, unha das máis descoñecidas– do proceso de rexurdimento da cultura e das letras galegas que hoxe desfrutamos e que non se entende sen botar a vista atrás. Refírome ao traballo dos nosos devanceiros, nomeadamente os integrantes das Irmandades da Fala, da Xeración Nós –da que este ano se conmemora o seu primeiro centenario e da que Otero Pedrayo foi o derradeiro dos seus integrantes–, do Seminario de Estudos Galegos e, tamén, de todas aquelas persoas que, dentro e fóra das nosas fronteiras, mantiveron aceso o espírito galeguista nos difíciles anos da posguerra. Uns e outros sentaron as bases para que, coa chegada da democracia, Galicia se dotase das súas propias institucións de autogoberno, que hoxe nos sitúan entre os territorios con maior autonomía de Europa.

Galicia está en débeda, por tanto, con Otero Pedrayo, con Carballo Calero e con tantos outros, polo que todos os esforzos encamiñados a preservar e divulgar o seu legado –na máis ampla concepción deste– deben ser benvidos e apoiados.

A edición deste *Epistolario* constitúe un suceso relevante, tanto polo valor literario das cartas como pola súa condición de documentos históricos que nos axudan a entender mellor unha época escura alumeadada polo traballo, moitas veces heroico e sempre desinteresado en defensa da causa de Galicia, de persoas como os protagonistas deste volume.

Para o Parlamento de Galicia, que custodia a biblioteca persoal e o fondo documental e epistolar de Carballo Calero, é unha honra colaborar na edición desta obra, que fará, estou seguro, as delicias de estudosos e letraferidos, pero tamén do gran público interesado en adentrarse na nosa intrahistoria.

Sirvan tamén estas liñas para agradecer expresamente o traballo de todas as persoas que participaron na elaboración desta obra, caracterizada polo rigor

e a minuciosidade. A miña felicitación sincera á Real Academia Galega pola iniciativa, que cobra especial relevancia neste atípico 2020, no que as restricións derivadas da covid-19 impediron celebrar coa solemnidade e a afluencia debidas moitas das homenaxes organizadas para honrar a memoria de Don Ricardo Carballo Calero.

Con todo, a mellor homenaxe que calquera autor pode recibir é a lectura e a relectura da súa obra. Estou certo de que este *Epistolario* responderá sobradamente ás expectativas dos seus lectores, aos que animará a seguir mergullándose na obra deste galego bo e xeneroso.

Miguel Ángel Santalices Vieira
Presidente do Parlamento de Galicia

Diálogo entre dous grandes

Nós últimos anos publicáronse epistolarios de relevancia na cultura galega. Non é este o lugar para dar conta de todos mais penso nas cartas entre Filgueira Valverde e Otero Pedrayo ou entre Filgueira Valverde e Sánchez Cantón; a correspondencia entre Vicente Risco e Antón Losada Diéguez; a interesantísima correspondencia de Castelao; o intercambio de cartas entre Francisco Fernández del Riego e Ramón Piñeiro ou entre estes e Álvaro Cunqueiro, Xosé Luís Allué e o propio Carballo Calero; a correspondencia histórica de Manuel Murguía, Manuel Antonio, Álvarez Blázquez, Emilia Pardo Bazán, Luís Seoane, Manuel María, Isaac Díaz Pardo, Neira Vilas, Valentín Paz-Andrade, Celso Emilio Ferreiro...

As cartas son documentos fundamentais para entender a historia, a intrahistoria sobre todo, esa parte do iceberg que case sempre permanece debaixo da superficie da auga e que non se conta, mais que explica moitas cousas. As cartas, ordenadas e anotadas para que poidamos situalas no seu contexto e na xusta relación entre as persoas que as escriben e as reciben, son coma lanternas que iluminan as voltas da viaxe, as relacións, motivacións, incertezas, alentos e desalentos, atrancos e desatrancos, arelas e dificultades, mesmo naqueles aspectos aparentemente menos significativos, ás veces tamén os máis íntimos, que ao final significan moito máis do que pensamos.

Da man do profesor Henrique Monteagudo, coordinador do presente volume, o estudo introdutorio e notas de Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez Iglesias, auxiliados na difícil transcripción das cartas por Nélida Cosme, que estivo a cargo da edición, coa sempre oteriana achega do profesor Alonso Montero, o meu predecesor na presidencia da Academia, e grazas á colaboración xenerosa do Parlamento e a Xunta de Galicia, chega a nós este tesouro a través do cal podemos reconstruír (ou cando menos enriquecer) algúns capítulos certamente significativos na historia da cultura galega do pasado século XX.

A figura de Ricardo Carballo Calero, a quen a Real Academia Galega dedica o Día das Letras Galegas neste ano 2020, representa moi ben o traballo xeneroso, atrévome a dicir que xigantesco, dos que Luís Seoane denominou

“heroes silenciosos”, a resistencia galeguista nos tempos da represión e a ditadura. Ramón Otero Pedrayo era o patriarca indiscutible, símbolo da dignidade que non se abaixaba, referente para as vellas e as novas xeracións que, malia todo, non renunciaban ao futuro e mantiñan viva a esperanza.

Os primeiros envíos son do ano 1949. A derradeira carta esta datada en 1974. En total, 167 misivas cruzadas, o que lle dá o valor de coñecer idas e voltas, preguntas e respostas, opinións e contraopinións chegado o caso. Un diálogo aberto que chega a nós grazas á xenerosidade da familia de Ricardo Carballo Calero, que depositou no Parlamento de Galicia a biblioteca e a documentación do profesor; grazas ao Parlamento que a custodia e a mantén viva, o que permite esta publicación; grazas á Fundación Otero Pedrayo e á Fundación Penzol, depositarias dunha parte dos documentos; grazas á xestión e o traballo dos editores e anotadores e grazas á disposición da Xunta de Galicia, que colabora nesta iniciativa. Foron moitos meses de traballo.

Cando a Real Academia Galega determinou dedicar o Día das Letras Galegas ao profesor Ricardo Carballo Calero estaba a recoñecer unha vida de entrega, esforzo, intelixencia e devoción a Galicia, a súa lingua e a súa cultura. Recoñecía, asemade, a significación dun tempo histórico encarnado na biografía do profesor, biografía que comeza no Seminario de Estudos Galegos e no Partido Galeguista na Segunda República, naquel tempo de entusiasmo do que falaba sempre Rafael Dieste, e que atravesa o deserto da resistencia, alento de esperanza, ata chegar a nós.

Víctor Fernández Freixanes
Presidente da Real Academia Galega

Algunhas cavilacións sobre o epistolario Ramón Otero Pedrayo / Ricardo Carballo Calero (1949-1974)

Xesús Alonso Montero

Real Academia Galega

PRIMEIRO ACHEGAMENTO

Cando Patricia Arias e Adrián Estévez puxeron nas miñas mans este epistolario inédito, acollino cun entusiasmo moi moderado. Pensei que se trataba de cartas de xorne erudito, quizais pensando nalgunhas xa publicadas de Carballo Calero. En realidade, non tiña en conta, debidamente, o seu interlocutor, don Ramón Otero Pedrayo, incapaz de redactar cartas, a quen for, onde non aparecesen afortunadas incursións líricas, ou conmoventes mencións autobiográficas, ou referencias verdadeiramente poéticas á paisaxe, ou secuencias de alta literatura sobre calquera tema... Así era don Ramón, o noso máximo epistólogo. El, coa súa excelsa prosa epistolar, condicionaba a feitura literaria dos máis eruditos, neste caso, o profesor Carballo Calero, eruditísimo en varios saberes e escritor moi dotado literariamente. Lembro, neste punto, un dos grandes epistolarios das Letras Galegas: o epistolario Otero Pedrayo/Filgueira Valverde, no que este, erudito no fundamental, asume en non poucas cartas o rango literario que parece contaxiarlle o seu interlocutor.

Consta o presente epistolario de 167 cartas, unha boa parte delas breves (e non poucas, moi breves). Hai tres misivas de don Ramón que conteñen, como complemento, textos moi valiosos para os estudos que interesan, nesa altura, a Carballo Calero. Na do 14 de marzo de 1954, “no reverso desta carta consérvase unha sorte de poema manuscrito de Otero Pedrayo” (Arias/Estévez), poema que eu descoñecía cando publiquei a *Poesía* do Patriarca (2000); na do 1 de decembro de 1959 anéxalle textos de Pondal e outros sobre Concepción Arenal, ademais dun artigo seu sobre este tema, e na de xuño de 1963, un longo ensaio inédito –maxistral entre os seus– sobre a personalidade ética e literaria de Noriega Varela.

Trátase dun escrito privado solicitado por Carballo Calero, que este non tivo en conta na primeira edición da súa *Historia da literatura galega contemporánea* (1963) pero si na de 1981, tal como explican oportunamente os editores na nota 2 da carta 116. Así pois, o presente volume é algo máis ca un epistolario.

Iníciase este o 30 de abril de 1949 cunha carta de Carballo Calero, que residía en Ferrol desde 1941, data na que saíu do cárcere de Santa Úrsula (Xaén). Este dato debe lerse en clave dramática: o escritor Ricardo Carballo Calero, amigo e camarada de Ramón Otero Pedrayo anos antes do 36, non tivera relación con el durante un longo período de oito anos (1941-1949), “onde sobrevive dedicado ao ensino privado desde que saíu da prisión”, dito sexa en palabras da introdución dos editores. Por fin, os dous vellos galeguistas, os dous intelectuais que se admiraban mutuamente, encóntranse, despois de trece anos, en Ferrol (daquela “del Caudillo”) o día 28 de maio de 1949, data na que don Ramón pronuncia, no Círculo Mercantil, a conferencia “Viento del Oeste”, unha conferencia de tema paisaxístico esencialmente aproblemática, tal como esixían aqueles primeiros anos da Posguerra, e en castelán, dada a realidade administrativa da época¹. Por se fose pouco, extremáronse as formalidades: o conferenciante, don Ramón Otero, e o presentador, o señor Carballo Calero, fardados con lustrosos chaqués.

DON RAMÓN CONVERSA SOBRE ALGÚNS CAPÍTULOOS IMPORTANTES DA SÚA BIOGRAFÍA INTELECTUAL E SENTIMENTAL

Xa na primeira carta (21/V/1949) lle comunica que está ateigado de traballo, pois “cos meus 61 anos firmo as oposicións á cadeira de Xeografía de Sant-Yago”. É o don Ramón que acababa de ser repostado na súa cátedra do Instituto de Ourense, despois de once anos despojado dela (1937-1948), o don Ramón que

---

1 Que se saiba, a primeira alocución pública en galego de don Ramón foi, en Ourense, o 11 de novembro de 1949, co gallo do centenario de Lamas Carvajal. En realidade, non chegou a finalizar o discurso, sabotado, cos “gritos de rigor”, polas autoridades do Réxime (Alonso 2000: 71-72).

Por certo, en Ferrol, a primeira conferencia en galego pronuncieina eu bastantes anos despois, o 17 de maio de 1967, Día das Letras Galegas dedicado a Curros Enríquez. A segunda, de Carlos Casares (sobre o mesmo autor), celebrouse ao día seguinte.

quería ingresar na Universidade de Galicia, moi consciente do significado do seu nome e da súa voz dentro dela; por iso, aínda que “un pouco vello”, faino “con lediza”. Define moi ben o feito Carballo Calero:

Como tantos outros galegos, como todos os galegos, teño seguido con emoción as súas oposicións á cadeira compostelá a través das noticias da prensa. Pol-a de hoxe conozo o seu trunfo e quero decirlle canto me alegro. Oxalá tanto como o catedrático merece a cadeira, merecera a Universidade ao catedrático. Realmente, que vostede estivera dentro de ila era o único medio de que ila non estivera fóra de nós (1/IV/1950).

Emociona este “nós”, con música de Pregarra e non alleo ó Nós da revista *Nós*. En realidade, estamos ante unhas palabras non exentas de contido político galeguista, contido que só moi sagaces funcionarios da censura captarían². O mesmo significado tiña para o vello galeguista Ben-Cho-Shey, inspector de ensino primario daquela residente en Madrid e que, co seu compromiso, arrastrou varios paisanos –eu entre eles– a asistiren á oposición de don Ramón Otero, sobre todo ó exercicio da lección maxistral, aquel no que disertou sobre “Nietzsche no outono de Engadina, da luz comparada dos lagos e glaciares, dos arcaísmos na paisaxe... levando un sentido da Geografía un pouco superior ó dos programas priguizosos, estereotipados” (16/IV/1950). Foi en xaneiro de 1950 e eu lembro o meu abraio ante aquel caudal de erudición, poesía e orixinalidade. Nese ano eu cursaba segundo na Facultade de Filosofía e Letras de Madrid.

Pero don Ramón, por moito que o atafegasen as oposicións, non esquecía un nome sacro para el: o de Castelao, xa moi doente no verán de 1949 no seu exilio arxentino:

Teño unha fonda pena por Castelao. Vaille moi mal e sofre moito. Con il, pros do seu tempo, arredor dos 60, váisenos o símbolo, a legría e o consóo do noso vivir e mocidade. Xa o terei ó cabo do que aconteza (21/VI/1949).

Carballo, que entende moi ben a letra e a música destas palabras, responde, axiña, coa debida altura: “Amargúranme as tristes novas que me dá de

---

2 Saiban os lectores deste epistolario, nomeadamente os novos, que, no Réxime de Franco, cartas de certos remitentes e de certos destinatarios eran lidas, primeiro, na comisaría de Policía, e non sempre eran tan coidadosos que pegasen ben o sobre. Cantas recibín semiabertas!

Castelao. Antre vostede e min poucas verbas son mester para expresar a comunión n-isa dor” (25/VI/1949).

Asombra a capacidade de don Ramón, que opositaba a unha cátedra moi disputada nos primeiros meses de 1950, os meses nos que vivía a angustia da morte de Castelao. Pois ben, nesa situación, exerceu como xurado do primeiro premio de novela que convocara a editorial Bibliófilos Gallegos (Santiago de Compostela), no que foi premiada a única novela en idioma galego, *A xente da Barreira*, de Ricardo Carballo Calero.

No xurado –hoxe sabémolo ben– impúxose o criterio dos membros galeguistas e os seus aliados, un criterio, en opinión de moitos, discutible³. Concorreran ó certame novelas como *Viento del norte*, de Elena Quiroga, que, con outro título, gañaría, non moito despois, o Premio Nadal. A Carballo non lle escapa o problema. Na carta na que lle agradece a don Ramón a adhesión á súa novela, recoñece: “ben sei que o meu non foi un trunfo persoal, senón un trunfo das nosas letras” (14/V/1950). Outra cousa é que don Ramón lle faga esta matización “Con tod’a verdade e xustiza foi dado o premio” (18/V/1950). Á cultura galega nesa altura –aínda non nacera a editorial Galaxia– cumpríalle un recoñecemento significativo, un loureiro relevante⁴.

Hai unha carta, longa, a do 29 de xuño de 1957, na que Carballo, lector sagaz, tivo que percibir, forzosamente, dúas músicas moi presentes na obra de Otero Pedrayo. Comunícalle, primeiro, que “A casa é un navío bogando por fermosos mares tristes de días e semáns dende o pasamento da miña nai”, que acontecera uns meses antes. Logo, o Patriarca, home de esperanzas no Porvir, informa o seu amigo dun feito moi importante:

Descobrin unha nova xeneración universitaria onde hai mocíos como Franco Grande, Lorenzo Vázquez, Beiras Torrado, López Nogueira, que emozoan por a gravidade do pensar e do vivir, agás de outros como Méndez Ferrín... O senso e o porvir do Galeguismo están, no esenzal, salvados.

---

3 Tamén sabemos, por outras cartas, que, de cheo na barafunda das oposicións en Madrid, a don Ramón lle axudou, dalgún xeito, na lectura e selección das novelas, Fita, a súa muller (Josefina Bustamante).

4 O narrador Carballo Calero, o gran narrador, non está representado na novela *A xente da Barreira* (1950). A súa gran novela é *Scórpido* (1987).

A carta do 11 de novembro de 1960 faime pensar, máis unha vez, que estamos moi lonxe de coñecer a bibliografía completa do inmenso e sorprendente don Ramón. Estas dúas liñas volven tolo a calquera bibliógrafo rigoroso: “Da miña novela *Rosalía* non sei verba. Estábase imprentando na Citania de Bos Aires fai us meses según as miñas novas”. A Carballo Calero, que tamén foi un gran rosaliólogo, non lle escapa a noticia, razón pola cal, meses despois, lle pregunta: “E a *Rosalía* americana? Sabe algo dela?”. Todo fai supoñer que don Ramón lle entregou a Luís Seoane, director da Editorial Citania (Buenos Aires), o orixinal da sorprendente novela. Foi, sen dúbida, no verán de 1959. Fíxoo *in situ*, pois don Ramón, nesas datas, exercía como conferenciante na capital arxentina. Eu apóiome nesta carta do propio Seoane a Fernández del Riego:

Foi [don Ramón] convidado por *Citania*, como presidente de *Galaxia*, a unha cea de accionistas de aquela, que tamén resultou extraordinaria, onde el nos entregou un libro, *Rosalía*, que xa está na imprenta (18/IX/1959; Fernández del Riego 2002: 134).

Nunha carta posterior, desde Basilea, volve Seoane sobre o tema: “En Buenos Aires quedou compoñéndose o libro de Otero Pedrayo, *Rosalía*, que sairá, penso, ó redor de xunio” (19/II/1960; 2002: 134). Eu, no prólogo deste epistolario de Luís Seoane, publicado no ano 2002, xa manifestei a miña inquietude: “noticia que os rosaliólogos terán que ter moi en conta” (2002: 13). Debo aclarar que eu, daquela, ignoraba cal era o xénero literario dese “libro” (ensaio?, teatro?, novela?...). Só na carta de don Ramón a Carballo –que acabo de coñecer– se precisa que se trata dunha “novela” (unha novela de don Ramón Otero Pedrayo sobre Rosalía de Castro!!!).

Existe de Otero Pedrayo, desde 1985, un libro publicado por Galaxia, co título *Rosalía*, que, na opinión de moitos, é unha obra de teatro; tamén se podería incluír no xénero de novela dialogada, e, de ser así, esta consideración xustificaría a denominación de “novela” empregada na carta de don Ramón. Trátase do texto que Citania, en Buenos Aires, se propuña editar? Na lapela da edición de Galaxia ofrécesenos unha noticia que semella unha pista:

A copia mecanográfica que apareceu entre os seus papeis ten signos que indican que foi disposta para a imprenta, aínda que descoñecemos por que non se chegou a editar.

Don Ramón, que coñece ben o talento de Carballo Calero nos asuntos literarios, está moi atento á obra que está a escribir o seu amigo sobre a nosa historia literaria. É por iso polo que, dous anos antes da súa publicación, lle fai esta pregunta: “Como vai ise nobre e fermoso traballo?”. Decontado lle aclara: “É o libro que máis desexo ver na rúa” (25/II/1961). Cando recibe un exemplar da primeira edición, o 14 de marzo de 1963, chámalle “Meu querido e admirado amigo e mestre” e comeza a carta con esta rotunda afirmación: “Hoxe é pra min un dos xurdidos días do meu vivir. Dos que se dan gracias a Deus”. Carballo, ó día seguinte, abrumado polas gabanzas, matízalle: “Vostede [...] celebra o que hai na miña *Historia* de servicio a Galicia”. Na mesma carta reconece que escribiu este libro porque “era preciso escribilo, que así mo mandaron, e a obediencia ha desculparme moitos erros”.

Aquí fala o Carballo interesado en facer ver que escribe, no esencial, aquilo que os seus colegas na causa do galeguismo lle indican. Son os homes de Galaxia, basicamente Ramón Piñeiro, precisamente os que, poucos anos despois, lle imporán a tarefa de redactar unha *Gramática* nun tempo en que as existentes estaban lonxe do nivel filolóxico que a época demandaba. Tamén hai un pouco da retórica da modestia, pois, sen dúbida, Carballo era moi consciente da súa valía e das virtudes da súa monumental *Historia da literatura*.

En abril de 1962, don Ramón, nun diálogo *inter pares*, comúncalle a Carballo a súa ledicia polo Premio Galicia convocado pola Fundación Juan March, premio no que José Luís Varela e outros ourensáns o enfrontaron con Vicente Risco, o que lle doe. A culpa foi dos “amigos non bos do Risco”.

O epistolario finaliza cunha brevísima carta datada en Ourense o 16 de outubro de 1974, xa Fita, a esposa, moi enferma. Aínda que reconece que “vai millor”, “eu levo no corazón un glaciador de medo” (non hai carta de don Ramón, por circunstancial que sexa, que non nos ofrezca unha alfaia estilística: “un glaciador de medo”).

CANDO CARBALLO CALERO CONVERSA CON DON RAMÓN

Se hai alguén que cre nas virtudes literarias de Otero, daquela dispersas en revistas e xornais, é o crítico literario Ricardo Carballo Calero. Xa en 1949, no artigo “Los problemas de la poesía gallega en 1949” (Cadaval 1949), Carballo se manifestaba deste xeito:

Si es verdad que se propone reunir en un tomo versos de Otero Pedrayo [a colección Benito Soto], prestará un servicio muy indispensable. Otero Pedrayo, cuya obra en verso apenas se conoce, es un poeta muy importante, aunque nadie parezca haberse dado cuenta de ello. Además, representa un momento lógicamente necesario en la evolución de nuestra lírica que, sin él, sería incompleta.

Na carta do 14 de xullo de 1952, ínstaon nestes termos:

Outras xentes de Lugo, que editan uns cadernos de poesía, quixeran –a verdade é que son eu mesmo o pai da idea– reunir n-un de ises cadernos [...] algúns dos seus admirabres e pouco coñecidos versos. Eu poseo algúns dos publicados; outros non os teño. Se vostede quixera autorizarme pra reunilos e ordealos e me dera un tídulo pra iles, e se non lle molesta demasiado remitirme os que teña a man, publicados ou inéditos, eu ficaría moi satisfeito e poderíamos seleicioar un feixe de poemas que a lírica galega está pedindo a berros ver reunidos.

Don Ramón respóndelle cun *Non possumus* (26/XII/1952). Xa en 1935, ó antólogo Xosé Filgueira lle respondera en latín: *Non sum dignus*.

Non escasean nas cartas de Carballo a don Ramón as confidencias. Na do 24 de decembro de 1953, asistimos a esta queixa contra os seus colegas de Galaxia:

Vostede foi operado fizmente, os vellos e os novos amigos déronlle con tal motivo unha mostra máis de ledicia e admiración. A miña voz faltou en tal homaxe. Ninguén a estrararía. Pra nada é xa mester a miña voz. [...] Sáibame sempre ledo de o saber trunfador do tempo, da hernia, da envexa, de todas as escuras potencias que anubían a vida.

Debo lembrar que os amigos que, segundo Carballo, non o avisaron da homenaxe ó Patriarca, tres anos antes moveran as súas eficaces influencias para que Carballo Calero –que malvivía en Ferrol dando clases particulares– fose nomeado profesor e director do Colexio Fingoy, en Lugo, desde onde remite esta carta tan queixosa.

Carballo sabe ben a quen confesa as súas mágoas, probablemente, neste caso, un pouco esaxeradas. A carta do 10 de abril de 1962, sobre o Premio Galicia da Fundación March, no que Carballo foi membro do xurado, é unha carta de altura: altura á hora de valorar a don Ramón (“vostede tiña que outer [...] todos os primeiros premios galegos”) e á hora de botar unha ollada ós tempos

do galeguismo de Prego ("Filgueira, que como presidente falou o derradeiro, estivo moi ben. Comportouse con valor e con emoción. Era de novo o Filgueira do Seminario!").

Carballo, que sempre é escritor, despois desta referencia ó Seminario de Estudos Galegos, decapitado no 36, bota man do cancionero popular e exclama: "A raíz do toxo verde!!".

Como estamos *inter pares*, don Ramón escribelle a Carballo o 4 de febreiro de 1966 unha carta que é, de feito, unha égloga e así a denomina o profesor compostelán na súa do día 9, que, ante ese texto, chega a máis: "Héillelo dictar na clase práctica aos meus alumnos de 5º de Románicas".

O 18 de febreiro de 1968, xa en vésperas das oposicións á cátedra da Universidade compostelá, transmítelle estas dúbidas ó Patriarca, de feito a quen garda as esencias da cultura patria:

Agora hai que agardar a ver se chego a catedrático da Universidade á idade á que vostede chegou [62 anos], ou debo renunciar definitivamente a elo, en cuio caso me repregaría ao meu labor de insino medio e tencionaría envellecer con escuro acougo. Se non fora porque sería mal interpretada a miña actitude agora mesmo formularía a grande renuncia. É un honor incerto e nen sequera me considero digno del. É máis, como entre tantos atafegos podo me preparar debidamente? Como verá vostede por *Cuadernos e Grial* aínda traballo en escribir, pero o segundo tomo da *Historia* cáque non pode avanzar. E de creación literaria, quen pensa xa neso?

Paga a pena reflexionar sobre esta carta, nomeadamente sobre as liñas transcritas. A min fanme pensar que a verdadeira vocación de Carballo Calero como home de Letras foi a de escritor, a de creador literario (narración, teatro, poesía). Pero conscientes os seus camaradas dos seus dotes para os estudos literarios (e os lingüísticos), asignáronlle, na axenda patriótica que deseñaban, outras tarefas que el cumpríu, patrioticamente, non sen algunha crítica. Eu non entendo ben en Carballo, a quen fago moi consciente da súa valía, da súa alta valía, ese pulo que estivo a punto de levalo a renunciar a unha cátedra para a que estaba inmensamente preparado, e el tiña que sabelo. Unha cátedra –todo hai que dicilo– que foi, nos meses previos, unha operación organizada por Galaxia (con Piñeiro á cabeza) para que un profesional do saber e do simbolismo de Carballo Calero a rexentase en Compostela. Paga a pena, repito, debruzarse sobre esta carta de 1968.

FINAL

Poderían facerse moitas outras incursións nas cartas do Patriarca e do douto profesor, algunhas, sen dúbida, relacionadas con aspectos fundamentais do vivir e do pensar dos nosos protagonistas. Estou convencido de que estamos ante un epistolario moi valioso e non exento de noticias inéditas no caso dalgunhas cartas de Carballo Calero.

Merecía, sen dúbida, a edición destas cartas as case 400 notas coas que Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez Iglesias ilustran tantas e tantas secuencias do epistolario. Non escasean as notas extensas e son bastantes as anotacións que se caracterizan pola súa minuciosidade.

Agora xa sabemos algo máis sobre don Ramón Otero Pedrayo e bastante máis sobre Ricardo Carballo Calero. Por se fose pouco, as cartas do autor da *Historia da literatura galega contemporánea* descubren, para os poucos familiarizados, un excelente epistológrafo.

Antes de iniciar a comunicación epistolar. Historia dunha amizade

Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez Iglesias

Foron varias as ocasións nas que Ricardo Carballo Calero explicou como coñecera a Ramón Otero Pedrayo. Ocorreu, segundo contaba, o domingo 24 de abril de 1927, na Festa da Prosa que se celebrou en Santiago de Compostela, cadrando coa III Asemblea do Seminario de Estudos Galegos. Naquela altura, a entidade que presidía Salvador Cabeza de León recibía como socios numerosos a Eladio Rodríguez González, presidente da Real Academia Galega, a Cruz Gallástegui, da Misión Biolóxica, e ao sacerdote e xornalista José Gómez Martínez, “Zenitram”. Aproveitando a circunstancia, os organizadores idearon un coidado acto académico no que interviñeron un total de oito prosistas, por esta orde: Armando Cotarelo Valledor, Ramón Otero Pedrayo, Fermín Bouza-Brey, Rafael Dieste, Evaristo Correa Calderón, Xosé Filgueira Valverde, Antón Losada Diéguez e Castelao. Carballo Calero, un moción de apenas 16 anos, sentado entre o público, ao lado do arquitecto Candeira, quedou marabillado pola prosa e a oratoria de don Ramón. “A primeira vez que o ouvín falar, coidei que estaba recitando un texto adeprendido de memoria. A elocución un tanto enfática, a extraordinaria riqueza de imáxenes, facían verosimil tal impresión. Mais era falsa. Otero é un portentoso improvisador. O improvisador máis extraordinario que eu tería ouvido endexamáis”, afirmou moitos anos despois (1952: 86).

Desde aquel momento recoñecerase como un dos seus máis feis seareiros e estudosos.

Eu son un vello amigo da obra de Otero, á que debo algúns intres de intensa emoción purificadora. Son un lector afervoadado deste escritor, no que amo con amor irresistible cáseque todo o que é estraño á mentalidade e ao gosto dos seus novos admiradores (1982: 118).

Chegara Carballo a Compostela poucos meses antes, en outubro do 26, cando inda non cumprira os 16, para matricularse en primeiro de Filosofía e Letras, curso que servía tamén como preparatorio de Dereito, título que obterá en 1931. Instalado nunha pousada da Fonte de San Miguel, convivindo con outros dous mozos ferroláns, Francisco Usero e Abelardo Nores, cadrará na Facultade con algúns dos universitarios que frecuentaban o Seminario. Por alí andaban Antonio Fraguas, Sebastián González García, Celestino Noya, Luís Bouza-Brey, José María Castroviejo, Ramón Martínez López ou Xosé Filgueira Valverde. Con todos eles se relaciona o futuro profesor que, malia a súa xuventude, tiña sona de ser serio e estudoso, e autor dun feixe de poemas que foran aparecendo nas páxinas de publicacións como *El Correo Gallego*.

Máis de trinta anos despois lembraba Ramón Otero Pedrayo o mocío que fora Ricardo Carballo Calero:

Lémbrome de cómo fai moitos anos, aínda sería il estudante, díxome Carballo Calero con admiración miña como home madurecido en bocarriberras de hourizontes montesíos, non ter enxergado endexamáis a neve (1959: 107).

Ricardo Carballo Calero tamén deixou testemuño escrito daqueles primeiros encontros:

Recordo mui bem aqueles anos [...] o ano 28 para mim é onte, de maneira que estou perfectamente imerso agora na atmósfera daqueles días, estou vendo Otero Pedrayo em Ponte-Vedra, regalando exemplares de *Os caminhos da vida* e dizendo que se publicara em três tomos porque assim o julgara conveniente o editor (1990: 193).

O “editor” era Ánxel Casal.

Sensible e comprometido coa realidade de Galicia, non tardou o noso homenaxeado en frecuentar o Seminario de Estudos Galegos e colaborar con el; inicialmente na Sección de Catalogación e, andando o tempo, definitivamente, na de Lingua e Literatura. O seu traballo e a súa valía recoñécense decontado entre os membros da institución envorcada no estudo e divulgación do noso patrimonio e, así, o 23 de outubro dese mesmo ano, 1926, faise a proposta do seu ingreso formal. Poucos meses despois, o 15 de agosto de 1927, farase lectura pública dos versos que o habían converter en socio de pleno dereito. Apenas un ano máis tarde, o 2 de outubro de 1928, Ricardo Carballo Calero

asume un posto de confianza no Seminario; convértese no secretario xeral da institución, substituíndo a Filgueira Valverde.

Sobre o que supuxo todo aquilo, confésalle a Carme Blanco:

A miña incorporación en Santiago de Compostela ao Seminario de Estudos Galegos marcoume profundamente. Aquela entidade, tal como estaba concebida e funcionaba entón, estaba feita á miña medida, de xeito que con absoluta naturalidade incorporeime ás tarefas dos “seminaristas” e pódese dicir que a miña incorporación ao Seminario foi o resultado dun proceso de búsqueda dun ambiente e dunha canle por onde puidese discorrer a miña actividade literaria. E entón [...], fiquei incorporado ao plano xeral de desenvolvemento da cultura galega, que era a finalidade principal do Seminario (1989: 112).

Aquel estudante de Dereito vólvese un modelo de mocidade galega que Ramón Otero Pedrayo aplaude con entusiasmo. Inda que non foron moitas as veces en que falou abertamente do Seminario, institución da que sería o derradeiro presidente e a cuxo ideario se mantivo fiel con obstinada firmeza, nun artigo aparecido en *Vida Gallega*, en xaneiro de 1930, proporciónanos unha descrición que encaixa perfectamente co compromiso e entrega vital de Carballo por aquel entón. Di Otero (2007a: 137):

Hoxe ningún estudante pensa finada a súa relación con Sant-Yago no rematarse os estudos. A universidade fora doutra vida. O Seminario de Estudos Galegos cría en grande parte da mocidade unha colaboración que durará sempre, pois el guía e recolle os traballos dos seus membros dispersos pola Galiza e fóra dela. Un novo espírito reintegra a cidade ó vital simbolismo que animou noutras épocas e que prepara futuras tempadas de gloria e puxonora [sic]. Hoxe toda Galiza se inqueda se se tocara un capitel románico ou a un carballo da Ferradura, porque a Galiza volve ditosamente ó verdadeiro ritmo da súa vida e non permite que Compostela sexa unha morta Pisa, máis ou menos importante como chamada de turistas.

Toda Galiza pensa e traballa na nova creación da capital do seu espírito.

O protagonista das Letras Galegas deste ano era, que dúbida cabe, un daqueles mozos, intelixentes e comprometidos, que traballaban con vehemencia a prol dos intereses do Seminario de Estudos Galegos. Un rapaz que entendía que a ciencia era un instrumento de modernización cultural e que só o estudo e a investigación lle permitirían afastarse da verdade que impuña a educación formal, allea completamente á realidade e ás necesidades da Terra. Neste sentido,

convértese nun dos referentes que puideron alentar o personaxe literario de Martiño Dumbría, protagonista das páxinas oterianas de *Devalar*. Como Dumbría, o noso homenaxeado pasea pola Ferradura, escoita atento as leccións universitarias, sabe de faladoiros nos cafés, le libros e visita librarías e, quizais, como o personaxe literario:

Os galeguistas. Tiña oído falar deles no colexio e na vila mariñá. Tiña lido artigos e libros deles. Na súa sinxeleza Martiño irritábase de que a xente os descoñecera, os tratara de tolos [...]. Entrou ledo en Fonseca [...].

A grande inocencia do Martiño tivo medo no contentamento de se atopar no Seminario de Estudos Galegos. El tiña deprendido esa disciplina cotiá dos labregos no eido, dos mariñaos no peirao [...]. Agora ordenábase un inventario de riquezas coma se se tratase da herdanza dun morto (Otero 1992: 163-164).

Desta novela dirá Ricardo Carballo Calero:

Devalar é a historia de Galiza, a historia natural e humana de Galiza nos tempos do Seminario, do Seminario de Estudos Galegos. Por isso eu tenho sempre indicado que os que trabalhamos no Seminario de Estudos Galegos achamo-nos representados por duas figuras desta obra: Martinho Dumbria e Paulinhos Fontela, que som rapaces criados pola imaginaco de Otero, que em certo modo nos idealizam a nós mesmos; o que teríamos querido ser era aquilo, dous rapazes que, cultivando diversas disciplinas, chegam a libertar-se da cdea imposta por umha educaco exotizante, e a consagrarse ao seu país (1990: 194-195).

Moitos anos despois, plenamente consciente do apuntado, o estudoso ferrolán asina recensións na revista *Grial*, empregando o pseudónimo de M. Dumbría ou Martiño Dumbría. Recoñécese así membro dunha xeración, discípulo dunha institución, de cuxo ideario e mestres non se afastará endexamais. Proba do que afirmamos é un breve comentario que insire en carta dirixida a Otero Pedrayo, o 27 de novembro de 1966, na que, comparando o Seminario de Estudos Galegos coa institución que pretendeu sucedelo, afirma:

No Seminario de Estudos Galegos tiñamos unha garimosa salamandra a cuio quen-tor podiamos trocar cigarros e ilusións. No Instituto P. Sarmiento, a xiada biblioteca solitaria apúrrame pra fóra, pondo agullas de artritis das nosas vellas xuntas e ameazándonos con sinusites e andacios.

Tras ese primeiro encontro na primavera de 1927, serán moitas as ocasións nas que os dous interlocutores deste epistolario coincidan, non só en actos culturais senón tamén noutros de carácter político. Quizais un dos máis salientables entre estes últimos sexa o Mitin de Afirmación Galeguista que tivo lugar no Teatro García Barbón de Vigo, na mañá do domingo 26 de abril de 1931. Era o primeiro mitin que se celebraba en Galicia desde a chegada da República e nel brillou o mozo Carballo Calero, presidente do Sindicato de Estudiantes Universitarios, como enxeñoso orador. Presentado por Castelao, que tomou a palabra en primeiro lugar e que falaba en representación de Labor Galeguista de Pontevedra, os aplausos resoaron no multitudinario salón ao rematar a intervención do estudante. Sentado na tribuna que había no escenario, baixo as bandeiras de Galicia e da República, escoitou Carballo o resto do acto, no que interviñeron o propio Ramón Otero Pedrayo, daquela presidente do Partido Nazonalista Republicano de Ourense, e Valentín Paz Andrade, presidente do Grupo Autonomista Galego.

A esta época parece referirse Otero cando, na resposta que lle dá a Carballo o día do seu ingreso na Real Academia Galega, apunta enigmáticamente:

Hoxe no silencio de canles aínda sonoras de bruantes decorrerer das rúas composteláns, alento por a lembranza na realidade de unha xuntanza de amigos en intre transcendental pra a verdadeira forma histórica do espírito e do pobo noso. Vivo e maxino hastra o acento de cada un. Os máis de iles calaron no grave calar da morte. A verba de Carballo Calero guiaba a discusión asegún axeitados rumos. Era como a fala de un antigo e moderno petrucio a do noso amigo, de aquela un moción xa escolleito por as ceibas alboradas das dedicaciós absolutas, ialma rexida por escolleitas cordas (1959: 112).

As conferencias, actos académicos, discursos políticos e intervencións sucédense con entusiasmo nos anos 30, tempo de camaradería e alegría para Otero e Carballo. Así nolo contou o segundo:

Nos tempos da actividade cívica do Partido Galeguista, coincidimos inumeráveis veces en assembleas e comícios. Afastados geograficamente pola guerra, a nosa relación reatou-se em forma epistolar cando foi possível, e volvim a vê-lo pessoalmente polos mesmos días em que era restituído na sua cátedra do Instituto de Ourense que hoje leva o seu nome, com ocasiom de umha conferência que deu em Ferrol, organizada por um grupo de amigos entre os que eu figurava. A conferência, desde logo na língua oficial, foi talvez a primeira que Otero pronunciou depois da guerra,

e celebrou-se no Círculo Mercantil. Francisco Usero Tíscar, mui devoto de Otero e fraternal amigo meu, figera a apresentaçom (1990: 226).

A este período, ao do reencontro tras o silencio e as dificultades impostas pola guerra civil, correspóndese a carta máis antiga deste epistolario, redactada en Ferrol o 30 de abril de 1949. Contra o que poida parecer, non a asinan nin Ricardo Carballo Calero nin Ramón Otero Pedrayo, os protagonistas do conxunto de textos que virán despois, senón o avogado Francisco Usero Tíscar, compañeiro de estudos de Carballo e fervente admirador de don Ramón, a quen trataba grazas ao seu pai, Antonio Usero Torrente (1879-1969), alcalde de Ferrol durante a ditadura de Primo de Rivera.

Do contido desta misiva despréndese que non é esta a primeira que cruzan Usero e Otero pois, ao comezo do escrito, o emisor acusa recibo doutra na que o ourensán lle confirma que estará en Ferrol o día 28 de maio para pronunciar unha conferencia no Círculo Mercantil. Ante a inminente visita, Calero aproveita o escrito para dirixirle unhas liñas ao seu vello camarada de angueiras culturais e políticas antes da guerra. Basicamente son dúas as cousas que lle transmite: ten moitas ganas de darlle un abrazo e hai moitos anos que non se ven.

A partir desta, sucédense un total de dous telegramas e 165 cartas, 85 delas enviadas por Otero Pedrayo e practicamente as mesmas, 80, asinadas por Carballo Calero. As de Otero a Carballo gardáronse na Fundación Penzol de Vigo e as de Carballo a Otero na biblioteca do Parlamento de Galicia, institucións ás que debemos a publicación dos documentos. Ás que recibiu de Otero referiuse Carballo:

Por aqueles tempos vivia eu em Ferrol ou em Lugo, e Otero em Ourense ou Santiago. Como o senhor de Trasalva era um grande e fertilíssimo epistológrafo, a minha coleção das suas cartas, sempre autógrafas na totalidade, é copiosa, mas sem dúvida nem mais que outras coleções análogas.

Algumas dessas cartas foram publicadas, já falecido Otero, e quizá agora seria oportuna a publicação de outras (1990: 226).

Efectivamente, algunhas cartas fixéronse públicas. Apareceron no número 52 da revista *Grial*, en 1976, número dedicado a Otero Pedrayo tras o seu pasamento. Baixo o título “Vintecatros cartas” publicáronse sete dirixidas a Domingo García-Sabell, seis a Fernández del Riego, catro a Ricardo Carballo Calero,

outras catro a Ramón Piñeiro, e, para completar as dúas ducias, tres a Carlos A. Baliñas. As que recibiu Carballo, recollidas todas elas neste volume, son, por esta orde, as asinadas o 17 de febreiro de 1962, o 29 de decembro de 1966, o 16 de abril de 1950 e o 14 de marzal de 1963.

O EPISTOLARIO, 1949-1974

Atendendo á biografía de Carballo podemos dividir esta colectánea de cartas en tres partes delimitadas claramente en función do lugar de residencia e o traballo que desenvolvía. Ao primeiro apartado pertencerían un grupo reducido de documentos, non máis de 15, redactados ou recibidos mentres vivía en Ferrol, a súa cidade natal, ao longo do segundo semestre do ano 49 e os primeiros meses do 50. Neste período Otero, repostado na súa cátedra no instituto ourensán desde novembro do 48, escribe desde Ourense ou desde a aldea de Trasalba e Carballo faino desde Ferrol, onde sobrevive dedicado ao ensino en academias privadas desde que saíu de prisión en 1941. Isto é o que lle di ao seu interlocutor en carta datada o 25 de xuño de 1949: “A penuria e a inseguridade da miña vida económica, cada intre máis urxentes, obríganme a me aster de todo traballo que non poida trocar en diñeiro”.

Otero e Carballo comparten o feito de seren “dous superviventes do galeguismo” que se volven atopar despois da guerra. “Superviventes no dobre sentido de que logramos sobrevivir materialmente, que non fomos fisicamente aniquilados pola contenda, e tamén no sentido de que persistimos nos nosos puntos de vista galeguistas” (Fernán/Pillado 1986: 204).

Neste pequeno feixe de misivas iniciais, ademais da conferencia pronunciada no Mercantil e da vontade de publicala en separata, fálase da colaboración de Fernando Pérez-Barreiro, alumno de Carballo, quen chegará a preparar un texto para editar que supervisará o propio Otero e que cremos debeu ser o publicado, anonimamente, o 5 de xuño do ano ao que nos vimos referindo, nas páxinas de *El Correo Gallego*, co título “«Viento del Oeste». La magistral conferencia de don Ramón Otero Pedrayo”.

A finais do 49, Otero móstrase fondamente preocupado pola saúde do seu “irmán” Castelao que, como é ben sabido, non tardará en falecer. Sorprende a precisión e a información que posúe a este respecto (Alonso 2006).

Outro tema importante entre os amigos sería o primeiro concurso de novela que organizara Bibliófilos Gallegos, ao que se presentou Carballo co manuscrito de *A xente da Barreira*, hoxe considerada a primeira novela galega de posguerra. A referencia inicial a este asunto atopámola nunha breve carta asinada o 21 de Nadal de 1949, onde o Patriarca anuncia que agarda o triunfo da obra, “n’ unha forma ou n’ outra”. Recordemos que *A xente da Barreira* foi o único dos vinte inéditos que se presentaron que estaba redactado en galego; cómpre ter presente, ademais, que as bases do certame indicaban claramente que “La cualidad de *gallega* podrá provenir, indistintamente, de la lengua empleada, del carácter del asunto o de la naturaleza del autor” e que “quedará fuera de concurso, la obra que por su asunto o contenido pueda preverse haya de ser rechazada por los organismos encargados de autorizar la impresión”.

O círculo de intelectuais galeguistas, capitaneados por don Ramón, viron no texto unha excelente oportunidade de poñer a nosa lingua en valor e votaron, mesmo tendo serias dúbidas ao respecto, polo inédito de Carballo (Arias 2016: 105-106). Comprobámolo en carta de Ramón Piñeiro, asinada en Lugo o 5 de maio de 1950:

Otero Pedrayo escribíume dous días despois do concurso de “Bibliófilos” e quéroche copiar un dos párrafos da súa carta: “Gran cousa fixemos o 22 en Sant-Iago dándolle a Carballo Calero o premio de Bibliófilos Gallegos. Con ser pra case todos a millor novela, había outras boas e certos perigos. Ó rematar as votacións co trunfo de “Xente da Barreira” sentín unha das grandes ledizas da miña vida”. Verbas parecidas díxome eiquí o Cabanillas, que estaba moi satisfeito do trunfo da tua novela (Carballo/Piñeiro 2015: 35).

O certo é que as 10.000 pesetas coas que estaba dotado o certame deberon virlle moi ben ao profesor represaliado. O fallo, o 22 de abril, cadra no tempo coas oposicións que aprobou don Ramón, a piques de cumprir os 62 anos, que o habían converter en profesor universitario.

1950 finaliza con novidades para os dous amigos. Un comeza a negociar a súa incorporación ao anovador Colegio Fingoy de Lugo e o outro trasládase a Compostela para impartir aulas na Facultade de Filosofía e Letras. Podemos considerar que este segundo bloque, o que contén maior número de cartas, abre coa asinada o 10 de novembro de 1950, a primeira desde Fingoy, e pecha en novembro de 1965, cun Carballo Calero, *cursillista* do 36, anunciando que acababa de

regresar de Madrid, onde fixera as probas que lle habían permitir obter unha cátedra de ensino medio. Pretende o esforzado investigador conseguir o número un nas oposicións, pois tan só así tería preferencia para ocupar a praza do instituto compostelán, o que lle permitiría combinar as aulas no ensino medio coas disciplinas, pobremente pagadas, que a universidade lle acababa de ofrecer.

Ao pouco de instalarse en Santiago, Otero escíbelle a Carballo (16/XI/1950): “síntome a gosto, mais dóeme a falla de moitos amigos. Xa non é o doce e forte clima do Galeguismo. Están viventes e agarimosas as pedras e ben pouco as xentes”. A piques de rematar a súa carreira como docente universitario, o contacto cos mozos, tal e como lle sucedera na época do Seminario cando o seu interlocutor era novo, esperta en don Ramón renovadas ilusións e fondas esperanzas. O 29 de xuño de 1957 confesa:

O curso decorrido foi pra nós importante. Houbo rexos e bos libros, descubrín unha nova xeneración universitaria [...] O senso e porvir do Galeguismo están no esenzal, salvados.

Mentres, Carballo, en Lugo, traballa en dirección semellante, educando as novas xeracións. No seu caso, mozos de familias acomodadas que procuran en Fingoy unha educación diferente. O esforzo é, segundo o ferrolán, intenso e esgotador. “Todo o tempo do día mo leva o meu traballo no Colexio. Non sei como, escribo, sin embargo, o que me mandan escribir”, afirma o 26 de decembro de 1952. “Hai moito tempo que quero lle escribir e a pesadume esmagadora de mil feos traballos administrativos e cen mil noxentos conflitos aos que hai que percurar solución, me non deixan tomar a pluma” (14/V/1961), láíase máis adiante.

Este segundo bloque cadra, ademais, co doutoramento de Carballo (1954), co seu ingreso na Real Academia Galega (1956) e coa *Homaxe* que os amigos de Otero lle renden en 1958 con motivo da súa xubilación ao cumprir os 70 anos. Sucédense actos públicos de compromiso galeguista, como a inauguración do monumento de Rosalía en Padrón, en 1957, ou os centenarios de Valle-Inclán, de Pastor Díaz e do Padre Feixoo. Son anos nos que Otero retoma o contacto con Portugal. “Estou sadisfeito, pois o Portugal do norde volve amantiño á Galiza da que estaba esquencido”, sinala a finais de xuño do 57, tras participar no Colóquio Bracarense de Estudos Suévico-Bizantinos. Anos despois escribiralles contándolle como souberon da morte de Ramón Cabanillas

nun restaurante do Bom Jesus do Monte, en Braga, a piques de reincorporarse ao Congreso Histórico de Portugal Medieval.

Con frecuencia o ton das cartas vólvese íntimo e familiar. Carballo cóntalle das súas fillas, que visitan o Patriarca no Hotel España, en Compostela, e non dubida en pedirlle axuda cando unha das súas cuñadas está a piques de presentarse a oposicións. Breves alusións a Magalí e a Chan vannos informando dos seus estudos, da súa vida persoal e mesmo do moito que axudan levando e traendo documentación mentres o seu pai traballa na *Historia da literatura galega contemporánea*. Otero, pola súa parte, comparte con Carballo o temor pola enfermidade da súa nai nonaxenaria e deixa caer románticos comentarios sobre a soidade que o envolve tras a xubilación. “Estou case sempre aniñado na casa. Soio saio ás mañás. Hai poucos amigos” (20/XI/1959), ou “Nós, case sempre na casa, tan afeita ás sazós que semella gobernalas ela e xa nas fiestras decrara o abrente o decorrer do día. Eiquí o tempo moe máis miúdo” (25/XII/1961). Ás veces imponse a broma: “Son un propietario de roínas. En troque de pagar contribución debíame pagar a min o Patrimonio artístico” (25/II/1961).

Son anos de traballos. O profesor ferrolán pide axuda mentres redacta a primeira edición da *Historia da literatura galega contemporánea*. Don Ramón tenta compracelo. Pedro Boado Sánchez, a tradución do “Miserere mei” de Pérez Ballesteros, as poesías de Saco e Arce, un traballo sobre Pondal que don Ramón publicara había anos no *Boletín* da Real Academia Española, *El viajero en la ciudad de Santiago* de Félix Moreno Astray, Tettamancy e o seu *Diego de Samboulo...*, darán boa conta da cultura e confianza que existe entre os dous amigos que, malia a diferenza de idade, 22 anos, comparten intereses e angueiras con total espontaneidade. Especialmente relevantes e numerosas serán as palabras dedicadas a Eduardo Pondal e á súa obra.

Mentres Carballo prepara *Versos iñorados ou esquencidos de Eduardo Pondal*, o primeiro título que se editará en Galaxia baixo o selo de Fingoy, pregúntalle a don Ramón pola independencia de Montenegro, polo significado dalgúns termos nos versos pondalianos, pídelles bibliografía e, entre os dous, resolven que o Proscrito de Almedares non é un pseudónimo do bardo bergantián. Intercambio de documentación e comentarios falan alto e claro da entrega e compromiso destes dous intelectuais naqueles difíciles anos de renacer cultural.

A Real Academia Galega vólvese obxectivo importante para o círculo que rodea a don Ramón. Asistimos aos ingresos de Domingo García-Sabell, do propio

Carballo e de Parga Pondal. Nalgunhas cartas descubrimos alusións máis ou menos explícitas á escolla entre Cunqueiro e Del Riego como académicos; noutras intuímos, sorprendidos, como don Ramón esqueceu, durante anos, comunicarlle a Carballo que era académico correspondente e só foi consciente do seu esquecemento cando foi elixido numerario. Así o explica o propio Ricardo Carballo Calero en entrevista con Fernán-Vello e Pillado Mayor:

Eu era correspondente xa da Académia, cando fun designado numerário. Levava varios anos de correspondente, pero non o sabia. Isto é curioso tamén, pero así ocorria. Eu via que se nomeaban correspondentes ou numerários a diversos escritores galegos, pero eu non figurava entre eles. Mas cando se me designou numerário, puxo-se de manifesto que xa fazia varios anos que se me nomeara correspondente, pero o secretario ou o presidente da Académia entregara a comunicazón dirixida a min, na que se me participava a designazón, a don Ramón Otero Pedrayo, que seguramente fora o proponente, e don Ramón Otero Pedrayo metera a comunicazón no bolso e non a tirou até que anos depois fun nomeado numerário. De maneira que a min sorprendía-me un pouco que non se acordasen de min, porque se acordaran doutras persoas tan modestas coma min para fazé-los correspondentes, e resulta que non, que efectivamente fun correspondente, pero xa digo, non chego até min a comunicazón por unha distracción (1986: 144).

Ao redor de Otero, recoñecido como Patriarca, péchase un estreito círculo de amizade e camaradería. O apoio e a complicidade son constantes no epistolario. Quizais un punto álxido neste sentido sexa a concesión do Premio Galicia da Fundación Juan March. Carballo, membro do xurado, apúrbase a comunicarlle o seu triunfo a don Ramón. Este acolle emocionado o recoñecemento e comenta (13/IV/1962):

Eu sinto, e me doe, a pequena pro ben sinificativa guerra que se acendeu entre o Risco e mais eu, os [dous] nados na mesma casa onde escribo, no vello Ourense. Tiña de chegar algún día, fatalmentes. Pro foi incirrada de maneira de abondo túzara polos amigos non bos do Risco. Un ódeo persoal queima contra min ó Varela. E xa sabe vostede de onde remanece isa xenreira. Obrígame moito, xa na vellez, iste novo trunfo do Galeguismo.

A última parte deste epistolario reúne, aproximadamente, catro decenas de cartas. Son, en xeral, textos breves que abarcan desde finais do 65, cando Carballo comeza a considerar a posibilidade de presentarse ás oposicións que o habían converter, por fin, en profesor de ensino medio con praza en propiedade, ata o 16 de outubro de 1974, apenas seis meses antes da morte de Josefina Bustamante Muñoz, a compañeira de Otero Pedrayo durante máis de 50 anos.

Ao longo destas misivas comprobamos o enorme esforzo persoal que fai o profesor ferrolán nestes anos. Alertado por Abelardo Moralejo, decano da Facultade de Filosofía e Letras, Carballo, que ten tramitada a anulación dos seus antecedentes penais desde 1963, decide retomar as oposicións que, como *cursillista* do 36, tiña forzosamente paradas desde o inicio da guerra. Estas oposicións habíanlle permitir escoller destino nun instituto e simultanear a docencia no ensino medio coa universidade.

Tiven que saír para Madrid, onde se celebraron as provas. E esas provas son a continuazón, cun intervalo de trinta anos, das que estaba realizando en Madrid en 1936. Agora o cenário era outro. Eran outros tamén os actores, por suposto. Xa trocáramos as nosas pelucas de mozos galáns, loiras ou escuras, por pelucas entrecanosas... E xa non se celebraban as provas no antigo Casarón de San Bernardo [...] tiven a sorte de que na miña lista, na lista de profesores de letras, se me concedese o número un, e así poden solicitar esta praza vacante no Instituto “Rosalía de Castro”, e incorporar-me a ela como profesor adxunto. Entón era-me posíbel permanecer en Santiago cun soldo de funcionário (Fernán/Pillado 1986: 168).

Antes de poder opositar decidiu aceptar a oferta de don Abelardo Moralejo, decano da Facultade de Filosofía e Letras, quen lle propuxera comezar a impartir as disciplinas optativas de galego no último curso de Filoloxía Románica. Son meses de viaxes constantes entre Lugo, onde segue impartindo aulas en Fingoy, e Compostela, onde comeza a ocuparse das da universidade. “Sesta feira, todas as semás, vou dormir a Lugo e alí permanezo deica o martes seguinte, día en que fago, no coche de liña, o camiño de volta pra dormir en Santiago. Teño clase na Universidade carta, quinta e sexta feira”, confésalle a Pedrayo en carta datada o 9 de febreiro de 1966. Esta situación prolóngase até o outono de 1967, cando asina a primeira carta con membrete do Instituto Rosalía de Castro.

Instalado en Santiago, traballa o profesor ferrolán na universidade e no instituto. A docencia non lle impide seguir investigando. Por encargo de Galaxia redacta a *Gramática elemental del gallego común*, que se publicará en 1966,

comeza a dirixir teses de tema galego, traballa nas Normas Ortográficas que a Real Academia Galega aprobará en 1970 e, catro anos despois, viaxa a Buenos Aires, convidado polo Centro Galego. A duplicidade de traballos cesará por fin en 1972 cando logra, por fin, converterse en catedrático de universidade e abandonar tan sacrificado horario laboral. Ten 62 anos, os mesmos que tiña o Patriarca cando accedeu á cátedra universitaria.

Mentres todo isto sucede, don Ramón, case sempre en Trasalba, móstrase con frecuencia melancólico. Os pasamentos dos amigos, primeiro o dos máis próximos, Cuevillas e Risco, e despois os máis inesperados, como Silvio Santiago, afectan ao Patriarca, que alude con frecuencia á soidade na que vive. Só o traballo e os triunfos “dos novos” parecen animalo. Sobre aqueles anos reflexiona Carballo Calero:

Por isso em vida, cando na época franquista chegou a ser mais famoso que o fora nunca, cando já velho e portanto contemporizador, levado polo seu espírito de generosidade, de amabilidade, de cortesia, sabia concitar-se o respeito, a adhesom e até a admiraçom de todos, nessa época, digo, Otero Pedrayo nom produziu já grandes obras romancísticas, mas logrou graças aos seus discursos surprender e engaiolar a todo o público (1990: 187).

Efectivamente, nestes anos non redacta nin moitas nin grandes obras; conténtase con traballos para a revista *Grial*, para os *Cuadernos de Estudios Gallegos* ou para algunha outra publicación. Unicamente hai unha excepción ao que dicimos, *El Padre Feijoo. Su vida, doctrina e influencias*, o “mamotreto feixoán” en palabras do seu autor, publicado polo Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo en 1972. En carta datada o 27 de decembro de 1972, di Otero: “Que dirá a crítica da miña teoría feixoana? É un bon mamotreto. Saíu unha boa e atraente edición. Penso que gracias ós coidados de Del Riego”. A crítica dixo pouca cousa e inda a día de hoxe segue a ser unha obra pouco lida.

SOBRE O INTERCAMBIO DE OBRAS E AS DEDICATORIAS

Ao longo de todo o epistolario, asistimos a un intercambio continuado de publicacións. Carballo acusa recibo ou solicita, cando menos, as seguintes obras de Otero: *Las palmas del convento*, *La vocación de Adrián Silva*, *Juan Manuel Bedoya*,

Por os vieiros da saudade, O desengano do prioiro, Ensayo histórico sobre la cultura gallega, Adolescencia, Entre a vendima e a castañeira, Vida del doctor don Marcelo Macías y García, Bocarribeira. Poemas pra ler e queimar, O señorito da Reboraina, La fiesta del conde Bernstein, Historia de Galiza e El Padre Feijoo. Su vida, doctrina e influencias. Ademais, alude Carballo a algúns inéditos oterianos, como *Del noviciado al Ateneo, Rosalía, As tentacións do señor Brais, El responso y el espejo* ou *Schwarzwald*.

Repárese en que algúns destes textos –*El responso y el espejo, Schwarzwald, Del noviciado al Ateneo*– seguen, a día de hoxe, inéditos. Sobre o último dos mencionados, dirá o profesor ferrolán:

A súa etapa de estudante universitario en Madrid reflexábase en *Del Noviciado al Ateneo*, elo antre *Adolescencia* e *Arredor de sí*. Por eso cito tal novela, mais debe reputarse perdida, como non se ache nalgunha esquecida estantería de algún centro galego de Buenos Aires ou na casa de algún fillo de galegos. O autor enviou a obra á capital arxentina e nunca máis volvéu a saber dela (1982: 157).

Otero, á súa vez, alude a *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea, Siete poetas contemporáneos*, os dous primeiros tomos da *Historia da literatura galega contemporánea, Versos iñorados ou esquencidos de Eduardo Pondal, Gramática del gallego común, Anxo de terra, Salterio de Fingoy, Obra completa* de Ramón Cabanillas, prologada por Carballo. Na actualidade, na biblioteca da Fundación Otero Pedrayo, en Trasalba, consérvanse moi poucos destes exemplares. Atopamos unicamente a *Historia da literatura galega contemporánea, a Gramática elemental del gallego común, o poemario Anxo de terra, o traballíño sobre Eduardo Pondal* que publicara Galaxia en 1965, *O señor de Vilancosta. Loubanza de don Marcial Valladares Núñez e Poemas pendurados de un cabelo*.

No fondo Carballo Calero que se custodia na biblioteca do Parlamento de Galicia, en Santiago de Compostela, encontramos tamén ben poucos dos volumes e traballos citados. A totalidade deles levan dedicatoria de Otero Pedrayo. Un dos máis antigos, *Vida del doctor Don Marcelo Macías y García: presbitero, príncipe de la oratoria y del diálogo, de la cátedra y de la ciencia histórica, 1843-1941*, publicado pola Editorial Moret na Coruña, en 1943, leva escrito nas primeiras páxinas:

Pra Ricardo Carballo Calero c'unha longa aperta de antiga e sempre nova amizade,
R. Otero Pedrayo
Ourense, S. Xohan 1949

En *La vocación de Adrián Silva* (Moret, 1949) atopamos estoutra dedicatoria manuscrita en tinta negra:

Pra Ricardo Carballo Calero, lembranza, e noraboa por “A xente da Barreira”
R. Otero Pedrayo
Ourense, 1950 mayo.

No único poemario que Otero Pedrayo publicou en vida, *Bocarribeira. Poemas pra ler e queimar*, imprentado en Madrid polos mozos de Brais Pinto no ano 1958, escribiu o seu autor:

Pra Ricardo Carballo Calero que me maxinou un pouco poeta istes laios do nordés en mortas follateiras. Con apertas
R. Otero Pedrayo
Trasalba dos Chaos outono do 1958

Carballo Calero, que insiste nas súas cartas para que Otero lle envíe poemas e que, como lle sucedera a Filgueira Valverde (Alonso 2000: 88), verá denegadas unha e outra vez as súas peticións, recibe o exemplar en Fingoy ao pouco da súa publicación. Acusa recibo do envío o 19 de outubro de 1958 e afirma:

Puiden, pois, ao final, gostar ise saboroso puñado de poemas ou mitos sabiamente rústicos, ise exemplo de poesía cinguidamente local e de dimensión profunda, isa sinxela riqueza, isa labrega fidalguía. Inda hei voltar moitas veces ao libriño, pra catarsis e ascesis do meu espírito.

O profesor insistirá unha e outra vez na valía dos versos oterianos. Nas páxinas de *Sete poetas galegos* chega a afirmar:

Non quero rematar istas notas sobor de Pondal sen mencionar o nome de Otero Pedrayo. Iste escritor, no seu discurso de ingreso na Academia Galega, dou a coñecer os seus rápidos e profundos comentarios a cada un dos poemas de *Queixumes*. Son glosas emocionás e interpretacións simpáticas, sen propósito crítico. Malia iso, deitan moita luz sobre a posición sentimental e ideolóxica de Pondal cara o mundo. Nada

mellor pra axudar aos lectores á comprensión de Pondal. Sempre penséi que se debía facer unha edición dos *Queixumes* na que cada poema do gran poeta fora precedido ou seguido do comentario do gran prosista (1955: 59).

Continuemos o repaso das dedicatorias de Otero Pedrayo. Nas primeiras páxinas de “El planteamiento decisivo de la novela romántica en Rosalía de Castro” asinado en *Cuadernos de Estudios Gallegos* (1969), lemos:

Pra Ricardo Carballo Calero, o querido mestre e poeta das sotas feitas e arelanzas do espírito con apertas do vello amigo

Ramón Otero Pedrayo
Ourense 23-X-1969

No *Discurso leído por el Ilmo. Sr. D. Ramón Otero Pedrayo, de la Real Academia Gallega, el día 28 de octubre de 1964, en el acto de apertura de las actividades de la Sección de Ciencias Morales y Políticas en el Curso académico 1964 a 1965*, publicado polo Ateneo de Santander en 1965, escribiu:

A Ricardo Carballo Calero:

Pra o grande e xentil mestre das Letras e da Alma da Galiza. Lembranza pequena e afervoada do vello amigo

Ramón Otero Pedrayo
Trasalba 15-X-1965

En *Vivencias, dolor y esperanza de la Emigración Gallega: Discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico de 1954 a 1955*, imprentado pola Universidade de Santiago de Compostela, en 1954:

Pro querido e admirado amigo Carballo Calero con fondas lembranzas

R. Otero Pedrayo
Ourense, 1955

Entre os libros de Ricardo Carballo atopamos, ademais, un volume encarnado de maneira artesanal, en tapa dura de cor vermella e que o propio Otero titulou *Otero / Estudios 1*. Contén as seguintes separatas:

- “Jurisdicción de la Encomienda de Beade sobre San Juan, de Ribadavia”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* V (1946), 75-80.
- “Un pleito jurisdiccional entre la Mitra de Orense y los benedictinos de Chantada”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* IV (14; 1949), 385-395.
- “Bienes y derechos de los caballeros Sanjuanistas en Tierra de Morrazo y Villa de Pontevedra”, *El Museo de Pontevedra* 6 (1951), 33-42.
- “Un intento inédito de historia local”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* VI (19; 1951), 277-279.
- “Ensayo sobre las variaciones fisiognómicas de la calle orensana durante medio siglo”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* VII (21; 1952), 111-137.
- “La reposición del antiguo régimen en Orense en 1823”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* VIII (26; 1953), 409-421.
- “Notas sobre el puente mayor de Orense (1820-1874)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XI (33; 1956), 146-148.
- “Nota sobre los últimos tiempos de la Comisión de Diputado general del Reino de Galicia”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XII (36; 1957), 135-136.
- “Florentino Cuevillas, ou a fidalguía ourensán”, en *Homaxe dos amigos e discípulos do Petrucio da Prehistoria galega Florentino L. A. Cuevillas no LXX aniversario do seu nacemento*. Vigo: Galaxia, 1957, 11-19.
- “Evolución de la doctrina sobre el Foro”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XIII (39; 1958), 58-76.
- “Dende o Espolón de Ourense”, en *Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnografía. Volume de Homenagem ao Prof. Doutor Mendes Corrêa*. Porto: Imprensa Portuguesa, 1959, 155-166.

Posúe, ademais, a seguinte dedicatoria manuscrita en tinta negra:

Pra Ricardo Carballo Calero, lembranza do vello amigo
R. Otero Pedrayo
Ourense 23-XI-1962

Son dedicatorias sinxelas e cargadas de cariño que dan conta dunha relación baseada no afecto e no respecto mutuo; o mesmo afecto e o mesmo respecto que transmite este epistolario.

Neste ano 2020 dedícaselle xustamente o Día das Letras Galegas ao ferrolán Ricardo Carballo Calero. Este recoñecemento trae consigo numerosas homenaxes e, ao tempo, serve para que saian á luz diversas achegas biográficas, análises literarias e obras divulgativas. Dentro do conxunto de publicacións cabe enmarcar este epistolario cruzado, que permitirá comprender aspectos da vida e a obra do investigador.

Mais este ano 2020 é tamén o centenario da aparición da revista *Nós*, na que ambos os escritores colaboraron. Os protagonistas –nado o ourensán en 1888 e o ferrolán en 1910– coñecíanse desde 1927 e xuntos traballaron na senlleira publicación. Amais dunha fonda estima e admiración mutua, ao longo das cartas pódense apreciar algúns outros paralelismos nas súas traxectorias profesionais, non sendo a menor delas o feito de acadaren unha cátedra en época serodia, logo de seren apartados da docencia.

Non queremos pechar esta introdución sen facer notar que a través da correspondencia cruzada se aprecia como o trato persoal devén nunha relación de amizade. Son frecuentes as referencias ás respectivas parellas, María Ignacia e Josefina –María e Fita–, así como ás fillas de Ricardo e á nai de Ramón, mulleres todas elas que xogaron un importante papel á hora de que os polígrafos puidesen levar adiante as súas múltiples angueiras.

A NOSA EDICIÓN

A maior parte das cartas son manuscritas, salvando un par delas do autor ferrolán. Nun inicio as cartas cruzadas adoitan estar escritas en cuartilla, especialmente cando son breves. Otero Pedrayo emprega o papel de tamaño folio cando ten que escribir textos longos, por exemplo, a información sobre Noriega Varela para a *Historia da literatura galega*. É interesante ver na cabeceira das follas das últimas misivas de Carballo Calero información sobre os lugares onde foi docente: o colexio Fingoi, o Instituto Rosalía de Castro e a Universidade de Santiago de Compostela.

As cartas están datadas ao longo de vinte e seis anos, entre 1949 e 1975. Por esa época Carballo Calero aínda escribía o seu apelido con *-b-* e con *-ll-*, motivo polo que nesta edición escollemos esta variante gráfica e non aquela outra coa que asinaría nunha etapa posterior, desde 1981, Carvalho.

As 167 pezas presentadas están escritas en lingua galega, agás dous telegramas de texto simple (que eran públicos, remitidos sen sobre) que enviou Carballo Calero a Otero Pedrayo co gallo de senllas felicitacións.

As transcripcións pretenden manter a fidelidade do texto orixinal. Cando se fixo algunha reconstrución, aparece entre corchetes, e indícase con [?] cando hai algunha lectura dubidosa. Este foi o criterio seguido na publicación doutros epistolarios dos mesmos autores, por exemplo o de Carballo Calero con Fernández del Riego (edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena, 2006) ou o de Otero Pedrayo con Filgueira Valverde (edición de María Jesús Fortes, 2009). Co obxecto de facilitar a lectura, unificouse o formato das datas nos cabezallos das cartas, engadiuse algunha coma nas oracións máis arrevesadas e adaptouse a acentuación gráfica do texto conforme ás actuais normas ortográficas da lingua galega. Non obstante, para realizar un estudo lingüístico profundo dos textos, poden consultarse as cartas en formato dixital na páxina web do Consello da Cultura Galega.

As cartas aparecen case todas datadas con claridade, agás algunhas con datas algo xenéricas, como é o caso dunha felicitación de Nadal. Nalgunha ocasión, en vez de indicar o día do mes indica o santoral (san Pedro e san Paulo para o 29 de xuño, san Marcos para o 25 de abril etc.).

As notas pretenden clarificar algunhas cuestións. Para a persoa lectora moitos dos nomes serán xa coñecidos pero, ante a dúbida, preferimos anotar os nomes, obras ou lugares a que se fai referencia.

Este volume inclúe un índice onomástico e outro de obras citadas, coitados traballos que agradecemos a Nélica Cosme, responsable das publicacións da Real Academia Galega e lectora atenta deste traballo. Procúrase con eles o maior aproveitamento do transcrito e a doada localización de datos concretos. En paralelo á aparición en papel deste epistolario, a Fundación Otero Pedrayo e o Consello da Cultura Galega puxeron nas súas respectivas páxinas web estas cartas á disposición de calquera persoa, facilitando tamén a busca nos documentos de persoas, lugares, obras ou entidades mencionadas.

Agradecemos ás diferentes institucións implicadas as facilidades dadas, e agardamos que sigan saíndo á luz novos epistolarios, posto que son ferramentas que nos permiten comprender mellor a historia da nosa cultura. Estamos igualmente en débeda con Fernando Negueruela, bibliotecario do Parlamento de Galicia; cos traballadores da Fundación Penzol de Vigo, en especial co seu director, Francisco Domínguez Martínez; con Susana González Rodríguez, traballadora da Fundación Otero Pedrayo en Trasalba; coa profesora Dolores Vilavedra, e, moi especialmente, con Xesús Alonso Montero, primeiro lector deste volume, a quen agradecemos as numerosas correccións e achegas.

Epistolario

Edición: Patricia Arias Chachero, Nélida Cosme
e Adrián Estévez Iglesias

Notas: Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez Iglesias

1

Ferrol, 30-IV-1949¹

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu bo amigo:

Hoxe mesmo recibín a súa resposta. Parécenos muy ben a data fixada por vostede: 28 de mayo ás 8 da serán². É unha ventaxa, dende logo, iste adiantamento de uns días.

Hay a delicadísima custión do tema. Ben sabe Deus que nos fastidia de abondo meternos n-iso, tan privativo da súa iniciativa e do seu gusto. Pero sexa: fale de “Viento del Oeste”³. Decídome a escollelo porque parece ser o máis grato ao seu esprito. Il saleu na nosa entrevista⁴. Il ocupa o primeiro termo na “riola”.

Traya o *chaquet*. Eu, na miña calidade de presentador, procurarei vestir un.

Pedímoslle uns datos biográficos que incluír nos programiñas da festa: lugar e data do seu nacemento; si actualmente é cadeirádego; universidades en que estudou e data da súa licenciatura e doutorado, no seu caso; viaxes e actividades culturás pol-o extranxeiro.

Expresións reventísimas de,

Francisco Usero.

Meu querido Otero:

Vouno ver, pois, ao cabo de tantos anos?⁵ Aproveito ista ocasión para lle enviar unha saudosa aperta, anticipo das que lle darei corpo a corpo. Non tema que as gabanzas e o programa atingan unhas proporcións indiscretas. Inda que vostede⁶ sabe que eu o ademiro e quero sobre toda ponderación, tampouco iñora que coñezo a súa delicadeza e sinxeleza. Comprométome a impoñer mensura apolínea ao dionisiaco temperamento do noso querido Usero, que ten a bondade de me obedecer como a un irmán mor. Até pronto.

R. Carballo Calero.

- 1 Como se sinalou na introdución, nótese que, en realidade, esta primeira carta foi redactada por Francisco Usero e que Carballo se limita a engadir un parágrafo ao remate.

Francisco Usero Tiscar (1911-1956) era fillo do farmacéutico e político ferrolán Antonio Usero Torrente (1879-1969), alcalde de Ferrol entre 1924 e 1930. Usero, excelente estudante desde neno e precoz conferenciante, Carballo e Abelardo Nores Castro, outro mozo ferrolán, foron compañeiros de pensión nos anos universitarios en Compostela. Moi probablemente foi alí onde se consolidou a sólida relación fraternal que había durar toda a vida. Rematados os estudos de Dereito, comezou os de Farmacia e pasou a rexentar a botica familiar. Nos difíciles anos da posguerra, con Carballo preso en Xaén, Usero converteuse nun piar importante para María Ignacia Ramos Diéguez, esposa do profesor, a quen axudou sen reservas en canto puido.

O tío de Francisco Usero, Matías Usero Torrente (1875-1936), foi unha das primeiras persoas en preocuparse do traballo literario de Carballo aló polo ano 1926 ou 1927, cando inda era adolescente en Ferrol. Así o lembrará anos máis tarde o investigador: “Era un crego que foi vítima da guerra. Foi fusilado, non sei se con sentenza de consello de guerra ou non, nos primeiros tempos da rebelión militar que desembocou na guerra civil... Eu creio que era socialista, posiblemente afiliado ao «Partido Socialista Obrero Español». Vivía en San Felipe, non lonxe do castelo” (Fernán/Pillado 1986: 33-34).

Francisco Usero era, ademais, irmán de Ángel Usero, coñecido psiquiatra que colaboraría puntualmente na revista *Aturuxo*, publicación dirixida por Miguel C. Vidal e Tomás Barros da que se imprentarían números entre 1952 e 1960.

Usero falecerá repentinamente o 11 de marzo de 1956, o que provoca unha emocionada carta de don Ricardo a Otero.

- 2 En carta dirixida a Francisco Fernández del Riego o día 11 de maio de 1949, dille Carballo: “Usero se dedica intensamente a la preparación de la conferencia de Otero. Si se cumplen las previsiones hechas se celebrará el 28. El tema será «Viento del Oeste», una especie de geografía emocional del Atlántico y del mar gallego. Usero ha conseguido del director de *El Correo Gallego* facilidades para el anuncio del acto. Acaso hayas visto ya en dicho periódico diversas alusiones al mismo” (Carballo 2006: 95).

A conferencia pronunciouse, efectivamente o día 28 de maio ás oito da tarde no salón do Circulo Mercantil e Industrial de Ferrol. Grazas a unha breve nota incluída en *El Correo Gallego* do día seguinte sabemos que “La barroca y galana palabra del señor de Trasalba, hacía ya muchos años que no se oyera en la ciudad departamental, y existía un ambiente de insólita expectación en el auditorio, cuando el ilustre orador comenzó a desarrollar su tema”.

- 3 Segundo *El Correo Gallego* do día 29 de maio de 1949: “El catedrático orensano trató acerca del «Viento del Oeste», idea que le sirvió de base para hacer un bellissimo estudio de la geografía emocional del Atlántico y en particular del mar gallego”.

- 4 Non nos consta que Otero Pedrayo e Francisco Usero tivesen ningunha entrevista presencial previa á conferencia da que se fala nesta carta. Dá máis ben a sensación de que arraxaron o encontro a través da correspondencia. Nunha entrevista que Usero lle concede a J. Leyra Domínguez en *El Correo Gallego* o 8 de maio de 1949, afirma que “Hace muchos años, quince o dieciséis, que no le escucho” e, cando o xornalista pregunta de que falará Otero Pedrayo, contesta: “No lo sé. En este sentido viví, para orgullo mío, una anécdota muy curiosa. La exhumaré. El tema pude elegirlo yo mismo. Don Ramón aludiendo a él, lanzó un chorro caudaloso de posibles títulos para su ensayo [...] a cual más bonito e interesante. Y, perdido en la abundancia de su propia inspiración, me pidió: ‘Escoja usted cualquiera y ya me escribirá’”.
- 5 Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo, amigos desde os tempos do Seminario, non se vían desde antes do inicio da guerra. Así lembrará, moitos anos despois, o profesor ferrolán o momento en que coñeceu a Otero. Foi, como indicamos na introdución, na Festa da Prosa, “celebrada no Seminario de Estudos Galegos, no ano 27, posiblemente. Ali foi cando vin por primeira vez a estes homes. Lembro a Castelao lendo o texto do seu relato *O retrato*, e tamén a Otero Pedrayo, a Risco, a Lousada Diéguez... Vin-nos, pois, por primeira vez no salón de actos da «Sociedade Económica de Amigos do País», onde leron os seus textos. Pero como todos estes homes formaban parte do Seminario de Estudos Galegos, despois vin-nos moito nas reunións que ali se celebraban” (Fernán/Pillado 1986: 59).
- 6 Explica Carballo: “Con Castelao cheguei ao tuteo, mentres que a Otero Pedrayo non só sempre o tratei de vostede, senón que el me tratou a min sempre así. A Castelao non o volví a ver despois da guerra civil, xa que a última vez que falei con Castelao foi paseando por Valencia. A Otero Pedrayo vino até última hora e asistín tamén ao seu enterro e levei con outros amigos a caixa” (Blanco 1989: 156).

2

Ourense, 21-V-1949

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu benquerido e lembrado amigo:

Imos rifar! Estou cheo de medo e preocupación. Vai resultar un pórtico pirotécnico pra un ben cativo desfile dos poucos temas que desenrolarei diante de vostedes. Agora xa é tardeiro, se non pode coutar. Seus artigos admirables e finos labouran una entelequia ou un mito. Aquilo que eu quixera ser e non fun. Soio unha cousa me aleda: por íles volve a soar a verba de fondas motivacións y fitos senlleiros de Carballo Calero, xa ben agardada. Agás do agradecimento e amor correspondente a tanto agasallo.

Terei dentro d'uns días o pracer de falar con vostede. Prégolle se non inqueden por min. Arestora vou rubir á aldea e inda teño de desengolar¹ moitas angueiras. De elas facer un traballo de xeografía, pois cos meus 61 anos firmo as oposicións á cadeira de Xeografía de Sant-Yago².

Sempre seu amigo e admirador, c'unha rexa aberta,

R. Otero Pedrayo

Meus saúdos ós seus.

- 1 Recolle o termo o dicionario de Eladio Rodríguez, referido a un labor que se inicia e ao que un se vai dedicar con empeño.
- 2 Otero, repostado na súa cátedra de instituto desde setembro de 1948 (Orde Ministerial, 2/VIII/1948), reúne as condicións formais –e legais– que lle permitirían presentarse á cátedra universitaria. Tentouno, sen éxito, en 1948 antes de ser repostado no instituto. Insiste teimudamente e volve matricularse, como vemos nesta carta, en 1949. O escritor, que non movera un dedo, para recuperar o seu posto de traballo no instituto ourensán, moverá “Roma con Pontevedra para poder opositar a unha cátedra universitaria” (Alonso 2018a: 3).

3

Ferrol, 30-V-1949

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido Otero:

O meu discípulo, Fernando Pérez-Barreiro Nolla¹, vén de nos entregar isas cuartelas que recollen a súa conferencia n-un extracto tan coidadoso como é posible². Llas enviamos pra que sobre ilas como guión redacte o texto definitivo. Penso que eu quedaría ben co meu alumno se me mandara calquer libríño seu adicado a il, mercede de que cicais é merecente e que o enchería de gozo.

María³, como lles dixen, ficou chea de desespero por non poder chegar á estación a tempo de despedilos. Encarrégame que especialmente pida perdón á súa esposa. Teremos que xuntar pra un despertador!

R. Carballo

Apertas, nas que participa de todo corazón, F. Usero.

- 1 Fernando Pérez-Barreiro Nolla (1931-2010), alumno de Ricardo Carballo Calero na Academia Rapariz de Ferrol, de onde o mozo era natural. Andando o tempo habíase converter nun asistente frecuente ao faladoiro que Ramón Otero Pedrayo tiña no Café Español, en Santiago de Compostela. Colaborador da revista *Aturuxo*, foi o primeiro en traducir William Shakespeare ao galego e realizou traducións do chinés á nosa lingua. Locutor dos Servizos Exteriores da BBC e admirador de Otero Pedrayo, a quen como vemos coñeceu a través de Carballo, colaborou na *Homaxe a Otero Pedrayo* do ano 1958. Nomeado correspondente da Real Academia Galega en 2002, recolleu o Pedrón de Honra no 2005 e o Premio Plácido Castro de Tradución ao ano seguinte. En 2009 a Xunta de Galicia concedeuulle a Medalla Castelao.
- 2 “Usero se propone publicar un folleto como recuerdo de la estancia en ésta de Otero, en el que se insertará la conferencia que aquí pronunció el 28 de mayo. Como no se pudo recoger taquigráficamente ni con cinta, se pidió a Otero que la escribiera; y ya hace tiempo que tenemos aquí el texto. El propósito es costear la impresión mediante suscripción.

Ya veremos si Usero puede vencer las dificultades materiales que se presentarán para la impresión, dada la carestía del papel y del trabajo” (Carballo 2006: 96).

Non nos consta que a publicación referida se chegase a realizar.

- 3 María é María Ignacia Ramos Díez (1909-2001), compañeira sentimental de Carballo desde os anos universitarios. Rematou Filosofía e Letras en 1931 e casaron dous anos despois. Foi unha muller culta, decidida, valente e traballadora. Como escritora, usou o pseudónimo de María Silgar. Xulio Pardo de Neyra publicou, en data recente, *Á sombra de María Silgar. Carvalho Calero contra a historia única* (2019).

4

Ourense, 2-VI-1949

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu lembrado amigo:

Vai ista carta ca de Usero. Vivimos miña dona i-eu n'istes días na gostosa atmosfera de simpatía criada por a bondade de vostedes. Novos saudos á súa dona e bicos pras rapaciñas, atal xentís. Tudo vai ben. Soio unha soma me non deixa tranquiño: o pensamento da doenza de Castelao¹.

Escríbolles arredor das dúas da mañán, de volta d'un concerto. Miñas grazas ó seu alumno e bon rapaz que fixo o sacrificio de recoller meus desaxeitados párrafos. Xa mandarei a conferenza o millor recomposta que poida e será grazas ó traballo do noso xoven amigo.

Xa lle escribirei máis agostiño. Sempre seu agradecido amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Refírese probablemente ás novas que lle proporciona Rodolfo Prada en carta datada en Buenos Aires o 22 de xaneiro dese mesmo ano: “Antrontanoite e onte tivo moito sofrimento: firentes doores. A noite derradeira e hoxe pasouno, felizmente, máis tranquiño. O miércoles último apicáronlle a inyeición de alcohol pra ver de lle insensibilizar o nervo por unha tempada. Os médicos non abrigaban casi que ningunha espranza de que lle fixera efecto, dadas as zoas xa invadidas polas infiltracións do mal” (Alonso 2006: 49).

5

Ourense, 21-VI-1949

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e lembrado amigo:

Inda non ll'escribín manifestándolle meu agradecimento por os seus gasalleiros conceptos pra conmigo na crónica da conferencia do 28, que milloran a miña disertazón¹. Estiven con moitas angueiras istes días co fin do curso, os exámenes e cousas da aldea. Teño unha fonda pena por Castela. Vaile moi mal e sofre moito. Co il, pros do seu tempo, arredor dos 60, váisenos o símbolo, a legría e o consóo do noso vivir e mocidade. Xa o terei ó cabo do que aconteza.

Fixen un texto da conferencia que saíu un pouco reseso por o que xa lle escribín ó amigo Usero sobre o non publicalo. Sempre pensei que as cousas ditas non se debían imprimir. Outra cousa, o mesmo tema en forma de ensayo.

Mañá vou a Sant-Yago que teño de acompañar a un sobriño² pr'a reválida.

Non deixe de decirme os seus proieutos literarios. Nossos saídos pro matrimonio, non esquencemos as moitas bondás connosco. C'unha xurdia aperta de seu vello amigo de sempre,

R. Otero Pedrayo

1 Como xa se indicou na introdución, cremos que se refire a un extenso resume da conferencia que aparece sen asinar nas páxinas de *El Correo Gallego*, o 5 de xuño dese ano. Baixo o título “«Viento del Oeste». La magistral conferencia de don Ramón Otero Pedrayo”, o texto podería moi ben ser o traballo preparado por Fernando Pérez-Barreiro coas correccións de Otero Pedrayo que finalmente non sería publicado en separata como se falou en carta datada o 30 de maio.

2 Ignacio Matorras Bustamante, fillo dunha das irmás de Josefina Bustamante Muñoz, Fita, a esposa de Ramón Otero Pedrayo.

6

Ferrol, 25-VI-1949

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

Recibín onte a súa carta do 21 e dous días denantes a súa *Vida*¹ de don Marcelo, tan garimosamente adicada. Moitas gracias por todo. O libro, alén de me proporcionar o pracer sempre renovado da súa prosa, que ninguén admira máis do que eu², é pra min un tesouro de datos, perspectivas e interpretacións sobre feitos, intres e paisaxes, ambientes e logros da nosa cultura, que na miña cativa e truncada formación iñoraba ou coñecía vagamente. Non lle escribín inmediatamente despoixa de recibilo porque todos os momentos ceibes do meu xornaleiro e abafante traballo adiqueinos a súa lectura, que agora mesmo veño de rematar coa ledicia e a tristura do neno pra quen remata un maravilloso conto.

Amargúranme as tristes novas que me dá de Castelao. Antre vostede e min poucas verbas son mester pra espresar a comunión n-isa dor.

Usero entregoume o texto da conferencia a fin de que o preparara pra a imprensa. Así o fixen. A miña labor redúxose a escribir craramente algún nome propio que podería trabucar ó tipógrafo por non entender a súa letra, e a restituir na súa esaititude os versos da “Medea” que viñan alterados; e non sei se algunha outra cousa pol-o estilo referida á materialidade da escritura. Agardábam os un texto máis longo. Fallan moitas fremosas improvisacións da conferencia dita. Se non enxerga “o branco teorema do iceberg” a sulcar as ondas; o vento non remoe e arremuíña delizosamente as faldras das criadas santiaguesas; non se reproduz non sei que maravilloso xogo da choiva no centeo. En troques, os mesmos motivos atopan novas orquestacións e isto proporcionounos novos goces. Pra min ista versión escrita é cicais máis bela que a pronunciada, e non ten máis desventaxa que ser máis cinxida, o que ben ollado, pode ser considerado por outros como unha perfeición. En resume, ficamos engaiolados pol-a súa obra e agradecidísimos de que se tomara a molestia de nos compracer escribindo, en medio de todas as súas angueiras, ise feixe de cuartelas admirabres. Todo o relativo á súa publicación é cousa de Usero; pero cousa decidida.

Vostede ten a elegante e caridosa condescendencia de me dicir que lle fale dos meus proietos literarios. Non teño ningún. A penuria e inseguridade da miña vida económica, cada intre máis urxentes, obríganme a me aster de todo traballo que non poida trocar en diñeiro. Hai tempo, pois, que non escribo. Pero como o costume de escribir se non perde de súpeto teño, de anos atráis, algunhas cousas feitas, predestinadas ó fogo ou ao esquecemento. Vou ter a ousadía de lle mandar un día de istes unhas “Historias”³ que compuxen.

María envíalles moitas lembranzas, i eu, con saúdos pra a súa dona, unha grande aperta pra o sempre lembrado amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Refírese ao ensaio titulado *Vida del doctor don Marcelo Macías y García. Presbítero príncipe de la oratoria y del diálogo, de la Cátedra y de la Ciencia Histórica (1843-1941)*, publicado por Moret, na Coruña, no ano 1943.

Na biblioteca do Parlamento de Galicia consérvase o exemplar do que se fala nesta carta. A dedicatoria manuscrita está asinada en Ourense, “S. Xohan 1949”.

- 2 Foron moitas as ocasións nas que Carballo expresou a admiración que sentía por Otero. En “Otero Pedrayo na historia do romance galego”, incluído en *Do galego e da Galiza*, lemos: “Assí, pois, eu valorizo extraordinariamente a obra romancística de Otero, que tem na realidade um protagonista único, que é a nossa terra, que é Galiza” (1990: 185).
- 3 Refírese, supoñemos, a *A xente da Barreira* da que se falará en cartas posteriores. A Carme Blanco contoulle: “Rematada a guerra e de regreso á miña vila natal, tiven ocasión de ouvir relatos de acontecementos ocorridos no seio dunha familia establecida no campo que me chamaron moito a atención [...]. E, sen atermeme rigurosamente aos feitos que me foran relatados, senón movéndome con plena liberdade [...] escribín *A xente da Barreira*; tamén con esa técnica de estampas ou pequenos relatos ligados pola continuidade das personaxes ou polo menos pola continuidade das familias” (1989: 241).

7

Ourense, 4 do Sant-Yago¹

Querido Carballo Calero:

Chegado seu fermoso libro estouno leendo con calma² e lediza e non o poderei devolvere deica mediados do mes porque vou a Madrid uns díñas e non teño ocasión de parar un pouco. Ademais quero percorrelo pouquiño a pouco. Grazas.

Saúdos á dona e ás rapaciñas.

Sempre seu,

R. Otero Pedrayo

- 1 4-VII-1949. A carta non inclúe o ano, pero supoñemos que é de 1949 pola referencia ao libro mencionado en carta precedente, *A xente da Barreira*.

Ao longo deste epistolario, Otero acusará recibo de moitos dos libros e traballos que vai publicando seu amigo. Como sinalamos na introdución, na biblioteca da Fundación Otero Pedrayo en Trasalba, consérvanse moi poucos destes exemplares. Atopamos unicamente a *Historia da literatura galega contemporánea*, a *Gramática elemental del gallego común*, o poemario *Anxo de terra*, o traballíño sobre *Eduardo Pondal* que publica Galaxia en 1965, *O señor de Vilancosta*. *Loubanza de don Marcial Valladares Núñez* e *Poemas pendurados de un cabelo*. Ningún deles presenta marcas ou anotacións, a non ser a *Historia da literatura galega contemporánea*, en cuxa primeira páxina escribiu Otero Pedrayo o seu nome completo e a indicación “Ourense, 1966”.

- 2 Na resposta que Otero Pedrayo lle dá a Carballo Calero no seu ingreso na Real Academia Galega, di: “Na soia e ben gabada novela de Carballo Calero *A xente da Barreira*... Non faréi pousa no día e circunstancias do seu xurdir. Rexa, belida, coutada, recendo de montana, decorrer de forte sangue fidalga e montesía, novela de unha xinea” (Carballo 1959: 117).

8

Trasalba¹, 24-VIII-1949

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e lembrado amigo:

Devólvolle a novela. Fíxose amiga miña e sinto que camiña de par de min. Pro logo ha saír ben editada por ises mundos.

Saio pra Santander uns días a buscar miña dona.

Saúdos moi respetosos á súa e ás fermosas e boísimas nenas.

Lembranzas pra Usero. Sempre de vostede vello amigo, c'unha grande aberta,

R. Otero Pedrayo

Daniel vai mal, moi mal. Fai días, uns 15, non teño novas².

- 1 Dirá Carballo referíndose a Otero: “Confinado en Trasalba damente longos anos a partir do estalido da guerra, podía daquela, como tantas xentes hispanas, considerarse soldado dun exército vencido, pero non derrotado, e vivir na esperanza da restauración dos seus ideáis e da resurrección dos seus mortos” (1977: 133).
- 2 En *Laio polo irmán ausente*, Xesús Alonso Montero rescata unha carta de Xosé Núñez Búa datada en La Plata o 8 de agosto, dezaseis días antes da redacción desta. Sorprende a exactitude de Ramón Otero Pedrayo, o que denota que está pendente e certamente preocupado. Segundo a carta aludida, Otero Pedrayo falou con Castelaio por radio o 25 de xullo de 1949; será a derradeira vez que escoitará a voz do seu “irmán”.

9

Ourense, 21-XII-1949

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido amigo:

Mándolle co istas letras meu desexo de bon día de Nadal e Novo Ano na compañía da súa esposa e neniñas e con lembranzas de Fita, miña dona, pra todos.

Sempre estou pensando n'istes días no concurso de Bibliófilos Galegos¹. Alí ha estar a súa fermosa e nova novela. Agardo o trunfo n'unha forma ou n'outra.

Apertas de seu vello amigo de sempre.

R. Otero Pedrayo

Graciñas –inda que seródeas– por unha memoria que m'adicou fai tempo co gallo do “Viaxe de Gelmírez”².

- 1 Refírese ao premio de novela convocado pola editorial Bibliófilos Gallegos. A este certame presentáronse un total de vinte traballos. O xurado, composto por Ramón Cabanillas, Francisco Fernández del Riego, Raimundo García Domínguez, José Guerra Campos, Francisco Serrano Castilla e o propio Ramón Otero Pedrayo, reunírase en Compostela, o 22 de abril de 1950. Tras eliminar cinco novelas porque incumprían algunha das bases do certame quedaron con tres ou máis votos: *La vida retorna* de Luís Arias, *A xente da Barreira* de Ricardo Carballo Calero, *Quenje en Conjo* de Julio Rodríguez Yordi, *Al apagarse las estrellas* de José López Cid, *Una cabaña en el cielo* de Xosé M.ª Álvarez Blázquez, *El tiempo es nuestro* de M.ª Victoria Fernández-España e *Tumba loureiro* de Elena Quiroga. Na tarde daquela mesma xornada o xurado decidiu premiar, con catro votos a favor, un en contra e unha abstención, *A xente da Barreira*, a única novela redactada en galego que se presentara.

“Segundo información que [...] me forneceu M.ª Ignacia Ramos, quen fora compañeira de estudos universitarios de Pedret Casado, os catro votos favorables saíron de Cabanillas, Otero, Fernández del Riego e Guerra Campos [...] Borobó, [...] na súa calidade de secretario, quixo votar en branco, porque –argumentara na reunión– tan só

puidera ler *A xente da Barreira*, da que con todo namorara” (Pardo 2019: 204). Ver carta de Ricardo Carballo Calero datada o 14 de maio de 1950 (§13).

- 2 Entendemos que se trata da novela de Otero Pedrayo sobre Xelmírez, que trata da viaxe deste a Roma: *A romeiría de Gelmírez* (1934).

10

Lugo¹, 23-XII-1949

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado amigo e mestre:

Estou pasando uns días de vacacións xunto da familia da miña muller. Hoxe recibín a súa garimosa carta, reexpedida de Ferrol por Usero. Fico moi ledo porque vostede se lembrara de min n-istes días. María Ignacia e mais eu desexamos pra Fita e vostede toda cras de boandanzas no Nadal do ano que se vai e no decorrer do ano que anda a chamar ás portas. Non esqueceremos endexamais a dita que nos dou o velos pol-a nosa casa o pasado vran, compartindo un día da nosa humilde vida e acarexando ás nosas fillas.

Eiquí atopei, na librería da Praza do Campo², un exemprar de *Las palmas del convento*³, libro que non chegara a Ferrol e que inda non poidera ler. Leo vagariño, mergullado na recendente selva da súa prosa, e servo da súa poesía, ando a seguir a Xan Rodríguez pol-os vieiros da súa mocidade, pasando con mágoa cada páxina porque cada páxina lida acaróame ao fin do conto e ao fin do feitizo.

Reciba unha vegada máis, con unha aperta, o testemuño do cariño e a devoción do seu amigo de sempre,

R. Carballo Calero

- 1 Esta é a primeira carta datada en Lugo, quizais foi nestas vacacións cando Carballo comezou a sopesar a posibilidade de incorporarse ao Colexio Fingoy.

Nas páxinas de *Letras Galegas* afirma Carballo: “Lugo foi tamén a última cidade de Galiza que me viu polas súas ruas en 1936. De ali partim para Madrid a fazer umhas provas para ingresar no profesorado oficial, provas que, interrompidas pola contenda civil, pudem acabar trinta anos depois. Lugo foi tamén a primeira cidade que pisei ao meu retorno; mas havia ser en 1950 cando me transformaria por primeira vez en vizinho de Lugo, onde trabalhei arreo no ensino privado durante quinze anos, e onde continuei tendo o meu domicilio até 1968, cando ja era profesor do Instituto Rosalia de Castro e da Universidade de Santiago. Mas foi umha quizena longa a que vivim do exercicio da docência na cidade de Lugo, como profesor e director do Colégio Fingo!” (1984: 115).

2 Refírese á Librería Alonso.

3 En *Do galego e da Galiza* lembra Carballo: “Nom menos de sete novelas en castelhana foram escritas –polas razóns que fossem– durante essa etapa, aínda bem que nom todas saírom a lume: *La vocación de Adrián Silva*, *Adolescencia*, *Del Noviciado al Ateneo*, *Contra el filo del río*, *Las palmas del convento*, *El responso y el espejo*, *La fiesta del Conde Bernstein*” (1990: 232).

Las palmas del convento, publicada en Buenos Aires por emecé Editores (1941), é unha biografía novelada do escritor do século XV Juan Rodríguez del Padrón.

11

Ferrol, 1-IV-1950

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo

Ourense

Meu querido amigo:

Como tantos outros galegos, como todos os galegos, teño seguido con emoción as súas oposicións¹ á cadeira compostelá a través das noticias da prensa. Pol-a de hoxe conozo o seu trunfo e quero decirlle canto me alegro. Oxalá tanto como o catedrático merece a cadeira, merecera a Universidade ao catedrático. Realmente, que vostede estivera dentro de íla era o único medio de que íla non estivera totalmente fóra de nós.

Faga extensiva á súa dona a miña felicitación, que a miña dona tamén lles envía.

Xa sabe como o quer o seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Como sinalamos na nota 2 da carta do 21 de maio de 1949 (§ 2), antes da súa reposición na cátedra do instituto ourensán, no verán de 1948, Otero comezou a considerar a posibilidade de opositar á cátedra da facultade compostelá. Aprobouna finalmente ao pouco de facer os 62 anos, o 31 de marzo de 1950, a véspera da redacción desta carta.

Carballo comparará a súa propia traxectoria vital coa do escritor ourensán: “Así que cando poden ser por fin catedrático universitario, era un sexaxenário. Ocorreu-me en certo modo o que a don Ramón Otero Pedrayo, que tamén fixo oposizóns a cátedra de universidade, depois de pasar o sarego da senectude. Mas don Ramón Otero Pedrayo logrou ser profesor de Instituto, profesor de ensino médio a unha idade normal. Eu non, por estas razóns, porque cando fun nomeado por primeira vez profesor de Língua e Literatura de institutos, aos vintecinco anos, foi nos tempos da contenda bélica” (Fernán/Pillado 1986: 184).

12

Trasalba, 16-IV-1950

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e lembrado amigo:

Unha xurdía aberta e graciñas por a súa carta, con saúdos nosos á súa dona e filliñas e de Fita pra vostede. Non respondín dinantes por os viaxes e traballos de istes días. Despoixa da oposición inda nos demoramos uns dez en Madrid. Vou á Universidade un pouco vello, mais con lediza. Ha ser pouco tempo. Terei de aproveitalo en froitos de outono. Nos exercicios, que foron sete en dez días, fun o máis mozo dos catro opositores por o programa de novidades que presentei e a maneira de levar os temas. Entre outras cousas falei de Nietzsche no outono de

Engadina¹, da luz comparada dos lagos e glaciares, dos arcaísmos na paisaxe... levando un sentido da Geografía un pouco superior ó dos programas priguizosos, estereotipados.

Logo, cecais mañán, mandareille a novela publicada agora por Moret². Non saíu mal impresa. Non sei si me mandarán exemplares do traballo publicado en Santander na Colección de Escritores Montañeses sobor do Deán –e Bispo– de Ourense, D. Juan Manuel Bedoya³, no que procurei un retrato d'un home de fonda impronta no vivir de Ourense e moi siñificativo das loitas e correntes da súa longa vida.

O 23 tratarase de vostede. Agardo un trunfo, inda que n'istas cousas se non pode afirmar cousa.

Apertas de seu vello amigo e admirador que moito lle quer e lembra,

R. Otero Pedrayo

- 1 Engadina é o nome dun val alpino, ao leste de Suíza, onde Nietzsche pasou temporadas descansando e tentando recuperarse das enfermidades que padecía.
- 2 *La vocación de Adrián Silva* (1949). En carta datada o 20 de abril de 1950, Carballo dille a Del Riego: “Por aquí anda *La vocación de Adrián Silva*. Otero me escribió a mediados de mes contestando a mi felicitación por su triunfo académico y me decía que me mandaría enseguida esa obra. Así que no la he comprado. Pero Otero no me la mandó aún” (2006: 125).
- 3 Refírese a *Juan Manuel Bedoya* (1950).

13

Ferrol, 14-V-1950

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado amigo:

Dende a súa carta do 16 de abril, na que me anunciaba o inmediato envío da súa novela editada por Moret e do traballo sobre don Juan Manuel Bedoya, se lle mandaban exemplares, non volvín ter noticias dereitas súas. Dende logo *La vocación de Adrián Silva*¹ me non chegou. Inda non tiveron tempo de leer esa novela, pero o farei axiña, no exemplar que me prometeu, se vén de contado; n-un dos que por eiquí están a disposición do púbrico, n-outro caso.

Del Riego escribíume que vostede fora un gran defensor da miña obra no concurso de novela galega. Con tal patrono puido, sen dúbida, saír adiante. Non é mester que lle diga canto me conmove a súa actitude, inda que ben sei que o meu non foi un trunfo persoal, senón un trunfo das nosas letras. De todos xeitos, alégrame ter sido n-isa loita paadín de ilas, anque con pobres armas. Se xiquera me fora dado o tempo de afialas e bruñilas! Ramón Piñeiro tamén me escribe decíndome que, según unha carta que vostede lle enviou, levou vostede unha grande ledicia cando ao rematar a votación resultou trunfante *A xente da Barreira*². Todo isto, de calquer xeito que se interprete, vindo de vostede, cáusame xuntamente emoción, confusión e gratitude indescribíbles.

Teña por afervoadamente renovadas a expresión do meu cariño e admiración de sempre e o humilde recoñecemento do estímulo que sobre a miña cativa obra exerceu sempre a xurdia súa, *si parva licet componere magnis*³.

R. Carballo Calero

1 *La vocación de Adrián Silva* (1949). Como se sinalou na introdución, na Biblioteca do Parlamento de Galicia consérvase o exemplar do que se fala nesta carta. Carballo gardou o libro forrado co papel no que foi enviado, no que se pode ler o seu enderezo por aquel entón: Carlos III, 5, 1º. A dedicatoria deste exemplar leva data de maio de 1950.

- 2 A carta de Ramón Piñeiro, datada en Lugo o 5 de maio de 1950, di así: “Otero Pedrayo escribume dous días despois do concurso de ‘Bibliófilos’ e quéroche copiar un dos párrafos da súa carta: «Gran cousa fixemos o 22 en Sant-Iago dándolle a Carballo Calero o premio de Bibliófilos Gallegos. Con ser pra case todos a millor novela, había outras boas e certos perigos. Ó rematar as votacións co trunfo de “Xente da Barreira” sentín unha das grandes ledizas da miña vida». Verbas parecidas díxome eiquí o Cabanillas, que estaba moi satisfeito do trunfo da tua novela” (Carballo/Piñeiro 2015: 35).

Sobre esta novela, escrita anos antes, dirá o autor: “Con esa técnica de estampas ou pequenos relatos ligados pola continuidade das personaxes ou polo menos pola continuidade das familias. É unha etapa, a que tratei de reflexar, interesante desde o punto de vista da historia do noso país, porque é a etapa en que se arruína a antiga aristocracia rural e pásase da economía de cambio de especies no sistema monetario moderno, aparecen novas profesións, novas clases sociais...” (Blanco 1989: 241).

- 3 *Si parva licet componere magnis*, locución tomada das *Xeórxicas* de Virxilio, que significa “se é lícito comparar as cousas pequenas ás grandes”.

14

Ourense, 18-V-1950

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido amigo:

Dinantes que me esqueza direille que a novela sai mañá por o correo. Do traballo de Bedoya non teño exemplares. Que lle direi do seu trunfo?¹ O día 22 do derradeiro semellábame Sant-Yago mais grave e fermoso e soaban pra min millor as badeladas por a xustiza e recoñecimento feito a vostede. Cabanillas tivo tamén, e Del Riego, e coído que todos, a meirande legría.

Un froito celmoso e rexo caíndo entre nós tiña de ser groria do ano literario. Con tod’a verdade e xustiza foi dado o premio. N’hai ren de agradecer.

Estou moi atafegado. Deica o outono non irei á Universidade. Vou con ilusión, como lle dixen n’outra carta.

Con grandes desexos de que falemos ou de escribirlle con sosego, e saúdos de entramos, Fita e mais eu, pra vostedes e as nenas. Unha aperta do vello admirador y amigo de sempre,

R. Otero Pedrayo

- 1 Refírese, evidentemente, ao premio de Bibliófilos. Supoñemos que as 10.000 pesetas coas que estaba dotado supuñan un respiro para a familia Carballo Ramos que, como sabemos, pasaba por dificultades económicas.

15

Ferrol, 11-VI-1950

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

A fins de maio recibín *La vocación de Adrián Silva*, cuio envío me anunciaba na súa derradeira carta. Doulle as gracias e suprícolle que escuse a demora en facelo, que se esprica non samente pol-o meu esmagador traballo cotián, aumentado a fin de curso, senón tamén por ter estado algún tempo mal da vista, a causa de un accidente que estivo a punto de queimarme un ollo.

Do premio de Bibliófilos aínda non teño noticia oficial¹. O máis semellante a elo foi unha carta particular de Cordero², escrita a raíz da adxudicación. Dende entón non tiven o menor contacto con Bibliófilos.

Máis nada. Todos nós enviamos a vostedes os máis cariñosos saúdos.

Unha aperta do seu amigo de sempre,

R. Carballo Calero

- 1 Nas páxinas de *El Pueblo Gallego* do día 5 de agosto de 1950 lemos que Bibliófilos Gallegos anuncia a publicación na colección Galicia da novela “premiada en el concurso convocado para el año 1949, que es la titulada “A Xente da Barreira”, debida al literato ferrolano D. Ricardo Carballo Calero”.
- 2 Felipe Cordero Carrete (1895-1988) foi membro do Seminario de Estudos Galegos. Tras a guerra, seguiu traballando no Instituto Padre Sarmiento. Foi promotor e xerente da Editorial de los Bibliófilos Gallegos.

16

Lugo, 10-XI-1950

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu querido amigo e mestre:

Háchome en Lugo, co gallo de formar parte do profesorado do Colexio de Fingoy¹, cuio edificio, planeado por don Manuel Gómez Román², está erguendo don Antonio Fernández³. Cicais teña algunha noticia de todo isto que lle comunico, pra que saiba onde me ten á súa disposición, inda que sen casa propia e pol-o de agora afastado da miña familia, que continúa en Ferrol.

Vostede vive en Santiago, en Ourense, en Trasalba, en dous, nos tres de istes lugares?

Por casualidade lin as súas declaracións do *Pueblo Gallego* nas que me cita antre os novelistas galegos, con verbas que verdadeiramente me esmagan. Inda que non as mereza, o feito de que foran pronunciadas por vostede éncheme de emoción.

Pol-as mesmas datas pideume Del Riego un traballo pra *Seara Nova*⁴ i escollín por tema a personalidade literaria de vostede. Está feito de memoria pois eiquí nin xiquera teño as súas obras. Somentemente consulte a lista das mesmas. Así que lle rogo que perdoe os erros que poda conter e os trabucados xuicios que sen dúbida teña espresado.

Desexo que a súa dona se hache ben e que ela e vostede disfróiten de toda cras de boandezas.

Xa sabe canto o quer o seu amigo que lle envía unha grande aperta,

R. Carballo Calero

San Roque, 14, 1º.- Lugo⁵

- 1 Sobre o colexio, Ricardo Carballo Calero contoulle a Carme Blanco: “O colexio estaba inspirado, en parte, na experiencia do Instituto Escola que se realizara na época da Monarquía. Aspiraba a ofrecer aos alumnos un estudo o menos libresco posíbel, fomentaba a espontaneidade do alumno mesmo, aspiraba a que houbera unha relación intensa e non fundada nunha discriminación entre profesores e alumnos e, sobre todo, pretendía que o ensino se realizase con vistas ao medio en que a vida do alumno se desenrolaba e se desenrolaría no futuro. Pretendíase, pois, unha educación realista, unha educación que prescindise, no posíbel, de todo o memorístico, e na que a coerción fose reducida ao mínimo posíbel, eliminada se iso fose posíbel.

[...] a orientación era realmente moi progresista e o colexio estaba sempre disposto a rectificar o que a experiencia aconsellase. Neste sentido foi un viveiro de formación de profesores, e de aí saíron, tamén, alumnos que co tempo chegaron a ser figuras distinguidas do mundo intelectual” (1989: 42-43).

A Del Riego, en carta datada en Lugo o 20 de novembro de 1950, explícalle: “Me encuentro aquí desde el 16. En principio, definitivamente. Pero como el Colegio tardará algo en funcionar, me quedan aún algunas dudas y preocupaciones sobre mi estabilización. Tengo plena confianza en que el fundador no retrocederá en sus propósitos: pero el traslado de mi casa y familia a Lugo tendrá que irse haciendo progresivamente. Quiero también hallar la manera de conseguir que María conserve su título de ayudante numeraria en el Instituto, y aún que se le convalide en Lugo su cargo de adjunto, o se halle otra fórmula que le permita no perder los derechos que en Ferrol había adquirido” (Carballo 2006: 131).

- 2 “Eu trasladéime a Lugo para organizar o funcionamento futuro do coléxio cando aínda non estaba rematado o edificio que o albergaba. Ese coléxio, ese edificio foi trazado por Manuel Gómez Román, arquitecto ben coñecido [...] foi Secretario Xeral do Partido Galeguista” (Fernán/Pillado 1986: 120).
- 3 De Antonio Fernández López (1903-1971), o mecenas e fundador de Fingoy, dixo Carballo Calero: “era un home dun grande idealismo e expuña sen nunha inibición as súas

ideias. Todo isto facía que fose escoitado. E, aínda que non existía un regulamento para facer funcionar a lei de coléxios experimentais, foi autorizado o seu funcionamento” (Fernán/Pillado 1986: 120).

Así explicou Ricardo Carballo Calero o seu papel en Fingoy: “durante quince anos fun director, o cargo oficialmente titulábase Conselleiro Delegado do Patronato, no Colexio Fingoi, que era un colexio experimental e que, aínda que non se regulamentaron, como nas leis se admitían, nós podíamos funcionar como colexio experimental. O feito de ter alumnos de distinto sexo era moi excepcional, ese carácter experimental permitíunolo, como nos permitiu outra serie de innovacións. Dirixín ese colexio durante quince anos, vivindo alí interno e frecuentando o trato dalgunhas persoas que entón representaban o máis brillante da vida intelectual da capital” (Blanco 1989: 41). Efectivamente, Fingoy será o segundo centro mixto de España.

- 4 En xuño de 1952, Carballo publicou en *Seara Nova*, revista lisboeta fundada en 1921, o artigo “Sobre a personalidade de Ramón Otero Pedrayo”.
- 5 Casa familiar de María Ignacia. Cando foron vivir a Lugo a familia instalárase primeiro na rúa Bon Xesús, fronte a unha das portas da catedral. Alí vivirán durante dous anos. A finais de outubro de 1953 instálanse no Colexio Fingoy (Pardo 2019: 154).

17

Sant-Yago, 16 -XI-1950

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Ben sabía como vostede estaba no novo e fermoso posto de adicación e traballo exempreses¹. Ha deixar na nosa Terra rexa e boa sementeira. Non sei particulares da institución. Si non fôra por as moitas angueiras e os viaxes a Ourense e Trasalba que fago case todas as semáns, con ben pouco doadas combinacións, aproveitaría unha festa pra correr as vinte leguas a Lugo e falar con vostede. Sempre desexando saber de vostede ben arranzado, con casa e fogar, ca dona e as filliñas, ás que mando meus repeitos e miñas lembranzas.

Eiquí² síntome a gosto, mais dóeme a falla de moitos amigos. Xa non é o doce e forte clima do Galeguismo. Están viventes e agarimosas as pedras e ben pouco as xentes, agás de algús homes, sempre os mesmos e xenerosos, o primeiro D. Xesús Carro. A Facultade de Letras semella non pouco priguizosa. Figura estarmos, con todo, ó comén de un rexurdimento nos estudos. Tamen me doe non falar nos craustros e nas rúas co bon amigo Antonio Fraguas, agora feito un lugués³.

Outro día falareille dos meus traballos, de fixo pra min desmariado grandes.

Do seu artigo sobre de min soio lle debería escribir pra rifarlle por a moita estimación, feita de arelanzas e neboeirás en troques de cousas feitas⁴. Figura o xuízo atinar e de pronto brandease por a amizade. Del Riego fixo unha copia e mandouma. Gárdoa como moimento de amizade e respecto a un sobrevivente do tempo das grandes ilusíons. Percorrendo o fermoso escrito, maxínoo sen o meu nome, en procura de un escritor...

Sempre seu admirador e amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Otero está informado de que Carballo aceptou un posto á fronte do Colexio Fingoy.
- 2 Refírese a Santiago de Compostela, onde residirá ao longo do curso escolar entre os anos 1950 e 1958, nos que imparte aulas na Facultade de Filosofía e Letras. Pronunciará a primeira lección universitaria o martes, 17 de outubro de 1950.
- 3 Antonio Fraguas Fraguas (1905-1999), tras moitos anos impartindo aulas nunha academia privada en Santiago de Compostela, acababa de aprobar as oposicións a ensino medio. O seu primeiro destino foi no Instituto de Lugo. Para Otero era outro dos rapaces do Seminario, un galeguista que, como o propio Carballo, tiña sobrevivido á guerra civil.
- 4 Entre os moitos afagos que lle dedica Carballo Calero na semblanza que publica en *Seara Nova*, quizais un dos máis logrados sexa o que se refire á súa faceta como orador. Afirmar: “A verba de Otero non é das que cortan como coitelos a masa homoxénea dos auditorios. Non ten gume, non fire; é redondeada e lixeira como unha binche de xabrón. Non hai preocupación pol-o remate sonoro do párrafo. Cáxeque non hai pausa antre os párrafos, os cuais Otero non deixa abertos endexamáis en finchado espedimento de aprausos. Máis que un orador é un poeta que fala” (1952: 91).

18

Lugo, 19-XII-1950

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago

Meu querido amigo e mestre:

Doulle gracias pol-a súa garimosa carta do mes pasado e deséxolle mil felicidades n-iste fin de ano e no novo que se aveciña.

De cando en cando Cordero Carrete envíame probas de *A xente da Barreira*, que lle devolvo correxidas. Xa sei que a vostede lle pareceron ben os deseños de Portela¹. A novela sairá “ben editada”, como vostede me profetizou n-unha carta de fai tempo. Só sinto que teña de se suxeitar ao formato dos tomos anteriores da Biblioteca de Galicia², pois, malia os deseños e tipo de letra, vai resultar un volume demasiado fraco, aparte de que ise formato é pouco axeitado para novela. Pero todo isto importa pouco.

Agora fai uns días rematei unha farsa, chamada *Farsas das zocas*³, que inda non lin a ninguén. Penso que debo facer outra novela e, cando me atope con forzas, poñereime a elo. Tamén queren que faga un estudo sobre a poesía galega contemporánea⁴. Pero estou sen libros, pois teño en Ferrol a casa e parte da miña familia e terei que agardar a estar asentado eiquí definitivamente, o cal non sei cando ocurrirá, pois o Colexio de Fingoy aínda non funciona, se ben eu teño traballo na labor previa de organización e dou algunhas crases particulares.

Non sei se vostede será suscriptor de “Benito Soto” e terá recibido un libriño meu tidoado *Anxo de terra*. Se non o ten, dígamo e lle mandarei un exemplar⁵.

Saúdos á súa dona e unha aperta do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

1 Agustín Portela Paz (1906-1992), debuxante e aparelador pontevedrés, escollido por Bibliófilos para ilustrar o libro.

2 O primeiro libro de Bibliófilos Gallegos foi *Camiños no tempo* de Ramón Cabanillas (Alonso 2009: 136). Na portada deste poemario, debaixo de Bibliófilos Gallegos e antes

do título, pódese ler Biblioteca Galicia I. Parece que o que lle desagradaba a Carballo era o tamaño dos volumes desta colección (24,5 x 17,5 cm) que consideraba excesivo. *A xente da Barreira* imprentouse co número 3 da Biblioteca Galicia e co tamaño dos títulos anteriores.

- 3 *A Farsa das zocas* tardaría en publicarse. Apareceu no primeiro número da revista *Grial*, en 1963. Fala do argumento desta obra nunha entrevista publicada o día 23 de xaneiro de 1951 nas páxinas de *La Noche*: “Basada en una tradición popular que dice vivía un matrimonio de cierta aldea y el marido junto con su hermana, deseaban la muerte de la mujer, para heredarla. Un día la cuñada de la protagonista, robó un panal de miel y lleva puestas unas zuecas de la esposa de su hermano, la cual muere y se aparece diciendo que no la dejan entrar en el Cielo porque lleva puestas su cadáver unas zuecas con las cuales se ha cometido un grave pecado”.

En conversa con Fernán-Vello e Pillado Mayor di: “En realidade *A farsa das zocas* estreouse ali –en Fingoy–, se ben nunha versión anónima. Hai algúns textos de *A farsa das zocas* que, para ser representados por nenos naquel ambiente, houberan chamado a atención. Entón se suprimiu todo aquilo que podería estimar-se un pouco incompatível co sentido que se lle quería dar oficialmente à educación dos nenos. E, efectivamente, apareceu como anónima. [...] Os pais viñan e dizían: “Ah, pois mui ben, mui ben!”... pero non lles interesava máis. Ian ver aos seus nenos vestidos convenientemente e non preguntaban polo autor” (1986: 122-123).

- 4 Este foi, durante anos un dos grandes temas de Carballo. En 1931 publicou en *Nós* “Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea” e, como veremos máis adiante, volverá ao tema no ensaio *Sete poetas galegos*, que publicará Galaxia en 1955.
- 5 O ano 1950 foi fecundo para a colección poética que guiaban Emilio Álvarez Negreira, Celso Emilio Ferreiro, Manuel Cuña Novás e Sabino Torres. Ademais do poemario de Carballo Calero do que se fala nesta carta, tiñan publicado *Triscos* de Luís Pimentel, *Muiñeiro de brétemas* de Manuel María, *Dona do corpo delgado* de Álvaro Cunqueiro, *Gárgolas* de Tomás Barros, *Cantos de cotovía* de Eliseo Alonso, *El dios de los precipicios* de José Ruibal Argibay e *Cantigas de noite moza* de Augusto Casas.

O libro comezouse a preparar en xullo de 1949. Carballo explícalle a Del Riego en carta datada o 22 dese mes: “La colección “Benito Soto” de Pontevedra, me ha pedido un original. Me he visto en un aprieto, pues casi todo lo inédito lo había mandado a Buenos Aires para el concurso, y me pareció que no podía disponer de ello mientras no conociese el fallo. Sin embargo, he podido reunir un hacecillo de poemas que uno de estos días remitiré” (2006: 98).

Ata onde fomos quen de indagar, don Ramón non era subscritor da colección. Deste poemario dirá Otero: “*Anxo de terra*, sobre o verdecer e o verde praiticados como forma e condición, decorre o inquérito apaixonado do ser e destiño do home. Outras fonduras máis

anguriosas acenan na muller. Os poemas como as augas de un abril temperán enchen rebuldeiros –no estilo cinguido do autor– os sucos abertos por as aradas con sol de inverno na xiada conceptual. Eiquí a poesía é unha fermosa «ancilla Philosophiae» (Carballo 1959: 121).

19

14-VII-1952¹

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu querido amigo e mestre:

Fai tempo que uns mozos de Ferrol, que queren editar unha revista literaria,² insisten perto de min pra que outeña de vostede un orixinal con destino ao primeiro número da mesma. Prégolle afincadamente que teña a bondade de mo enviar con toda a rapidez posibre.

Outras xentes de Lugo, que editan uns cadernos de poesía, quixeran –a verdade é que son eu mesmo o pai da idea³– reunir n-un de ises cadernos –vinte ou trinta páxinas– algúns dos seus ademirabres e pouco coñecidos versos. Eu poseo algúns dos publicados; outros non os teño. Se vostede quixera autorizarme pra reunilos e ordealos e me dera un tíduo pra iles, e se non lle molesta demasiado remitirme os que teña a man, publicados ou inéditos, eu ficaría moi satisfeito e poderíamos seleicioar un feixe de poemas que a lírica galega está pedindo a berros ver reunidos⁴. A ver se, por amizade a min, fai algo de isto.

Escribame ao enderezo do membrete. Respeito ao indicado no primeiro párrafo, quixera que pronto.

Estiven unhas horas en Santiago fai días. Me non foi posibre velo, inda que ben o houbera querido facer. Vostede estaba en Fonseca exercendo funcións xudiciás, e, inda que eu estiven no Padre Sarmiento, ía á cabeza de un grupo de nenos aos que tiña que encamiñar a Pontevedra e non puideren dispor dos minutos precisos pra saudalo.

Fágoo agora co cariño de sempre.

R. Carballo Calero

- 1 Carta mecanoscrita, a primeira do epistolario, en folio con cabeceira impresa do Colegio Fingoy. Sobre o topónimo do lugar onde se construíu o colexio indica Carballo: “Fingoi e Magoi som dous lugares das imediaçons da capital, duas aldeias do termo municipal! Hoje están absorvidas polo alargamento da cidade. O polígono de Fingoi incluí arestora o edificio e as dependências do meu Colégio; mas em 1950, cando tal edificio e tais dependências estaban aínda sem rematar, o campo, a agra de Fingoi sementada de centeio, os soutos e as carvalheiras, as gesteiras e os pinheirais rodeavam por todas partes os locais dedicados à docência. O Colégio, que levava o nome do seu empraçamento –un acerto do bom gosto do fundador–, estaba, pois, encravado numha zona rural, de acordo com a orientación que animava as suas actividades. Aspirava-se a centrar o ensino no medio galego, a arraigar fortemente a educación, no ambiente do país. Rejeitava-se toda pedantaria livresca que condundisse a formaçom dos rapazes como a erudiçom infantil, despersonalizada e apátrida. Nom se tratava de educar os alumnos como se fossen habitantes de calquer país, como se existisse umha educación uniforme para calquer país. Sem pretender introducir novas teorías, senom aspirando somente a practicar teorías razoáveis, procurávamos, sem minguá de lhes fornecer os conhecimentos hoje necessários para calquer home civilizado, proporcionar aos alumnos umha imagem inmediata do mundo em que viviam, que lhes permitisse desenvolverem-se como eficaz soltura no seu próprio meio” (1984: 115).
- 2 Con toda probabilidade, *Aturuxo*, revista literaria fundamentalmente poética que se publicou en Ferrol entre 1952 e 1960, dirixida por Tomás Barros e por Miguel C. Vidal. Falarase máis adiante dela a propósito do número que lle dedican a Luís Pimentel (§ 76).
- 3 Non sabemos moi ben a que publicación se está a referir. Parece pouco probable que se trate de *Xistral*, a efémera revista que un xovenísimo Manuel María pon na rúa en 1949 e da que só chegarían a aparecer un par de números.
Carballo foi sempre un afervoadado seareiro dos versos de Otero. “Otero Pedrayo, si, era un poeta importante. Eu teño subliñado o papel que como poeta, aínda que pouco coñecido, desempeñou dentro da súa xerazón. Pero o mesmo que Unamuno, non dominava os resortes técnicos do verso. Muitas veces facía sinérese [...] que poden dar esa sensazón de dureza do verso” (Fernán/Pillado 1986: 130).
- 4 Como é ben sabido, Otero só accedeu a publicar un libro de versos, *Bocarribeira. Poemas pra ler e queimar*, en 1958. No ano 2010, Xesús Alonso Montero, presentou o volume *Poesía* no que reunía máis de un centenar de poemas escritos por Ramón Otero Pedrayo.

20

Lugo, 26-XII-1952

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido e admirado Otero:

Doulle moitas gracias pol-a súa carta do 23, de garimosa felicitación pas-cual pra min e os meus. Tamén nós desexamos pra vostedes un fiz ano 1953.

Hai tempo que non nos vemos. Eu viaxo soamente antre Lugo e Fingoy cinco minutos de autobús ou quince de a pé. Pódese decir que vivo en Fingoy máis que en Lugo. Todo o tempo do día mo leva o meu traballo no colexio. Non sei como escribo, sin embargo, o que me mandan escribir, i estes días ando rema-tando unhas páxinas sobre poesía galega contemporánea que Galaxia me pidiu¹. Dempois de responder vostede con un *non possumus*² aos meus rogos de que se deixara editar como poeta, lle non estranará que n-ise traballo meu tome confe-rida venganza da súa negativa; tanto máis canto que en *Seara Nova*, como terá visto, suprimiron do meu artigo o apartado en que falaba dos versos de vostede.

Xa teño o seu libro de Galaxia³. Veremos se podo conseguir o de Monterrey⁴.

Eiqué tamén estivemos tres días mergullados na néboa, sen que se erguera un intre n-ise tempo.

Xa sabe canto o quere seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Está traballando no ensaio *Sete poetas galegos: Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Antonio Noriega Varela, Ramón Cabanillas, Luis Amado Carballo e Manuel Antonio*, que non se publicará até 1955.
- 2 É curioso o comentario. Anos antes, en decembro de 1935, Filgueira Valverde pedíralle a Otero Pedrayo que completase un inquérito biográfico que pensaba incluír na antoloxía consultada da lírica galega que estaba a preparar. No epígrafe intitulado “poemas”, don Ramón, respóndelle: “Poemas: Ningún. O Seor R. O. P. (Requiescat omne (sic) pacem) di: «Non sum dignus...». Seu trebo soio é bó pró fuciño da xurenta, non pros beizos en curazón da Musa das Antoloxías” (Alonso 2000: 88).
- 3 *Por os vieiros da saudade. Lembranzas e crónicas de un viaxe a Buenos Aires* (1952).
- 4 *O desengano do prioiro* (1952).

21

Fingoy, 24-XII-1953

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Rematando un longo, longo, longo Nilo, chegan á miña Tebaida¹, xa anacrónicas, novas de Aleixandría. Da Aleixandría a grande, a ateigada de todas as xentilezas do esprito, á miña Tebaida, a cativa, a escura, onde só frorecen os exercicios ascéticos. Vostede foi operado fizmente, os vellos e os novos amigos déronlle con tal motivo unha mostra máis de ledicia e admiración. A miña voz faltou en tal homaxe². Ninguén a estranaría. Pra nada é xa mester a miña voz. Mais decote o meu silencio está cheo da lembranza de vostede. Serodio e probe, vaia o meu agarimo cara vostede. Sáibame sempre ledo de o saber trunfador do tempo, da hernia, da envexa, de todas as escuras potencias que anubían a vida. Dinme que a súa saúde é magnífica, que ficaron esvaídas vellas preocupacións de doenza. Non quixera deixar de lle decir canto todo isto éncheme de xúbilo. Baixo de fremosos agoiros, sexan fices pra vostede, pra Fita, pra a súa nai, istas Pascuas, o próisimo ano novo. Tales son os desexos do seu devoto amigo,

R. Carballo Calero

- 1 O comentario fainos lembrar un artigo que asina Salvador Lorenzana, o pseudónimo máis coñecido de Francisco Fernández del Riego, nas páxinas de *La Noche* o 26 de xaneiro de 1949. Titulado “El prosista, el poeta y su vocación” e dedicado á persoa e á obra de Ricardo Carballo Calero, comeza así: “En Galicia existe un nutrido grupo de literatos, con obra madura y personalidad indudable. Algunos de estos intelectuales, sin embargo, o han interrumpido su tarea de creador, o laboran en reconcentrado silencio. Desagrados, quizá, por el escepticismo ajeno, y el propio, viven retirados en su Tebaida. Anacoretas de los conceptos, permanecen reclusos en la tácita arena de su desierto íntimo”.
- 2 Segundo o seu historial médico, Otero ingresou no Sanatorio Baltar o 13 de novembro de 1953 e foi operado esa mesma tarde dunha hernia. Apenas oito días despois, o 21,

fixéronlle a cura de puntos e o 25, un día despois de que Carballo mande esta carta, abandonou a cama. Déronlle a alta o 27 dese mesmo mes.

En *El Correo Gallego* do domingo 29 de novembro podemos ler a seguinte información con respecto á operación: “A los 15 días de haber sido sometido a una delicada operación quirúrgica realizada con gran éxito, abandonó el Sanatorio del doctor Baltar Domínguez [...]. El ilustre escritor recibió innumerables visitas interesándose también por su estado desde diversas poblaciones gallegas”. Supoñemos que esta foi a “homaxe” da que tanto se lamenta Carballo ter estado ausente.

22

Fingoy, 23-I-1954

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido Otero:

Fai poucos días escribinlle a Ourense, respondendo á súa carta de felicitación co gallo do doutorado. Agora escribolle a Compostela porque coido que xa estará vostede de volta de Madrid, e recibirá máis axiña ista carta en Santiago que en Ourense.

Estivo onte a me ver unha irmá da miña muller¹ que é maestra nacional e vai facer oposicións a prazas de máis de dez mil habitantes. Por fortes razóns económicas interésalle moito gañar escola en Lugo. Agora vanse celebrar as oposicións en Santiago, e precisamente pra dúas prazas de Lugo. Como é obrigado n-istes tempos, anda a se percurar recomendacións e me pide que eu faga algo n-ise senso. Como eu ben quixera axudala e non sei de ninguén a quen poda escribir sobor de isto senón a vostede, fágoo así, pidíndolle mil perdóns por iste acto, ben contrario aos meus costumes, pero ao que me apurra unha inesorable necesidade moral. Non sei o que vostede pode estar en condicións de facer, pero ficariálle agradecido se fixera o que poidese. Adxúntolle nota cos nomes dos membros do tribunal e o da opositora.

Falando de outro asunto, quixera que vostede me explicara con precisión o significado do termo *esgrevio*, que vostede ten ouvido empregar ao pobo e cuio

uso nos máis escritores seméllame trabucado. Percure, pois, me facer unha boa definición do seu significado segundo o uso na fala popular.

Asimesmo, quixera unha definición auténtica do concepto xeográfico de *bocarribeira*, tan utilizado por vostede.

Recibín a tradución ao portugués do seu *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*². É fremoso ver en romance occidental isa obra. Por certo que as verbas que figuran na solapa como de Francisco del Riego e que caracterizan a súa obra, son miñas, tanto como as que me aparecen atribuídas no mesmo lugar.

Relembanzas pra Fita da miña muller e miñas. Vostede sabe canto o quer,

R. Carballo Calero

1 Cremos que se refire a M.ª Pilar (1906-1974), irmá maior de M.ª Ignacia Ramos.

2 Pensado e escrito no ano 1930 para a Biblioteca Básica de Estudos Gallegos que dirixía Álvaro de las Casas, foi publicado por primeira vez no verán de 1933, na Biblioteca Murguía, por Nós. Publicacións Galegas e Imprenta, dirixida por Ánxel Casal na compostelá rúa do Vilar. En portugués foi imprentado en 1954 co título *Ensaio sobre a cultura galega*, ao coidado da editorial lisboeta Guimarães Editores.

² *Ensaio sobre a cultura galega*, que em versom portuguesa de José Marinho, com prefácio de Francisco da Cunha Leão, foi publicado en Lisboa en 1954” (Carballo 1990: 214).

23

14-III-1954

Señor Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido amigo:

Na *Historia de la literatura* de Benito Varela Jácome cítase unha obra de vostede tidoada “As tentacións do señor Brais”². Non tendo eu noticia direita de esta obra, e habendo feito unhas consultas con suceso negativo, préngolle a vostede mesmo que me diga, si é que o sabe, cando e donde publicáronse tales

“Tentacións”, especialmente si foi en volume ou folleto aparte; en fin, os datos bibliográficos indispensabres pra citar a obra.

Supoño que vostede non disporá de ningún exemplar de *Adolescencia*³ pra me remitir. Non lin isa novela.

Con lembranzas pra a súa dona, apértao o seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 No reverso desta carta conservouse unha sorte de poema manuscrito de Otero Pedrayo. O texto, abertamente improvisado, di así:

Tivo medo meu pé
da laxe mollada,
e miña man de
erguere o chamador
da grande porta que
cecais pechada
nova noite de medos e peiraos.
Y-enton quedei de pé no degrau
de unha escada pendente das mans dos anxos,
e súas mans non podían soste o peso
de min, callado
de sutaque de todo o tempo humán...
De todo o tempo
humán que non
foi nunca
máis que lembranzas e sono...
Os probes anxos
Bagullaron o mirar
miña [queda?]
nas augas do Caos
antigo.
Y-eu soio tiña
a ilusión de repousare
onde ninguén
repousado tiña:
na lumieira da historia.

É posible que a división dos versos transcritos non sexa a que o autor ideou. A disposición do poema, aproveitando un anaco de papel, impídenos garantir a súa extensión e división.

- 2 Con ese título atopamos unha narración longa asinada por Otero nas páxinas de *Vida Gallega*, nos números 331, 333 e 336, publicados entre o 10 e o 28 de febreiro e o 31 de marzo de 1927.
- 3 *Adolescencia* publicouse en 1944 na Editorial Nova de Buenos Aires. O profesor ferrolán estaba interesado nesta novela cando menos desde o 26 de outubro de 1950, cando lle di a Francisco Fernández del Riego: “No traballo que che envío vai en branco o nome de pía de Solovio e o ano de publicación de *Adolescencia*, novela da que teño só referencias confusas. Enche eses dous illós” (Carballo 2006: 133).

24

Sant-Yago de Compostela, 16-III-1954

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Querido e admirado amigo:

Houbo nefeuo unha novela miña en teoría da que falei, *As tentaciós do señor Brais*, e que enxamais foi escrita. En troques, outras novelas *Del Noviciado al Ateneo*¹ e *Schwarswald* foron mandadas en man a Bos Aires fai anos e deberon caír ó mar, pois non volvín a saber de elas. Coido non ter ningunha *Adolescencia*. Xa mirarei cando vaia a Ourense.

No Ferrol, fai dous días lembreime de vostede. Cando dá unha voltiña por eiquí? Estase ben, sobre todo grazas a Sabell e Piñeiro².

Nosos saúdos –de Fita tamén– pra vostedes e meus respetos e lembranzas á súa dona e nenas.

Sempre con amor o lembra o antigo admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 En 1958, na homenaxe que se lle rende a Otero Pedrayo con motivo da súa xubilación, Carballo escribe: “Nas novelas de Otero hai moito material semiautobiográfico. Véxase especialmente *Adolescencia* (Buenos Aires, 1941), *Arredor de si* (A Coruña, 1930). Unha novela inédita e perdida, *Del Noviciado al Ateneo*, servía de ponte entre as citadas. Foi enviada a América pra a súa impresión, e o autor non tornou a saber dela” (1958: 43).

N’O libro *dos amigos*, o propio Otero afirma: “O escribir haberá dez anos unha novela, con moita cinza quente inda de lembranzas e non mal guiado tino psicolóxico, que se debeu perder camiño da América, sorte de moitos homes da nosa terra canto máis de un mollo de papeis.

Chamábase *Entre el Noviciado y el Ateneo*, nela latexaban con verdade entre os fíos do tecido novelístico as horas e vivencias dun fato de mocións acesos no entusiasmo ou mergullados en desdén. Un tempo de ceibe e ás veces duro exercicio intelectual, conxunción difícil de escolas e caracteres” (1997: 101).

- 2 Desde o momento en que chega a Santiago de Compostela, no outono de 1950, Domingo García-Sabell converterase nun amigo de confianza, un irmán co que compartir inquietudes e alegrías. A súa casa na Rosaleda e as tertulias practicamente diarias con Ramón Piñeiro farán de don Ramón un home esperanzado que ve nos mozos universitarios un novo renacer da nosa cultura.

25

Sant-Yago, 30-III-1954

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Estiven remexendo no meu caos de Ourense á procura de algún exemplar de *Adolescencia*, libro de cinza nos beizos, e non o atopei. En Trasalba, outro medoño pandemónium de libros e cartas, non tiven vagar pra buscar. Non puxen na nómina dúas novelas mandadas por o 39 ou 40 a Bos Aires (*Schwarzwald*¹, en galego, e *Entre el Noviciado y el Ateneo*, en castelán) porque as supoño perdidas, inda que a primeira está como pra publicar anunciada nun catálogo

vello de Hórreo². Tampouco puxen unha en cartas publicadas n'Ourense no periódico, do vivir e ensoar de un crego da aldea³.

Arestora ando a loitar con moitas queridas pantasma, mais a precisión e urxenza de redaitar enteiramente toda a *Geografía de España* de Gallach,⁴ cómeme o millor do tempo.

Desexándoo ver e cos meus respeitoos á dona e ás fillas, apertas sempre seu,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Na carta precedente escribe o título doutra maneira. Cremos que o correcto sería *Schwarzwald* que, en alemán, quere dicir literalmente 'bosque negro'. Así se escribe tamén o nome que recibe o macizo montañoso situado ao suroeste de Alemaña, a Selva Negra.

“Nom menos de sete *novelas* em castelhana foram escritas –polas razóns que fossem– durante essa etapa, aínda bem que nom todas saírom a lume: *La vocación de Adrián Silva*, *Adolescencia*, *Del Noviciado al Ateneo*, *Contra el filo del río*, *Las palmas del convento*, *El resposno y el espejo*, *La fiesta del Conde Bernstein*. A terceira das citadas perdeu-se, ao parecer, como nom haja que identificá-la com a quarta, que eu nom conheço, e cujo manuscrito, segundo se di, se conserva. A última das mencionadas acha-se nalgunhas referências aludida como o título de *Schwartzwald*” (Carballo 1990: 232).

- 2 A colección Hórreo da Editorial Emecé, a diferenza da colección Dorna, reunía unha nómina ampla e tematicamente diversa de textos en castelán. Lamentablemente ignoramos a que catálogo se pode estar referindo Otero.
- 3 Talvez se refira a unha colección de dez artigos publicados entre o 15 de maio e o 1 de decembro de 1938 na revista *Misión*. Apareceron baixo o título “Memorias del Ldo D. Josef M. Silva y Fontao. Abade de varias feligresias de la Diócesis de Orense”, asinados co pseudónimo Roque de Agra.
- 4 Refírese aos catro tomos que o Instituto Gallach publicou en 1956 baixo o título *Geografía de España. Presencia del suelo y del pueblo español*. Rematounos, segundo lle confesa en carta inédita a Fernández del Riego do 5 de setembro de 1956, dous anos despois. Na carta á que nos vimos referindo, asinada ese mesmo día, afirma ademais ter escrito 3900 holandesas tal e como lle pedira o editor. Traballa *pro pane lucrando*, non por pracer.

26

Trasalba, 22-XII-1954

Sr. D. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Cheguei a Madride o día 13, falei pouco dempois con Cabanillas e na mesma semán con Álvaro Xil¹. Moito me doeu non estar con vostede cando a tesis² e as conferencias³. Foi cousa xurdía. Gran proveito pro nome e sona da Nosa Terra, hoxe ameazada por tantos falseiros agasallados da comisaría do Turismo e dos poetas presupuestarios⁴.

Eu estiven, e terei de voltar en xaneiro⁵, en Madride co gallo de unhas oposicións. Arestora, nos vinte días que pasarei eiquí, teimo de rematar, si Dios e o tempo axudan, algunhas cousiñas e comezar outras.

Ós amigos de Sant-Yago faríanos moita ilusión aló por a primadeira unha visita de vostede. O clima de Compostela non ten semellanza por o amor e simpatía entre os amigos. Parecen as cousas liberdadas da súa pesadume despois de unha serán con Piñeiro, Sabell e algús outros amigos.

Saúdos á dona e ás filliñas, con lembranzas pra todos de Fita, miña esposa, que ten tamén moitos desexos de falar con vostedes.

Vai nistas letras pra vostede a aberta e lembranza do vello amigo e admirador que moito lle quer,

Ramón Otero Pedrayo

1 Álvaro Gil Varela (1905-1980), enxeñeiro, empresario e filántropo galego.

2 Carballo defendera a súa tese en Madrid o día 9 dese mes. Así lembraba o sucedido moitos anos despois: “Establecín contacto casual con Santiago Montero Díaz, que era catedrático de Historia Antiga da Universidade Complutense de Madrid, e este paisano meu presionoume para que fixese a tese doutoral e, máis que nada por complacelo, fíxena. Entón escollín como tema o estudo das aportacións fundamentais á literatura galega contemporánea. Esas aportacións eran as de Rosalía, Pondal, Curros, Noriega Varela, Cabanillas, Manuel Antonio e Amado Carballo, os sete poetas de que falara no meu libro, e dous prosistas máis, Castelao e Otero Pedrayo. A tese foi ben acollida, obtivo

os máximos honores e unha vez rematada a lectura, sen abandonar a mesa do tribunal, Dámaso me propuxo a publicación en Gredos” (Blanco 1989: 137).

A tese publicouse, efectivamente, en Gredos no ano 1955, co título *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*.

- 3 Carballo pronunciou unha conferencia o día 10 de decembro. En 1955, a Facultade de Filosofía e Letras de Madrid publicouna nun caderniño de 32 páxinas baixo o título “La poesía gallega del siglo XX”. Non nos consta que pronunciase máis conferencia que esta.
- 4 Ignoramos a quen se refire pero o ton acedo e sarcástico que emprega é pouco habitual en don Ramón.
- 5 Ademais de atender ás oposicións, en xaneiro, asistiu á presentación da exposición de Prego de Oliver na Galería Macarrón.

27

Fingoy, 15-I-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Moitas gracias pol-a súa carta. Inda que trai data do 22 de nadal recibina onte ou nantronte. O mataselos é de Madrid e do 12 dos correntes. Xa sabía que estaba vostede de xuez de oposicións. Cáxeque debínme cruzar con vostede nas miñas viaxes de ida e volta, o 7 e o 12 de nadal¹.

En Santiago teño unha filla estudando primeiro de Ciencias². Xa lle dixen que se presentara a vostede e o fará na primeira ocasión.

Ben quixera velos a todos vostedes pol-a primavera en Santiago, como vostede me di. Non é imposible, pois tamén a filla tira por min, pero en días de traballo non me é doado abandonar Fingoy. Alá veremos. A principios de outono estúven en Santiago dúas veces. Vin a Piñeiro e a Sabell. Vostede atopábase fóra.

Con lembranzas nosas pra Fita, reciba vostede unha aperta do seu vello amigo e admirador,

R. Carballo Calero

- 1 En carta datada o 16 de decembro de 1954, dirixida a Ramón Piñeiro, lemos: “O 7 saín pra Madrid. O 9 comparecín ante [Francisco Javier] Sánchez Cantón, [Francisco] Maldonado [de Guevara], Dámaso Alonso, [Ramón] Fernández Pousa e [Santiago] Montero [Díaz] pra facer o meu grado de Doctor. Como agardaba, Dámaso defendéu a Bécquer contra Rosalía. Eu ía moi preparado pra ista eventualidade, que consideraba segura. Respondínlle, pois, con moita decisión. El parecía soste que eu non valoraba debidamente as influencias de outros autores sobor de Rosalía. Sen dúbida leéu a tesis con precipitación” (Carballo/Piñeiro 2015: 61).
- 2 Refírese a Margarita Carballo Ramos, familiarmente coñecida como Magalí, primeira filla de María Ignacia Ramos Díez e Carballo Calero. Foi profesora titular de Física e Química no Instituto Nacional de Enseñanza Media Juan Montes de Lugo.
“Eu recibín un telegrama no que se daba conta do nacemento da miña filla, uns momentos antes de que quedasen cortadas as comunicacións [polo inicio da Guerra Civil]; recordo o texto, estaba posto por unha cuñada miña e dicía: “María muy bien, Magalí muy guapa”. María era a miña muller e Magalí era o nome que destinábamos a miña filla, que, efectivamente, se chamaba así: Margarida. En lembranza dunha pasaxe da “Mireia” de Mistral” (Blanco 1989: 33).

28

Sant-Yago, 9-II-1955

Sr. D. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido amigo:

Un abrazo. Vin onte a súa filliña. Sabe que ten en nós algo como us bos tíos e que vaia ó noso hotel será o maior gusto noso cando veña Fita, que quedou con miña nai doente deica que volte á saúde a velliña, case miragrosa, de 96 anos... Isto traime cangado e triste. Si morre miña nai, Trasalba queda sin ialma pra min. Escríbín á Sta. Sara Leirós¹, a soia persoa coñecida no tribunal de Escuelas. A min os Leirós sempre me estimaron porque os teño servido noutro tempo. Arestora cadra mal, pois o cóengo D. Eladio² está opositando a unha axudantía de Filosofía y Letras. Sabe que ha ser botado pra atrás e, inda que eu non son dos xueces, todo se entrambilica nos espritos receosos.

Xa lle escribirei con máis vagar e millores azos. Saúdos á dona e apertas do vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

- 1 Sara Leirós Fernández (1897-1978) foi profesora na Escola Normal de Ourense antes da guerra e da de Santiago despois, e membro do Seminario de Estudos Galegos. Publicou *El padre Feijoo. Sus ideas crítico-filosóficas* en 1935 e *El Padre Feijoo: su magisterio*, en 1967. Ademais é autora de *Compendio de Geografía General* (1934), *Pedagogía hispano-cristina en su dimensión espiritual* (1973) e *Por el camino* (1975).
- 2 Eladio Leirós Fernández (1891-1977) cóengo arquiteiro da catedral compostelá desde 1950 e chantre desde 1953, foi tamén un coñecido investigador e profesor no Seminario Maior compostelán, primeiro, e na Facultade de Filosofía e Letras, despois.

29

Fingoy, 12-II-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido Otero:

Doulle as gracias pol-a bondade con que atendeu os meus rogos respeito ás oposicións que anda a facer a miña cuñada.

Fago os máis ardentes votos pol-o total restablecemento da saúde da súa nai. Piñeiro dime en carta recente que agora xa está ben¹. Moito me alegrará que sexa así.

Direille á miña filla que non deixe de visitalos a vostedes. Se n-algún intre abúrana os seus problemas escolares, ficarei unha vez máis obrigado a vostede se lle presta a axuda que sexa aconsellable.

Gracias tamén, en fin, pol-os utis escrarcimentos sobor das verbas *esgrevio* e *bocarribeira*.

Cos meus mellores desexos pra todos vostedes, envíolle o testemuño da miña vella amizade e admiración.

R. Carballo Calero

- 1 En carta datada o 10 de febreiro de 1955, Ramón Piñeiro escíbelle a Carballo Calero: “D. Ramón xa regresou de Madrid. Atopouse co-a nai doente e pasou un bó medo. Agora xa está ben, mais como é tan velliña íl sempre está a tremer” (Carballo/Piñeiro 2015: 67).

30

Lugo, 21-V-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu querido amigo:

As novas que me chegan da miña filla, que estuda n-isa Universidade, preséntanma moi atafegada e acorada perante os esames. Non ten acceso ningún aos profesores, pol-o que vive en completa incertidume sobor dos xuicios que lles merece. Se lle poidera decir que vostede tíñase interesado por saber como marcha en Bioloxía, cicais isto erguéralle os azos un pouco. Pídolle, pois, que lle pregunte a don Luis Iglesias¹ como vai, sinxelamente, sempre que non haxa algún motivo que faga ingrato a vostede formular isa pregunta.

Cos meus mellores desexos pra vostede e os seus, pídelle perdón e ponse unha vez máis ás súas ordes, o seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Luís Iglesias Iglesias (1895-1977), biólogo e docente vigués, colaborador de Zeltia e director do Laboratorio de Fitopatoloxía e o Consultorio de Pragás. Até 1936 foi o presidente do Seminario de Estudos Galegos, cargo que deixou para pasar a ocupar o de reitor da universidade compostelán; foi entón cando Otero Pedrayo asumiu a presidencia do Seminario, cargo que ostentou con compromiso e orgullo mesmo despois da guerra. Nos anos 50, Luís Iglesias colaborou con Otero Pedrayo escribindo a sección de Zooloxía da *Historia de Galiza*.

31

Trasalba, 27-V-1955

Sr. D. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Agora por a noite e mandada dende Sant Yago chégame a súa carta. Eu rematei co curso oficial o sábado 21 e viñen pra estar us días cos meus. Escribo deseguida a Lois Iglesias. Non sei si chegaremos a tempo. Como a rapaza é boa estudante e Iglesias sabe diferenciar ben por as probas calcadas que fai, supoño que todo ten de saír ben.

A mociña pareceume moi intelixente e de ollar fino e asisado no mundo das ideas e das formas ofrecido á súa idade nas aulas e na vida.

Eu voltarei a Sant Yago sobre o dous de San Xoán. Pro dinantes baixarei a Ourense e mandareille o discurso de obertura¹ que teño pra vostede e sempre queda esquencido.

Miña nai vai case mellorada de todo. Eiquí déixome levar nun engado da familia, centeos, coartelas brancas e sono.

Lembranzas de Fita pra vostedes, meus saúdos á súa dona e apertas do amigo de sempre e de mañán.

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Refírese a *Vivencias, dolor y esperanza de la emigración gallega*, lido na apertura do curso 1954-1955 e publicado pola Imprenta Paredes en Santiago de Compostela. Como se sinalou na introdución deste epistolario, Ricardo Carballo Calero recibiu un exemplar dedicado.

32

Lugo, 17-VII-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Doulle as gracias pol-o envío do seu discurso de apertura de curso, así como pol-a súa carta de fins de maio, na que me decía que escribira a Iglesias sobor da miña filla. Ela ficou moi obrigada pol-o trato que aquil lle outorgou. Doulle 5 n-unha asignatura e 10 n-outra. Ocón¹ estaba decidido a que non pasara en Física e puntuouna cun 1. Así non puido compensar, inda que en Matemáticas tamén tiña nota sobresaínte.

Non lle escribín denantes pol-os atafegos de final de curso e as viaxes de estudos que facemos en xulio. Eu estiven en Madrid. Montero Díaz² díxome que Dámaso Alonso³ propondrá á editorial Gredos a publicación da miña tese⁴.

Desexándolle toda sorte de boandanzas en compañía da súa nai e a súa dona, e con lembranzas da miña muller e da miña filla, envíolle as apertas garimosas de sempre.

R. Carballo Calero

- 1 Joaquín Ocón García, científico e docente, era o decano da Facultade de Ciencias durante as mobilizacións estudiantís de 1968.
- 2 Santiago Montero Díaz (1911-1985), historiador e profesor. Coincidira con Carballo Calero nos anos de estudante en Santiago de Compostela; foi tamén membro do Semi-

nario de Estudos Galegos, se ben as traxectorias ideolóxicas dos dous amigos diverxeron co paso do tempo.

“Mas achando-me xa en Lugo [...] visitou-me un antigo compañeiro, amigo e paisano, Santiago Montero Díaz –que era catedrático na Universidade de Madrid, na que antes chamaban Universidade Central–, e este exortou-me a fazer unha tese doutoral. E por presón deste home eu redactei a miña tese doutoral e lin-na en Madrid, sendo el ponente no tribunal que me xulgou, do que formava parte Dámaso Alonso” (Fernán/Pillado 1986: 142).

- 3 Dámaso Alonso Fernández de las Redondas (1898-1990), filólogo, poeta e crítico literario. Autor de traballos sobre o galego, nomeadamente o oriental.

“E foi inmediatamente depois de emitir o seu fallo o tribunal –que foi “sobresaliente con derecho a premio extraordinario”– cando Dámaso Alonso me propuxo a publicación da tese na colección Gredos” (Fernán/Pillado 1986: 142).

- 4 Aparecerá este mesmo ano co título *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*.

“O meu traballo titulábase “Aportaciones fundamentales a la literatura gallega contemporánea”, pero a editorial suprimiu a palabra “fundamentales”, eu non sei se sería porque se interpretou equivocadamente ese título. O título significa que o libro vai tratar das aportacións fundamentais á literatura galega contemporánea, as aportacións de Rosalía, de Curros, de Pondal, etc. Trátase dos autores que se poden considerar como os principais, os que fixeron unha obra verdadeiramente relevante [...]. Non estou conforme con esa supresión porque “aportaciones” é mui xeral” (Blanco 1989: 137-138).

33

Ourense, 29-VIII-1955

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Soio tiven vagar, no coche que me trouxo por unhas horas, de pescudar un anaquiño na vivente e baril carballeira inzada por vostede arredor de unhas poucas máxicas “pedras formosas”. Ouzo sons novos, espreito rexo e calcados pazos na follateira calcada de tantos outonos. Soio lin inteiro o de Noriega: xusticiero, acougador, humán...

Mais iso de facer un mito de uns versos feitos sen intenzón e sen arte, arredor de outras cousas, ou aconsellados por a propia ermanza de forma, bota unha inútil raiola de luar na frouma de respostas ben murmuradas ó vento... Agradezo como amizade, pro non é xusto. Escribo no baldordo de un café. Xa falaremos. Teño medo ser eu a fenda do libro¹.

Apertas do vello amigo,

R. Otero Pedrayo

Meus saúdos á dona e ás rapaciñas.

- 1 Refírese a *Sete poetas galegos: Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Antonio Noriega Varela, Ramón Cabanillas, Luis Amado Carballo e Manuel Antonio*, ensaio publicado por Galaxia ese mesmo ano.

“Eu lín a tese ou publiquei o texto da tese en 1955. Nese mesmo ano saíu *Sete poetas*, que é como un prototipo do texto castellano da tese, pero por unha serie de circunstancias particulares (un libro cando se entrega non se sabe nunca cando e como aparecerá), case foron simultáneos” (Blanco 1989: 138).

Otero, na resposta que lle dá ao discurso de ingreso na Real Academia Galega de Carballo, afirma sobre esta obra: “Ninguén do 1955 endiante pode teimar laboura crítica ou de historia da nosa Poesía lonxe do pequeno e ricaz ensaio e promesa de *Sete poetas galegos* enteirado no volume cheo de encadeadas resoanzas *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*. Saíron no mesmo ano. O 55. O primeiro é un cristaíño, fondo e asoegado meandro do Miño criador, lembradoiro, bruante, decorrente na canle da editorial “Galaxia”. O segundo brila e centilea como glaciar agasallado por a piedade e senso do infinito da brétema atrántica, no renque de outas cumes da millor serra do saber e fonda inquedanza filolóxica siñificada no imperio da língoa hespañola por a Biblioteca Románica Hispánica da Editorial Gredos” (1959: 113-114).

34

Fingoy, 12-I-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Se os seus versos me gustan, que lle vou a facer? Eu non teño isa magnanimidade de vostede que o leva a xulgar as obras –pol-o menos as miñas– pol-a intención. Vostede racha a súa capa e, máis que San Martiño, envolve ao probe no esplendor dos tres cartos de ela. Eu síntome agarimado baixo ise broslado quentor, pero sei ben que é un corpo esgurriado o que crobe. Eu son de outra maneira. Cativoiro, carezo de ise pulo fidalgo que magnifica o vulgar, e peso e mido coa miña romana de carniceiro, coa miña vara de alfaiate, suxeitando todo a un mezquiño sistema métrico. Non me arrepinto de ter loubado os seus versos. Arrepíntome de ollar ás veces a súa obra con profanas gafas de crítico miope. Dime que non é xusto o que digo dos seus versos nos meus *Sete poetas*¹. Agarde a publicación da miña tese doctoral. N-ela verá como tamén sei ser inxusto de outro xeito: regateando o prezo da loubanza, medindo puerilmente con nonius os acertos, percurando –cicais coa subconsciente envexa do impotente– atopar abortos na espléndida xeneración de fillos intelectuás do ateigado de xeira criadora. Vaia o un pol-o outro e fique vostede en paz conmigo que eu ficarei en guerra comigo mesmo, pois tratándose de vostede, despois de escrita, toda loubanza seméllame cativa e todo reparo, necio. Non ten pois nin que me agradecer e si moito que me perdoar.

Os meus mellores desexos pra a súa nai e a súa dona. Quéreo e saúdao,

R. Carballo Calero.

- 1 No capítulo dedicado a Manuel Antonio lemos: “Non é ista a primeira vegada que chamo a atención sobre a poesía de Otero Pedrayo. Son poucos os versos que de il se coñecen. [...] As características xerás de Otero poeta son as mesmas que as de Otero prosista. Se non parez a ningún poeta galego. Representa un certo simbolismo de temática vernácula. Otero é un versificador duro. Os acentos rítmicos aparecen ás veces colocados sobre sílabas gramaticalmente átonas. Hai sinéresis violentas. A súa métrica é a do modernismo.

[...] Eu houbéralle adicado un capido enteiro de iste libro, que seguira ao adicado a Cabanillas, se a obra poética do escritor ourensán non fora tan breve i espallada. Coñecendo poucos versos de il e non dispendo de unha colección dos mesmos, hei de renunciar ao propósito” (1955: 131-132).

35

Sant-Yago, XI-1955

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Un abrazo. Mándolle un pequeno regalo: unha copia de unha noveliña feita moi apresa por encarga de uns bos creguíños amigos pra unha editorial de Salamanca adicada á amparanza e desenrolo das vocaciós eclesiásticas na mocidade¹.

Con door dos creguíños galegos, o tribunal salmanticense, estimando que o autor “se complace en las escenas de fornicación”, botou a obriña no fondo puzo da condenación.

Mais prégole que non faga nin cos amigos comentario sobor do caso que é soio pintoresco.

Saúdos á súa dona e fillas e dispoña do vello amigo de sempre,

R. Otero Pedrayo

Vin algunha ves á súa rapaciña. Semella leda, forte e ditosa estudante. Está ben a cenza nova cinguida a unha pura mocidade. Un dos meus amigos é seu septenario de poetas². Abrazos.

1 A novela referida é *El responso y el espejo*, como se explica na carta seguinte. O texto permanece, a día de hoxe, inédito. No fondo Carballo Calero da Biblioteca do Parlamento de Galicia consérvase unha copia mecanoscrita deste texto. Son 68 páxinas, asinadas en Trasalba en xullo de 1955, sen anotacións. Non fomos quen de atopar a tradución da que se falará en carta posterior. Nada sabemos tampouco dese “tribunal salmanticense” que acordou non publicar a obra en cuestión.

2 Refírese a *Sete poetas galegos* (1955).

36

Fingoy, 11-XII-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Moito teño que lle agradecer o regalo con que me quixo dar máis unha proba de benevolenza e amizade: a copia da súa novela inédita *El responso y el espejo*. Na detida lectura que fixen dela non deixei de estar á mira das pasaxes en que se podía fundar o xuicio do tribunal salmanticense. Dempois de lida a súa carta tiña noticia da inxusta apreciación, pero ben crin que habería algunhas esceas de exaltación amorosa cuia nobreza non fora entendida por áridos ou recoitos espritos. Mais nen iso hai. Non hai nin pretexto pra semellante arroutada. Ao menos, eu non o enxergo. Así o caso, máis que pintoresco, é monstruoso, se ben non val a pena concederlle importancia.

Gostoume sobre todos un capídoo onde o idealismo, o realismo, a emoción e o deseño de almas, xunto coa técnica da progresión do tráxico, lograron unhas páxinas de fermosa e podente inspiración. Sentín axiña a arela de velas expresadas en verbas da nosa fala. Fixen unha tradución literal, a toda présa, sen reparar no estilo, poñendo en galego non escollido nen unificado as verbas castelás. Eu mesmo mecanografeí o texto que nen siquera correxín. Mándollo, de todos xeitos, como humilde correspondencia ao seu regalo, pois o oficio de mecanógrafo, máis que de traductor, é humilde. Comprácame desempeñalo no seu honor, que o eleva e enaltece, a falta de presente mellor que lle ofrendar. Non o olle como traballo literario senón como traballo material que quer simbolizar a miña arela de lle render homaxe.

Lle non escribín denantes porque ata hoxe non tiven tempo de rematar na máquina isas poucas páxinas, cunha fita vella que as fai pouco lexibles. Fingoy absórbeme. Non teño vagar pra min mesmo.

A vostede e a Fita desexámoslles fices Pascuas en compañía da súa nai. Reciba unha forte aperta do seu agradecido e vello amigo,

R. Carballo Calero

37

Sant-Yago de Compostela, 14-XII-1955

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Alá vai un rexo abrazo e a miña legría! Tamén me decato de ser aínda un estudante. A nosa Facultade de Letras inda gosta de franquear a fiestra á noite estrelecida dos poetas. Aprausan os vellos e honrados autores... Eu, ó mesmo tempo, fun alumno de Garbín¹ e de Hinojosa² no Noviciado de xardíns de cinza e sono, e teño algunha lei a aquila Facultade³.

Si houbera as festas e farras de outrora, habían ire as gaitas das romerías na procisión doutoral, sen fallar no banquete a empanada maxistral de raxo escolástico, nin os trovadoires grelos...

Eu decátome [ser] unha miga o morto da leución de Natomía⁴, mais o zuruxán procura na carne mol o latexo da boíña aprixada e onde non hai, ten a caridade de supor o que poidera habere.

Díxome Piñeiro que a tesis sairá na boa e fina colección Gredos.

Onte a súa filla tivo a xentileza de vir visitare istes vellos. Que Deus llo pague. Nós soio quixeramos vela mais amiúdo e podela servire en algo.

Ós pés da súa dona, saúdos de Fita, miña esposa pra vostedes e outra aberta do amigo e admirador de sempre,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Antonio González Garbín (1836-1912), historiador e profesor andaluz. A Otero deulle clase de literatura latina e lembrouno sempre como un bo docente. Converterao nun personaxe literario nas páxinas de *Arredor de si*. Nesta obra dísenos que: “Don Antonio tiña os dedos lixados polas tagarninas de soldado ou contrabandista do bó tempo, e sobre do eterno gabán levaba as estaxes xeolóxicas de moitas comidas. Espíritu entusiasta, amigo das tertulias das boticas e da brava paisaxe andaluza, estaba sin dúbida pesaroso de ter deixado a Facultade de Granada. Fora mestre do Ganivet e con el probara a auga da fonte

do Avellano. Gastaba bombín [...]. E tiña na frente un disforme toromelo que sufincaba o sombreiro como un canicelo” (Otero 1980: 26).

- 2 Eduardo de Hinojosa y Naveros (1852-1919), xurista e historiador andaluz. Foi profesor de Historia do Dereito de Otero Pedrayo, quen nos explica que “Valía la suya por todas las cátedras. Fue su curso, aún interrumpido por ausencias y dolencias, el único moderno y formativo al que asistí en la Facultad. Comenzaba por regalarnos sus libros: *Historia del Derecho*, *Estudios...* etcétera. Quedó agradecido y sorprendido al saber que yo los tenía, como también el manual de Altamira, cuya boga se afirmaba entonces y que solía recomendar. Era un señor de grave y afectuosa presencia: alto y algo encorvado, barba blanca, ojos nórdicos y azules tras los anteojos de oro, pronunciado acento andaluz... muy fino. En el curso 1906 a 1907 comentó su cernuda erudición, línea a línea, el libro de Tácito sobre los germanos y luminosamente el Fuero de Teruel. Asistíamos a la clase dos o tres alumnos.
A veces no recordaba un nombre, se entristecía; llevaba la mano a la calva lentamente y decía con desconsolado acento: “¡Se me ha ido la especie...!”. Su fama es de historiador del Derecho. Era un maravilloso profesor de Historia” (1963: 9-10).
- 3 Entendemos que Otero felicita a Carballo porque acaban de concederlle o premio extraordinario pola tese doutoral. Así llo conta el mesmo a Piñeiro en carta datada o 3 de nadal: “Por certo que hoxe pódoche comunicar que o gran Montero quebró oficialmente o seu silencio, n-unha forma á que xa me ten acostumbrado. Onte estaba xa deitado cando me chamaron de telégrafos e me leeron o seguinte telegrama, que na súa forma ordinaria, é decir, a cinta sobre o papel azul, inda non chegou ás miñas mans: “Concedido premio extraordinario tesis doctoral. Enhorabuena. Un fuerte abrazo. Santiago”: Isto é todo, e non sei máis detalles nin poseo máis antecedentes pois o estado do asunto era onte o mesmo que cando che escribín derradeiramente sobre o asunto” (2015: 82).
- 4 Referencia ao cadro de Rembrandt *Lección de anatomía do Dr. Nicolaes Tulp*, pintado en 1632.

38

Fingoy, 16-XII-1955

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado amigo:

Onte recibín a súa carta de felicitación, que moito lle agradezo. Tamén onte chegou a miña filla de Santiago e me dixo que estivera con vostedes. Gracias tamén pol-o agarimo que lle outorgan.

Supoño que atoparía en Ourense unha carta miña. Crin que sairía denantes de Santiago e por iso escribinlle á rúa da Paz.

Sabe que son seu devoto,

R. Carballo Calero

39

Trasalba, 1-I-1956

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e admirado amigo:

Un ditoso 56 ben agromado de ledos traballos e espranzas. O capídoo posto en galego¹ semella un proceso palimpséstico. Ca versión de vostede, o verdadeiro orixinal –millorado– sai ledamente á lus e o disfróite certo e latexante da vida. Gracias infindas. Mandareino a algunha revista galego-americán. A súa mocíña e vostedes non teñen ren de nos agradecer. Somos un matrimonio vello, de pouco engado prós rapaces, mais ela ten a nosa habitación franqueada con amor na craustral rúa Nova e soio desexamos que nos visite e teña con nós a meirande confianza.

Sáudos na casa e unha aperta do vello amigo,

R. Otero Pedrayo

Estivo –ou aínda está– en Lugo Piñeiro, terían vostedes longas conversas.

- 1 Entendemos que se refire á tradución de *El responso y el espejo*, da que falaba Carballo Calero en carta precedente (§ 36).

40

Ourense, 10-IV-1956

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido amigo:

Alá vai –xa era tempiño– ise comentar e lembranza pondalián de tantos anos. Quixera ter notas ou xiquera referencia de unha disertación mais vella feita por min sobre o bardo no círculo republicán de Ourense¹, de abondo dinantes da República... Fai us días –debeu ser o lus– falei ca súa rapaza en Sant-Yago. Eu agora volto pra Trasalba. Iste ano están máis calmas e fermosas as xestas brancas dos coto[s]. Penso ser o discurso de García Sabell na Academia o millor ensaio psicolóxico escrito deica hoxe na Galiza².

Sáudos de Fita pra vostedes e meus respetos á súa dona.

Apreixas do vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Consonte a prensa, o título da palestra foi: “Os orixes e-a sinificación da poesía de Pondal”, impartida o 5 de abril de 1927 no “salón de conferencias” da Federación Republicana de Ourense.

- 2 Domingo García-Sabell inda tardaría en facer efectivo o seu ingreso na Real Academia Galega. Sería o día 20 de xuño de 1959 e o seu discurso, *Análisis existencial do home galego enfermo*, ao que parece referirse don Ramón nesta carta, foi respondido por el mesmo, que tamén impulsara o seu nomeamento.

41

Sant-Yago de Compostela, 15-V-1956

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Fai tempo que tiña mentes de lle escribire, pro hoxe xa me non podo demorare, pois remexendo nos meus papeis en Trasalba nantronte descubrín un que me facía doorosamente cavilar e que lle mando. Perdoe moito. Foi colpa do primeiro firmante¹. Agardo que me perdoe quen con xenerosidade sen marcos trata da miña obra nun libro que ten de ficare como pedra formosa e pedra esenzal na historia das Nosas Letras e esprito... Mais de iso temos de falar outro día. Por o pronto, vaia meu emozoado agradecimento. Fun pasando as tromentas dos 68 anos con vento de amizade. Ela me sostén na miña velleza. Estiven unha ducia de días en Caracas², cidá brillante e gasalleira, e coido non ter sido valeiro o meu viaxe pra as nosas cousas... Penso moito en vostede dende fai cinco ou seis días, desque soupen da morte de Usero³. Quedei ferido de saudade do bo amigo, cheo de fogo e simpatía, e non podo alentare unhas horas sen o seu recordo... Meus días son traballosos e cheos. Arestora fai un anaquiño que saíu de eiquí Piñeiro. Dende a rúa Nova vin a luz que aloumea o traballo de Ánxel Fole⁴, que se demora eiquí us días.

Saúdos ós seus, particularmente á súa dona, e reciba unha nova aperta do vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

- 1 Pensamos que se está referindo á comunicación da que fala Carballo en entrevista con Fernán-Vello e Pillado Mayor: “Eu era correspondente xa da Académia, cando fun designado numerário. Levava varios anos de correspondente, pero non o sabia. Isto é curioso tamén, pero así ocorria. Eu via que se nomeaban correspondentes ou numerários a diversos escritores galegos, pero eu non figurava entre eles. Mas cando se me designou numerário, puxo-se de manifesto que xa facía varios anos que se me nomeara correspondente, pero o secretario ou o presidente da Académia entregara a comunicación dirixida a min, na que se me participava a designación, a don Ramón Otero Pedrayo, que seguramente fora o proponente, e don Ramón Otero Pedrayo metera a comunicación no bolso e non a tirou até que anos despois fun nomeado numerário. De maneira que a min sorprendíame un pouco que non se acordasen de min, porque se acordaran doutras persoas tan modestas coma min para faze-los correspondentes, e resulta que non, que efectivamente fun correspondente, pero xa digo, non chegou até min a comunicación por unha distracción” (1986: 144).
- 2 A viaxe durou algo máis de 40 días. Foi a Venezuela convidado polas colectividades de Caracas, onde pronunciou varias conferencias e participou en distintos eventos de afirmación patriótica. Foi a primeira viaxe en avión que fixeron Otero e Josefina Bustamante, a súa muller; experiencia que marabillou ao xeógrafo que era Otero Pedrayo.
- 3 Do pasamento de Francisco Usero fálase de vagar na carta seguinte.
- 4 Evidentemente Otero xoga co título de *A lus do candil*, a coñecida colección de relatos que Fole publicara en Galaxia en 1953. Entendemos que Ánxel Fole leu algún dos seus escritos no Hotel España, onde se aloxaba don Ramón, ou no café Español, onde tiña faladoiro diario; ambos na rúa Nova, non moi lonxe da casa de Ramón Piñeiro, que acostumaba asistir a eles. Pode que se trate dalgún dos relatos de *Terra brava*, publicados en 1955, ou talvez a peza teatral *Pauto co demo*, que vería a luz no 58.

42

Fingoy, 20-V-1956

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido Otero:

Recibo, coa ledicia que sempre me causan as súas novas, a súa carta do 15. N'ela incrué o comunicado da Academia sobre o meu nomeamento de membro correspondente da mesma¹. Vexo que teño unha débeda máis con vostede, cuio nome figura á cabeza dos firmantes da proposta.

Reciba a expresión do meu meirande agradecimento. Con esta data escribo ao Segretario da Academia rogándolle que transmita análogos sentimentos aos demais proponentes.

Xa lle teño dito que non creo ter consagrado á súa obra toda a atención, toda a meditación, toda a xusticia que require. Xenerosidade, ningunha. Eu non son xeneroso. Vexo ben que carezo de isa aristocrática vertude, que é seguramente a máis divina das vertudes humanas. Me non lembro de terlle adicado loubanzas porque non o son as constatacións que podo ter feito das dimensións da súa obra. Sei, en troques, que moitos aspectos positivos da mesma permanecen aínda pechados pra min, porque non teño a penetración nen o saber que son necesarios pra chegar á súa íntima comprensión. Con todo, sempre soño n-un libro enteiro, de encheito lombo e apretadas liñas, sobre Otero Pedrayo. Mais iste é un soño egoísta, no que me recreo porque sei que gozaría infindo escribindo ise libro.

Xa me foi arrebatada tamén a ledicia de falar de vostede con Francisco Usero. Moitas, moitas veces témolo feito. Haberá vez en que Usero e mais eu tivéramos falado con vagar sen facer de vostede un capído da nosa conversa? Antre as moitas cousas que nos unían –tantas lembranzas da nenez, da mocidade, da madurez!– unha era vostede mesmo. Ben sabe como aquil home, tan pletórico, tan desbordante, tan efusivo, admiraba a obra e a persoalidade de vostede. Vostede era o seu ideal inmanente. Se houbera podido, il houbera querido ser vostede. Tal como foi é inolvidable pra os seus amigos. En primeiro termo, pra min, cicais o máis vencellado á súa intimidade de todos, e foran moitos, os que

tivo. Morreu fulminado, coa súa verdadeira morte, n-uns instantes. Todo na súa vida foi explosión, estrondo, grandes risadas, súpetas bágoas, saúde cáseque excesiva, actividade incesante, riqueza, derroche, irresistible simpatía, inxenuidade de neno, graciosas astucias inocentes que il mesmo celebraba con gargalladas homéricas. Moito temos rido xuntos! Lembrándoo agora, cando falo cos seus irmáns², as bágoas e as risas mestúranse nas nosas evocacións. Il era a vida mesma e non podemos creer na súa morte. Aquil domingo ergueuse san, estivo xogando cos seus fillos. Meteuse no carto de baño. Afeitouse. Berroulle á muller³ que lle puxera o desexún na mesa pra que fora enfriando. Meteuse baixo a ducha. Fíxoa funcionar. A muller oieu entón un lixeiro xemido. Chamou. Non contestaban. Os nenos romperan un vidro da porta o día anterior. Metendo o brazo por il puido abrir. Usero estaba caído no baño, xa sen conecimento, espido, a ducha pechada. Durou unha hora, sen reacioar ás inxecións e aos esforzos de un fillo de Xaime Quintanilla⁴, médico como o pai e grande amigo de Usero. Non sabemos que foi, non o sabemos absolutamente. Só hipótesis. Coarenta e catro anos. Unha vida feliz. Levaba a felicidade dentro. Todo optimismo e humorismo, todo espeitago en vida, morreu de unha morte rápida, tamén espeitagular. Se a vida en Ferrol fora máis sosegada, máis íntima, como aínda o era fai trinta anos, Francisco Usero deixaría lenda e sería unha tradición local. Pra min, Ferrol sen Usero xa non é o meu Ferrol.

Moitos desexos teño de ver a vostede. Cicais realícense cedo. Namentres, con saúdos de todos nós pra vostedes, reciba a cordial aperta do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 A proposta para que Calero ingresase na Academia Galega foi oficialmente presentada por Xesús Ferro Couselo, Florentino López Cuevillas e o propio Otero e foi apoiada polo círculo de don Ramón (Manuel Chamoso Lamas, Manuel Gómez Román, Fermín Bouza-Brey, Xaquín Lorenzo...). Carballo ocupou, moitos anos despois do seu pasamento, a cadeira de Marcelo Macías. Nun principio elixírase para cubrir a vacante ao crego compostelán José Couselo Bouzas, que nunca quixo tomar posesión e que nos días previos a esta carta tiña renovado por escrito a súa renuncia.

“A Académia que eu coñecin era ao principio unha Académia acéfala, porque o seu Presidente era don Manuel Casás, que estaba xa enfermo e retirado da vida pública; como mais vello entre os académicos numerários, soia exercer as funzóns de Presidente

accidental don Manuel Banet Fontenla. E constituían con el a Xunta de Goberno don Francisco Vales Villamarin, que era o secretario, e don Leandro Carré Alvarellos” (Fernán/Pillado 1986: 145).

- 2 María del Carmen, Matías, Ángel e Pilar Usero Tíscar.
- 3 Estaba casado con Manuela de Pacio.
- 4 Xaime Quintanilla Ulla (1919-2002) foi un dos dous fillos de Xaime Quintanilla Martínez, último alcalde republicano de Ferrol, asasinado o 18 de agosto de 1936 nos muros do cemiterio de Canido. O seu fillo, Xaime Quintanilla Ulla, estudou medicina en Santiago de Compostela e, andando o tempo, converteuse no primeiro alcalde de Ferrol na democracia.

“O Xaime Quintanilla que eu coñecín era, desde logo, o Quintanilla socialista. Interesava-se, evidentemente, pola literatura galega. A min chamou-me porque lía os meus versos galegos, e estaba realmente dentro da liña literaria que supón a súa anterior vinculación ás Irmandades da Fala, que xa non funcionaban en Ferrol neste tempo, como director que fora de *Céltiga*. Mas nos tempos en que eu o coñecín, a súa actividade pública era esencialmente socialista. Os discursos que el pronunciaba eran discursos en castellano, discursos en calidade de figura local ou rexional do socialismo. Recordo algun mitin no Teatro Jofre, empregando o castellano como todos os socialistas. E dirixía un periódico, un semanario chamado *El Obrero*, que había en Ferrol, no que eu colaborei publicando algunha cousa por petición del. Creio que publiquei un artigo que se chamaba algo así como... “Estructura del poder en la futura República Española”, o cal demostra que é anterior ao 1931, mas non moi anterior” (Fernán/Pillado 1986: 36-37).

43

Trasalba, 11-VIII-1956

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e ben lembrado amigo:

Tiña mentes de lle escribire fai días. Non foi por as moitas cavilacións e angueiras. Ista vella casa, navegante nun tempo ledó ó largo de tantos anos, vai

agora levada pra portos de tristura ca doenza e caducamento da miña nai. Seu laio enche pra min o hourizonte do mundo. Arestora semella ir millorando.

Gosto moito da súa belida conferencia¹. Pensei, léndoa, como dende as conferencias da Pardo Bazán, do marqués de Figueroa² sobre Poesía Galega, vanse erguendo os fitos e decrarando millor as fondas vías e os nacentes agromados á luz. O ton sereo na conferencia de vostede é unha emoción envolveita en velos de fino tecido de luz. Ás veces tamen se fai obra de caridade e amor levando ás enxoitas augas un locir dos nosos abrentes.

Penso nunha conferencia sobre Poesía Galega de Freire de Andrade³ –o académico cruñés– no Ateneo de Madride sendo eu estudante. Estaba a Pardo Bazán. Recitou ben Freire –ou Freyre– a “Campana de Anllóns”.

Supoño os días ledos e calmos seus, agora na compañía de todos os seus, ca filla ó seu carón, e maxinando as lonxaas e graves perspeitivias da historia das artes galegas, da Verba e do Esprito nos que xa alenta e vive fai anos docemente.

Cos meus saudos á súa dona e fillas, e lembranzas pra vostede de Fita, miña esposa, vai unha rexa e ademirativa apreta do vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Esta é a primeira referencia que atopamos a unha conferencia de Carballo. Moitos anos despois, o profesor lembraba: “Eu creo que a primeira conferencia que din despois da guerra foi unha no Círculo das Artes de Lugo sobre Rosalía, antes da publicación dos *Sete ensaios sobre Rosalía* e utilicei moitas ideas daquela conferencia para a miña contribución ao tomo dos *Sete ensaios*”. Segundo a hemeroteca esa primeira disertación pública de Carballo tras a guerra, sería “Verso y prosa en Rosalía”, pronunciada, efectivamente, no Círculo das Artes de Lugo, a tarde do 15 de maio de 1952.

A conferencia a que alude don Ramón nesta carta debe ser *La poesía gallega del siglo XX*, conferencia que, como vimos, Carballo pronunciara na Universidade de Madrid en decembro de 1954. O traballo acaba de aparecer publicado.

- 2 Juan Armada Losada (1861-1932), xurista, escritor e político. Curiosamente Otero Pedrayo coñeceu ao Marqués de Figueroa en 1905, cadrou con el no mesmo vagón do tren que o levaba a Madrid na primeira viaxe que fixo como estudante universitario. Del dixo: “señor Marqués de Figueroa don Xoán Armada e Losada, sempre na vangarda da loita pola dinidade espritoal da Galicia” (Otero 2007b: 70).

- 3 Pensamos que se refire á velada literario-musical organizada no Ateneo, o 30 de marzo de 1906, para dar a coñecer os melodramas e baladas de José Baldomir. O acto comezou cun discurso do Marqués de Figueroa. Despois, leron poemas en galego, Joaquín Freire de Andrade Valverde e mais Víctor Said Armesto. A continuación houbo un pequeno concerto de piano onde se interpretaron pezas de Baldomir. O barítono Ignacio Tabuyo cantou diversas melodías con poemas de Rosalía e Curros Enríquez.

44

Fingoy, 22-XII-1956

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido Otero:

Reciba os meus votos de felicidade pra vostede e pra a súa familia, votos aos que se adhiren a miña muller e as miñas fillas. Teñan todos vostedes unhas felices Pascuas e un feliz Ano Novo.

Unha aperta moi forte do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

45

Ourense, 1-I-1957

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e lembrado amigo:

Escribo a primeira carta do 57 na vella casa da rúa ourensán da Paz, onde nacín, acaroado ca miña nai no leito e non lonxe da miña esposa, tamén hoxe deitada por un catarro. O tempo ourensán seméllame rexistrado por un tremendo

relox. Todo Ourense –e ista casa, e o Espolón, e a catedral– está povoado de ecos. E teño medo dos que, como bandos de paxaros de diversas castes, erguen meus pasos, por o que prefiro estar na casa. Ourense parés por unha tempada ceibado da néboa que nos fantasgorizaba. Rubo a Trasalba cada tres ou catro días. Alí –e tamén en Sant Yago– síntome menos anguriosamente apreixado á vida. Recibín súas letras. Graciñas. Debín de escribire dinantes. Teño verdadeiras estaxes de cartas riba da mesa. Os amigos estamos cheos de lediza sabendo que Carballo Calero compón unha historia da nosa literatura galega¹. Ha ser cousa ben alicerzada e seus outos curutos non han ispirare desconfianza ás nubes vagarosas da intuición. Desexo moito dar unha volta por isa craridade, entre dórica e de ialbas románicas, luguesa, mais non sei cando. Agora non podo viaxar como dinantes. O martes voltarei á rúa Nova de Compostela e súas lousas tombales de lembranzas miñas, e os meus viaxes hebdomadarios.

Que teñan vostedes, súa dona –b.s.p.–, as ledas e sereamente intelixentes nenas, vostede, o puro amigo, un bo ano de paz e as nobres loitas ás que nos ten vostede afeitos. Saúdos pra todos de Fita.

Sempre o vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Esta é a primeira referencia a *Historia da literatura galega contemporánea*. En carta de Ramón Piñeiro do 6 de novembro de 1951 xa se alude, indirectamente, a ela: “Calquera que se poña a facer unha historia xeneral da nosa literatura [...] deberá pasar varios anos estudando primeiro toda a nosa literatura [...]”.

A laboura crítica compre facela con mais calma e parcialmente. Urxe, n-embargantes, acometela. E aínda che vou a decir máis: urxe que a acometas tí. Digocho eu e coído que cho podo decir, pois considérome bastante capaz de pensar as cousas ouxetivamente. Estou convencido de que hoxe en día é Carballo Calero o único que pode facer unha valoración da nosa literatura, pol-o menos da contemporánea, de acordo co-as aituales eisixencias críticas. Folgaríame moito, moitísimo, de que ti o comprenderas así” (2015: 43).

Curiosamente, no “Prólogo á terceira edición” que abre a *Historia da literatura galega contemporánea*, Carballo Calero di: “Desde o día do ano de 1953 –se non me trabuco– en que Ramón Piñeiro me visitou en Fingoy para solicitar de min formalmente que puxese – como inmediatamente o fixen– mans a esta obra, a historia da literatura galega, a historia da lingua galega, a historia de Galiza e a miña propia humilde historia atravesaron por tantos días e traballos” (1981: 5).

46

Sant Yago, día do San Marcos, 1957¹

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e admirado amigo:

Outra volta, graciñas. Emocionado polo artigo de Fernando Cadaval² na *Vida Gallega*³. Aititús de isas impoñen novas obrigaciós ós gabados. Despoixa do seu artigo, como dos de Fole⁴, decátase un de unha meirande responsabilidade. Ista tempada pouco son home pra traballar. Hai nas conferencias un esquecemento. O libro de contos saíu endiañadamente imprentado⁵. Hai trabucamentos de párrafos enteiros e siñas de cheas fluviás e outros procesos xeográficos na tipografía. Roína material de un libro. A críteca de vostede é xusta e boa. Por demais bondosa. Eu quixera chegar ó conto fantásteco. Como na novela, o trunfo do espírito de Rosalía houbera –asegún as miñas ideas– sido unha ventaxe, sobre o da Pardo Bazán. Pro o conto fantásteco é moi gandideiro. Precisa unha vivenza maxinativa dominante no autor. O artigo obrígame a pensare moito.

Saíu moi ben a inagurazón rosalián no Padrón. Había pobo, xente de verdade. Era impresoante a devoción de parroquias enteiras. Istes días, apesares da legría do remate da Páscoa padroesa⁶, estou triste e non podo mañifestare ben os meus pensamentos. Sempre acontece pra min no outono e na primaveira. É a concenza do fermoso e levián tempo perdido. O tempo fuxe triste, cecais máis triste do que ficamos nós. Hai de agasallar e encher o probe tempo.

Coido que levaremos á Academia a García Sabell. Hai algús votos dubidosos. Agardo un día brillante, como o seu. Cecais non tan compreto.

Mándolle algunhas follas de un traballo meu sobre o Ourense do XIX⁷ por si lle axudan unha miga. É ben má versión mecanografiada, pro non teño outra.

Recordo con moito agarimo os curtos días de súa esposa e vostede niste Hotel malencónico e amado da rúa Nova⁸.

Saúdos de Fita, miña esposa, pra vostedes. Os meus pra a dona –b.s.p.– e filla e apertas ben agradecidas do amigo de sempre,

R. Otero Pedrayo

- 1 25-IV-1957 , día de san Marcos o Evanxelista.
- 2 Así explicaba Carballo, a orixe do seu pseudónimo máis coñecido: “A miña muller naceu nunha aldea de Lugo que se chama O Cádavo. Creio que ese feito foi o que me suxeriu o apelido Cadaval. Polo que se refere ao nome de pia, Fernando, a verdade é que non sei a motivazón que pode haber. Talvez polo seu ritmo acentual, pola súa suma de fonemas. Eu teño moitos nomes. Chamo-me Ricardo Leopoldo Anxo Xosé Xerardo, pero non Fernando” (Fernán/Pillado 1986:107).

En carta a Fernández del Riego do 18 de agosto de 1965 engade: “Fernando Cadaval é pseudónimo que non emprego endexamáis escribindo en galego, e inda que me reservo o dereito a modificar ise costume, é o certo que neste caso non desexo facelo” (2006: 402).

Despréndese o mesmo proceder en Otero, quen nunha carta dirixida a Sebastián Martínez Risco, o 30 de xaneiro de 1943, afirma: “Querido Sebastián: ayer llegó muy tarde el correo y no pude contestar seguidamente a tu carta y petición para mí gustosísima aunque *non sum dignum* de unas cuartillas prologales. Te mando dos para que escojas el que menos mal te parezca o rechaces ambos. En caso contrario te agradecería de salir el castellano fuera con la firma de S. Amaral. Tengo un grave compromiso de conciencia con la lengua galaico-portuguesa para no poner mi humilde nombre al pié de escritos literarios de tema gallego como no sea en ella” (Freixeiro 1994: 41-42).

- 3 *Vida Gallega*, a coñecida revista fundada en 1909 por Jaime Solá desaparecera en 1938 e volveu publicarse de novo en 1954. Carballo, que publicara algúns poemas en 1926 e 1927, empeza agora a colaborar con asiduidade, como crítico literario. Probablemente foi nas súas páxinas onde comezou a usar o pseudónimo Fernando Cadaval.
- 4 Refírese a “Homenaje al hombre caudal”, unha colección de tres artigos publicados por Ánxel Fole no xornal *La Noche*, entre o 11 e o 23 de abril dese ano.
- 5 *Entre a vendima e a castañeira*, libro de relatos curtos editado por Galaxia.
- 6 Alude á inauguración da estatua de Rosalía de Castro na alameda de Padrón o día 23 de abril.
- 7 Ignoramos a que escrito se refire, pois o autor ten varios escritos sobre o tema. Como se pode comprobar na introdución deste traballo, Carballo conservaba un volume onde se reunían diversos traballos en separata, nos que Otero Pedrayo falaba sobre o Ourense decimonónico. Así “La reposición del antiguo régimen en Orense en 1823” ou “Notas sobre el puente mayor de Orense (1820-1874)” ambos en *Cuadernos de Estudios Gallegos*.
- 8 Durante os anos que Ramón Otero Pedrayo residiu en Santiago de Compostela exercendo a súa cátedra de Xeografía, o matrimonio hospedouse no coñecido Hotel España, situado no número 40 da compostelá rúa Nova. O propietario deste establecemento era Floro Morán.

47

Fingoy, 28-IV-1957

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santiago de Compostela

Meu grande e querido Otero:

A miña filla Margarida entregoume o recordatorio da súa nai¹, que en groria esté, e moito lle agradezo ise envío. Son admirablemente fremosas i emocioantes as pregarias que nil se insertan. Endexamais se ten falado a Deus en galego de xeito tan conmovedor. Todos os seus amigos, todos os galegos que teñan lido isas verbas, as terán rezado, que é como unicamente poden se leer.

Onte recibín a súa carta. No meu artigo de *Vida Gallega* hai algunha errata que desfigura o meu pensamento. Onde di 'estorbaba' debe dicir 'estorba'. A súa idea de que o trunfo do esprito de Rosalía no mundo sobre o da Pardo Bazán houbera sido unha ventaxa, seméllame interesantísima. Pra min, ningunha das dúas chegou, na respectiva dirección, a logros definitivos: a primeira, por falta de profesionalismo; a segunda, por esceso. Eu creio que é na novelística de vostede onde hai que percurar ises logros e que vostede é o novelista que Rosalía poido ser e o que dona Emilia debeu ser. De eiquí a súa dobre responsabilidade. Cárrega certamente pesada, pero non fun eu, senón Deus, o que lla botou ás costas.

Recibín unha invitación pra os actos de Padrón. Cicais houbera asistido se houbera tido noticia da posición de vostede perante eles. Mais eiquí, isolado e comesto por angueiras cotiáns, non tiven tempo nen humor pra consultalo. Piñeiro escribume que o Cardeal² pronunciou unhas verbas en galego³.

Non dubido que levarán á Academia a García Sabell. Moito me sorprendería que non outivera máis votos que a min. As ouxecións que a min poderían me poñer algúns, non caben respecto dil. Estará moi ben na Academia, mentras que eu estaría mellor no *Kynosarges*⁴.

Como vostede me indicou, escribín a don Manuel Casás e temos cambiado varias afectuosas cartas. Tamén escribín a Cuevillas e Ferro, que firmaron con vostede a proposta. Se temos en conta que reemprazo a don Marcelo, resulta que o meu academismo limita con Ourense por todas partes.

Onte mesmo lin con grande pracer as fremosas páxinas que tivo a bondade de me mandar. Infundas gracias. Moitas cousas interesantes atopei nelas.

Nunha carta a Piñeiro dáballe algúns recados pra vostede. Xa terán falado e Piñeiro non tardará en me escribir sobre o particular.

Como consecuencia das conversas sostidas con vostede en Santiago, a miña muller fixo averiguacións sobor de certos parentes seus dos que falaran⁵. Escribiu nun papel o que soupo e pídeme que llo envíe copiado. Vou facer a copia a máquina.

Cos nosos saúdos pra Fita, e de María e Chan pra vostede, reciba a aperta de sempre do seu vello admirador e amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Eladia Pedrayo Ansoar falecera na madrugada do 4 de febreiro, con case 98 anos.
- 2 Fernando Quiroga Palacios (1900-1971), arcebispo de Santiago de Compostela desde 1949 até o seu falecemento. Nomeado cardeal en 1952 por Pío XII, impulsou as peregrinacións a Santiago de Compostela nos Anos Santos de 1954, 1965 e 1971. Foi nomeado académico de honra da Real Academia Galega. Dous anos despois de rematar o Concilio Vaticano Segundo, o 14 de xullo de 1967, deu a súa primeira misa en galego na inauguración da igrexa parroquial de Aguiño (Ribeira), que até 1959 formara parte da parroquia de Carreira.
- 3 Efectivamente, en carta datada o 25 de abril de 1957, Piñeiro escribe: “A inauguración da estatua de Rosalía resultou impresionante pola inmensa cantidade de “pobo” que acudíu. Estaban tamén as autoridades políticas, militares, académicas e relixiosas. Otero, con todo, pronunciou o seu discurso en galego, que foi escoitado con gran silencio. A continuación o cardeal rezou dous padrenuestros, un por Rosalía e outro pol-os galegos mortos na emigración. Cando rematou de os rezar, dixo as seguintes palabras en galego: “e agora sabede, irmaos fillos de Galicia, que Rosalía está un pouco máis contenta”. Sería, supoño, a primeira vez que un cardeal da Eirexa fala publicamente en galego. Rosalía fixo ise milagre” (Carballo/Piñeiro 2015: 167-168).
- 4 O *cinosargo*, en grego *kynosarges*, foi un ximnasio público instalado fóra das murallas da antiga Atenas.
- 5 Supoñemos que se refire á familia paterna de Otero, cuxo avó era lugués e de cuxos pais e irmáns sabía pouco o escritor. Entendemos que Otero lle pediu a M.ª Ignacia, de familia luguesa, que procurase información.

48

Trasalba, día dos Santos Pedro e Paulo¹-1957

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e admirado amigo:

Tiña anceios de falare con vostede. Hoxe é a festa do Patrón de Trasalba. Ista carta, ó millor, non sae deica mañán ou no seguinte. Estivemos ca seitura. Houbo baixo as miñas tellas us barudos homes da Limia. Facíalles novidade o ialbo chan e a rexa e brillante lus de eiquí. A casa é un navío bogando por fermosos mares tristes de días e semáns dende o pasamento da miña nai. Sempre voltando de fóra, ergo con medo e ilusión o pecho da cancela. Coido enxergala no xardín. Prós paisanos falloulles unha “confianza”, unha lei persoalizada, unha confianza no mundo.

Saíu moi ben o Colóquio Suévico-Bizantino de Braga². Dende o 51³, con algúns viaxes, Braga é pra min un fogar calmo, ditoso, co seu hourizonte de citanias ispiradas. Estou sadisfeito, pois o Portugal do norde volve amantiño á Galiza da que estaba esquencido. Hai xente moi boa: F. J. Veloso, Silva Pinto, P. Craveiro, S. J. Reitor da Facultade de Filosofía da Orden⁴. Houbo un doctoramento ó xeito clásico, con doutores “de coro” de Coimbra, Porto, Lisboa, Londres, Lille e Sant Yago. Si podo vou escribire un ensaio sobre Braga e o espírito bracarense. Co gallo do “Coloquio” traballei un pouco a Paulo Orosio. Silva Pinto ten un fillo chamado Paulo Orosio e a dona ten medo de que ó outro que está no camiño lle poña, si sae home, Balconio ou Profuturo...

No Centro de Bos Aires e noutros meios galegos parés que anda moita propaganda filocomunista. Invitáronme, xa ben serodeamente, pra as Festas do mes de Xullo, que iste ano queren facer con máis rumbo. Non irei. En Sant Yago os amigos pensamos no ano 58 nunha grande xeira por a Galiza american... Eu estarei eiquí o mais do vran. Ourense está istes días inaturabre de Festas. Como sempre, rubirei o 25 ó sagro coto de Bonaval⁵.

O 7 do mes que vén preséntanse as propostas pro conto do P. Aureliano Pardo⁶ na Academia. Supoño que Domingo García Sabell terá, cando cheguen a contare os votos, o trunfo. Pra outra vacante temos a Isidro Parga Pondal, o grande Merlín e Schulz moderno do pobo galego, o home que xunta na praia de

Laxe, fariña peneirada por o mar das milloras rocas, xeólogos de toda Europa en coloquios sin sona oficial e de fondo valer. Vai saír un mapa xeolóxico de Cancioneiro: ricaz e inzado de resoanzas, moito máis do que eu ensoaba enxergando na Pena Corneira a polémica dos granitos cos esquistos.

O curso decorrido foi pra nós importante. Houbo rexo e bos libros, descubrín unha nova xeneración universitaria onde hai mociños como [Xosé Luís] Franco Grande, [Ramón] Lorenzo Vázquez, [Xosé Manuel] Beiras Torrado, [Xosé Manuel] López Nogueira, que emozoan por a gravidade do pensar e do vivir, agás de outros como [Xosé Luís] Méndez Ferrín⁷... O senso e porvir do Galeguismo están no esenzal, salvados.

Houbo tres días de calcado calor alapeante, e xa desexo unha mañán cenza e griseira. Que vostede teña, ca súa dona –b.s.p.– e as boas e xentís filliñas, un vran de ledos descubrires e fondos meditaes lenturentos. Con lembranzas de Fita pra vostedes, un abrazo do vello amigo de sempre,

Ramón Otero Pedrayo

Ó Padre Arlindo⁸, de quen lle mando isa notiña –é un bon home– estaría ben informalo un pouco millor.

Isa historia vai ser iauga fonda e viva, xurdindo nova... Deséxo a moito. Como o libro de Fingoy⁹.

1 29-VI-1957, día de san Simón Pedro e san Paulo de Tarso, mártires. Ao igual que na carta de dous meses atrás datada o día de San Marcos, Otero Pedrayo usa esta fórmula en repetidas ocasións.

2 Organizado pola Cámara Municipal de Braga e a Facultade Pontificia de Filosofía, celebrouse entre o 7 e o 9 de xuño dese ano. Asistiron, entre outros, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Taboada Chivite, Xesús Ferro Couselo, Abelardo Moralejo, Ángel del Castillo e Francisco Vales Vilamarín.

Otero participou con tres ponencias distintas no Colóquio. Unha delas, na sesión inaugural, o día 7, titulada “Paulo Orosio e Xoán Baptista Vico”. Xunto a el interviñeron António Mª Santos, Sérgio da Silva e Luis de Pina.

Otero describe as súas experiencias neste congreso nun artigo que publica en *La Noche* o 13 de xuño dese mesmo ano. No texto, titulado “Bajo el signo de «A pedra formosa»”, afirma: “El ‘Coloquio’ parecía regido por la sección de las bellas campanas

bracarenses. La Facultad de Filosofía no desdeñó patrocinar lo positivo e imperfecto del fluir histórico. Y no sólo por ser considerado Paulo Orosio como el primer filósofo de la historia. En la Facultad de Filosofía bracarense son estudiadas las novísimas teorías y Heidegger y Jaspers aparecen citados al lado de nombres de antiguo venerados en la Escuela”.

- 3 Supoñemos que se refíre ao Congreso que se celebrou en Braga no outono de 1950 para conmemorar o XIV Centenario de S. Martiño Dumiense. Otero, que deu unha conferencia, cadrou naquela ocasión, entre outros, co bispo de Tui, o arcebispo de Santiago, o reitor da universidade compostelá e Filgueira Valverde que acudía en representación do Museo de Pontevedra. Aquel congreso, organizado con motivo dunha celebración relixiosa, supuxo para Otero o reencontro con Portugal e coa intelectualidade daquel país. Fraternidade que, non esquezamos, el e os seus compañeiros de xeración cultivaran con dedicación antes da guerra civil.
- 4 No artigo de *La Noche* do 13 de xuño de 1957, lemos: “El Dr. Silva Pinto, y el Dr. Veloso, ambos doctos y jóvenes maestros, han despertado en el ámbito portugués y universal el gusto por la vindicación de las genuinas glorias bracarenses”.
Nese mesmo artigo, sobre o doutoramento, afirma: “Durante el coloquio la Facultad de Filosofía doctoró a un joven graduando D. Victorino de Sousa, con solemnidad sobria y afectuosa. Concurrían con representaciones de las tres ilustres universidades portuguesas doctores de las de Lille, Londres y Santiago. Maestros y estudiantes jesuitas de la Facultad daban un aire europeo y escolástico a la sesión. El graduando, formado en la alta matemática, disertó agudamente sobre el tiempo. Fué observado con arte y sentido por los doctores de la Compañía”.
- 5 Refírese á misa que os galeguistas organizaban en San Domingos de Bonaval cada 25 de xullo, en honor a Rosalía de Castro.
- 6 Aureliano Pardo Villar (1882-1957), relixioso e historiador arzuán. Académico desde 1941 morrera cinco meses atrás, o 13 de xaneiro. A súa cadeira será ocupada por Domingo García-Sabell. Así llo explica Ramón Piñeiro a Carballo Calero en carta datada o 22 de xullo de 1957: “Na vacante do P. Aureliano Pardo, a primeira que se produxo con posterioridade á tua elección, será elexido García-Sabell. Xa se realizaron os trámites reglamentarios. Aspiraban Alfonso Vázquez, Casado Nieto, Leal Insua e máis o comalido Hervada. Todos recuaron fronte ó nome de García-Sabell, que quedou proclamado candidato único. Por esta razón, non ofrece dúbidas o trunfo” (2015: 177).
- 7 Xosé Luís Méndez Ferrín e Bernardino Graña foron profesores no Colexio Fingoy. Do primeiro dirá Carballo Calero: “Jose Luis Méndez Ferrim, outro precoce engenho, que, mui ben dotado para a poesia, na cal se estreou con *Voze na névoa*, derivou logo cara o relato e a novela breves, em que introduziu novidades técnicas que o conectam com

o *nouveau roman* francés e outras escolas da nova narrativa europea e americana. Hoje catedrático em Vigo e figura bem conhecida dos galegos de América” (1984: 118).

De Bernardino Graña, no mesmo lugar, sinalaba: “hoje catedrático em Reus, poeta de nomeada temporá, autor da *Profecía do mar*, contribuiu ao teatro galego como a sua tragédia naturalista *Vinte mil pesos crime* inspirada numha novela de Boccaccio, e acaba de dar ao prelo as narrativas de *Fins do mundo*” (1984: 118).

- 8 Refírese ao Padre Arlindo Ribeiro da Cunha autor dunha historia da literatura portuguesa citada na bibliografía da *Historia da literatura galega contemporánea*, titulada *A lingua e a literatura portuguesa: História e crítica*.

En carta datada en Fingoy o 19 de abril de 1957, Carballo dille a Piñeiro: “Coido que Otero me falou dunha historia da literatura portuguesa que falaba da galega, feita por un P. Arlindo, ou cousa semellante. É un libro que está de testo en varios Seminarios lusitáns. Fai o favor de verificar istes datos, e preguntar ao noso amigo se nise libro estúdase a literatura galega do XIX, e, nise caso, se il posee isa obra” (2015: 166). Días despois, o 6 de maio, Piñeiro contesta: “Pregunteille a Otero pola obra do P. Arlindo. Díxome que a tiña il, mais que se trataba dun libro escolar sin ningunha importancia. Non sei si iste xuicio será moi concordante co que tí lle ouviches cando che falou do libro, posto que te interesas por il, pro o certo é que me insistíu en que se trataba dun libro de texto vulgar e corrente” (2015: 169).

- 9 Ignoramos a que se refire exactamente Otero pois podería tratarse tanto de *Salterio de Fingoy*, o poemario que Calero publica na colección Salnés en 1961, como do primeiro volume do Centro de Estudos Fingoy, Pondal. *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*, aparecido tamén no ano 61. A referencia a Parga Pondal, propietario dos papeis de Eduardo Pondal que lle permitirán a Carballo editar *Versos iñorados ou esquecidos*, fai que nos decantemos por este último.

49

Fingoy, 5-VIII-1957

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido mestre e amigo:

Onte cheguei á miña casa dempois duns días de ausencia. Fun levar a San Xenxo á miña filla maor, que pasará alá unha tempada. Alí vin o pazo de Miraflores, que habitou un tempo dona Emilia¹. Vagabundeei ao meu sabor pola vella Pontevedra, e logo polo Santiago que tanto tripei de mozo. No Museo de Pontevedra estiven vendo algúns raros impresos de Pintos². Aproveitarei as miñas notas pra a *Historia da literatura* que Galaxia quer que escriba. É mágoa que fora encargada a un home coma min, tan atado polas cadeas do tempo e da economía. Pra facer unha obra digna habería que se desprazar con frecuencia a consultar bibliotecas. Non é que a *Historia* deba ser unha obra de erudición requintada, pero hai que leer as cousas pra falar delas, e moitas se non atopan máis que en certos lugares aos que habería que ir, pois unha chea delas non sain de onde están, por razóns de diversa índole. Os amigos mándanme o que poden e fanme as copias que poden. Isto non sempre é posible i é dende logo lento. Sérveme todo de disculpa pra a cativeza do que saia, se dou remate a algo.

Quixera que vostede vira se se pode enteirar se Boado, o que foi xefe político de Ourense, era natural de Santa María da Barra³. Se ve a Ferro fálelle disto, pois algo sabe do particular, segundo unha carta que me escribiu. Non teño noticia certa do lugar nin a data do nacemento. Calquer dato que me proporcionaran sería útil, inda que non fora moi concreto.

No seu *Macías*, páxina 133, fárase da tradución feita por Pérez Ballesteros⁴ do salmo *Miserere mei*, folla editada por Garcibarra na Coruña. Vostede ten ou non isa folla? Poderíame facilitar unha copia? Ao menos, poderíame decir a data do impreso ou me indicar se non está datado?

Fálame vostede de que traballou un pouco a Paulo Orosio. Hai anos que soño cunha novela de vostede sobre as pelerinaxes deste home⁵. O que eu gozaría lendo o que vostede diría sobre as reaccións deste galego perante San Agustín e San Xerome. Eu teño pensado tamén algunhas vegadas nun conto ou estampa en

que Orosio tería outro encontro: o encontro coa que foi compañeira de Agustín e nai de Adeodato; muller que, no transcurso dalgunhas páxinas humanísimas das *Confesións*, adivíñase como unha maravillosa figura feminina, toda entrega e abnegación, profundamente amante e amada, sacrificada crudelísimamente aos proxectos matrimoniás de Mónica, coa paciencia pero non sen o profundo esgazamento íntimo do home que lle gardara fidelidade como de consorte lexítimo. Orosio veríaa de lonxe, con profunda emoción e respecto, cando, moitos anos andados dempois da súa marcha, renuncia ao amor do pai do seu fillo, e ao seu fillo mesmo, vivía unha vida de piadoso retiro, tendo feito voto a Deus de non coñecer outro varón ao se afastar do que, sorprendentemente, téndoa en alta estima, sendo ela cristiá e gardándolle fidelidade puntualísima á que il reciprocamente correspondía, non resistiu, porén, a se arredar dela pra se casar cunha noiva que a nai lle percurara e que inda tiña que madurar pra a nubilidadade. É lástima que Agustín, preocupado fundamentalmente de describir a súa conquista de Deus, se non detivera a acrarar un pouco as circunstancias psicolóxicas e morás daquela ruptura que deixou ao seu corazón, segundo il mesmo di, manando sangue. Vostede podería espricar iste enigma nun capido retrospectivo da novela de Orosio.

Lembranzas de todos nós a Fita, e unha aperta do seu vello e devoto amigo,
R. Carballo Calero

- 1 Emilia Pardo Bazán (1851-1921) pasou algúns veráns no Pazo de Miraflores, na parroquia de Padriñán.
- 2 Entendemos que se refire a Xoán Manuel Pintos. Pode referirse tamén ao seu fillo Luis Pintos Amado, os dous teñen obra impresa. E inda que moito menos probable, pode tratarse tamén do pintor Lois Pintos Fonseca. Dos tres fala na *Historia da literatura galega contemporánea*.
- 3 Pedro Boado Sánchez (c. 1790-1823). Efectivamente, naceu na parroquia da Barra, na aldea de Quintás. En 1822 era xefe político da provincia de Ourense. Un ano despois, imprimiuse *Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un Abogado instruído, desprecupado e compasivo*, obra de ideoloxía liberal na que os labregos falan galego e o avogado e o amanuense castelán. Del di na *Historia da literatura galega contemporánea*: “Nacera no lugar das Quintás, axuntamento de Coles, freiguesía de Santa María de Barra, na Peroxa,

provincia de Ourense [...]. Gobernóu Boado con tino en época difícil, sostendo relacións de estreita amizade co Daián da Catedral, [...] don Xan Manuel Bedoya” (1981: 43).

- 4 José Pérez Ballesteros (1833-1918) autor de *Versos en dialecto gallego y correspondencia castellana de sus principales voces* (1878) con prólogo do seu amigo, Juan Antonio Saco y Arce.

Na *Historia da literatura galega contemporánea* Carballo dirá: “Pérez Ballesteros cultivóu tamén a poesía de ton elevado e tema relixioso, nas súas traducións ou paráfrases de textos latinos, especialmente bíblicos” (1981: 110).

- 5 Carballo Calero insinúalle a Otero Pedrayo que estaría ben que escribise unha novela sobre un episodio moi coñecido da vida de Santo Agostiño de Hipona que sendo mozo, antes da súa conversión ao catolicismo, viviu durante doce ou trece anos cunha muller da que estaba fondamente namorado e con quen tivo un fillo, Adeodato. A conversión de Santo Agostiño supuxo o final da relación familiar. Nas *Confesións* alude tanto ao seu fillo como á nai do rapaz e ao vínculo afectivo que o uniu a ela.

50

Lugo, 30-IX-1957

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Recibín no seu día as dúas papeletas que me mandou relativas a Boado Sánchez. No *Diálogo* que iste escritor nos deixou combátese a esacción dos dereitos de estola e pé de altar con grande copia de citas de Dereito canónico, de xeito que Murguía puido chamalo canonista por ista razón, sen confundilo con don Antonio Sánchez Boado. Quixera saber se era natural de Santa María da Barra, pois algo sobre isto lle ouvín a Ferro Couselo e na bibliografía non atopo datos sobre o lugar do seu nacemento.

Istes derradeiros tempos andiven moi ocupado coa redacción do meu traballo de ingreso na Academia, que quería ter preparado pra leelo en novembro, data que vostede me sinalou¹. Fixen o discurso, que é unha contribución ao estudo das fontes de Rosalía², con pouco vagar, moita incomodidade, escasas luces, fartas preocupacións e precarios meios. Os agoiros non eran moi favorabres. En fin,

está rematado. Incluso mecanografeino persoalmente, pois anque non teño ningunha afeición ao tregolar, o manuscrito houbera sido incompresible pra calquer mecanógrafo. Axiña mandareille unha copia –e lle pido perdón pola mala calidade da mesma– pra que a lea e prepare a súa resposta. Cando todo esté a punto, agardarei as súas ordes respeito do intre e demais circunstancias da lectura.

Agora voltarei a traballar na *Historia da Literatura*, que tiven cáseque totalmente abandonada mentras compuxen o discurso, pois Piñeiro me encargou que dera prioridade a iste. Non deixe de me decir algo, se pode, sobre as follas onde se publicou a tradución do salmo *Miserere mei* feito por Pérez Ballesteros, encol do cal lle preguntaba nunha carta anterior³.

Vin o seu traballo de *Blanco y Negro*⁴. A mención do meu nome no mesmo é pura efusión de amizade xenerosa. Polo demais é un fermoso traballo.

Moi agradecido por todo, con saúdos nosos pra a súa dona, reciba vostede unha forte aperta do seu vello amigo e devoto,

R. Carballo Calero

- 1 Finalmente ingresou o 17 de maio de 1958. “E unha data curiosa esa do 17 de Maio, na que ingreso na Académia: é hoxe o Día das Letras Galegas. Pero entón non o era, e ningún se acordava de que o 17 de Maio Rosalía firma a dedicatória de *Cantares Gallegos*, de xeito que é pura casualidade, todo o simbólica que se quera supór, se temos un espírito un pouco supersticioso ou máxico” (Fernán/Pillado 1986: 144).

Sobre o discurso, dirá: “O meu discurso de ingreso é un traballo ben longo de investigación sobre as fontes da obra rosaliá, moi cheo de citas e de notas. Pouco se prestaba á lectura nun salón, fora da introducción. Non lin máis que uns pocos anacos” (2015: 205).

- 2 Curiosamente, o discurso de ingreso de Otero na Academia tamén tratou, cando menos en parte, sobre Rosalía de Castro. Se o de Otero, lido en decembro de 1929, se titulou *Romantismo, saudade e sentimento da raza e da terra en Pastor Díaz, Rosalía de Castro e Pondal*, Carballo escollerá, como xa se sinalou en nota precedente, o título de *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*.
- 3 Polo que parece Carballo Calero resolveu boa parte das súas dúbidas sobre o salmo *Miserere mei*, ao que dedica as páxinas 110 e 111 da *Historia da literatura galega contemporánea*, onde lemos: “Así, temos as súas versións do salmo *Miserere mei*, e do “Ofrecemento do novo sigro a Xesucristo”, de León XIII, impresos de Garcybarra, na Cruña”.
- 4 “Galicia en las letras españolas” un artigo de Ramón Otero Pedrayo, publicado no suplemento *Blanco y Negro*, do xornal *ABC*, o 14 de setembro dese ano.

51

Sant-Yago de Compostela, 8-X-1957

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Por mor de viaxes, traballos e angueiras non poden escribirlle deica hoxe. Dispénseme moito. Leváronme as letras súas a Trasalba farto gozo. É outo, emozoante, o roteiro do seu discurso. *Sic itur...*¹ Apunta a isas raíces como fíos de luz entre a concenza e a noite intuitiva, en Rosalía “estrelecida”. Ha ser unha nau de por si ben aparelhada e ha servire pra equipare outras bogantes naus. Falamos do mes dos Santos sin acordo algún. Mais convén que seña o ingreso dinantes do Nadal e millor será o mes de Santos. Xa escribirei á Xunta de Goberno encol do caso...

No esquenzo unha faísca súa pra alumear unha visión novelística das relacións de Sto. Agostiño e Paulo Orosio. Non fallan os pulos, pro sin o saber, precisaba unhas semáns nun mosteiro francés ou belga.

Da versión de López Ballesteros² soio lembro tela enxergado no despacho de Don Marcelo. Coidaba eu saber máis do caso. Ren sei. Esculcarei na biblioteca universitaria.

Xa estou pra un regreso de curso. Fita queda gobernando a vendima. Meus saúdos á súa dona –b.s.p.– e lembranzas ás nenas. Inda son nenas entramas. Sempre de vostede admirador e vello amigo,

R. Otero Pedrayo

1 *Sic itur ad astra*, “así se vai ás estrelas”, frase de Virxilio na *Eneida* (libro IX, verso 641).

2 Erro, por Pérez Ballesteros.

52

Trasalba, 19-X-1957

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Casementes enfiadas cas festas do San Froilán veñen as San Lucas. Son dous vellos petrucios de parva de augardente nos matutinos, grandes decotas ecoantes na carballeira outhoniza e un alento de bois podentes embazando os luceiros. Cheguei soio por unhas horas recoller a miña dona pra irmos a Sant Yago e estrízanme fendas doorosas o curazón ó deixar nistes días as capias hedrosas da parede onde de neno naipelo estribillaba a loitar fendas, a casa chea das lembranzas da miña nai, os soutos.

Súa filla, xentil como sempre, levoume o discurso. Apenas folleado deca-teime da língoa ben peneirada e da erudición maorazga. Xa penso na hora ledizosa de unha boa lectura, mañán si Deus quer, na rúa Nova. Farei, xa veremos como me arranxo, a miña resposta. Cecaís a primeira sesión adicarase á votación, con trunfo asegurado de sobexo, de Domingo García Sabell. Din que o Presidente, Don Manuel Casás, está a ramo de morrere¹. Non esquezno a esculca da versión de Pérez Ballesteros.

Adeus, querido amigo. Nosos saúdos á súa esposa –b.s.p.– e filla. E apertas do vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

1 Manuel Casás Fernández, nado na Coruña en 1867, faleceu o 30 de xullo de 1960. Foi alcalde da cidade herculina en tres etapas e presidiu a Real Academia Galega desde 1942 até a súa defunción.

53

Sant Yago de Compostela, 27-X-1957

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Querido amigo:

Ceguei o 20 domingo, con 41 grados no camiño, e inda mal escribo no leito. Non podo facer cousa a dereitas. Como din en Trasalba: “nin bulir co dedo moumiño, nin maquiar unha area de sal”. Din os gratos médicos que mañán poderei estare ergueito na habitación. É triste ós 70 anos [vivir en] unha fonda. Eu sei a cada hora onde está o sol nas fiestras e parés da miña casa de Trasalba¹.

Saúdos na familia e de Fita pra vostedes, e apertas fondas do vello amigo,
Ramón Otero Pedrayo

- 1 “Hai que ter en conta que jamais Otero lhe tem chamado paço à sua casa de Trasalva. Tinha a elegância de dizer «casa», «a minha casa de Trasalva», porque nel nom havia em absoluto, como havia em Valle-Inclán, por exemplo, este sentimento de casta superior, que pode ser explorado literariamente até o ponto de arrancar-lhe acordes literários de grande qualidade” (Carballo 1990: 181).

54

Fingoy, 17-I-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido amigo:

Magalí me telefonou as instrucións de vostede, segundo as cales debía remitir ao segredario da Academia o meu discurso. Así o fixen. O exemplar que eu tiña estaba ben revisado e nil se correxiran algúns erros que figuran na copia

que lle mandei a vostede. Como non hai máis copia, lle agradecería que cando lle fora posible me enviara a que ten vostede, pra pensar sobre ela que anacos convirá leer, xa que non é cousa de lles colocar aos ouvintes a totalidade do escrito. Ademais, fíame falla un texto dise traballo, agora que cheguei a Rosalía na *Historia* que me mandaron facer.

Seica vostede ofrecera me proporcionar as *Poesías* de Saco e Arce¹. Xa non é mester. Outiven un exemplar e xa redactei a parte correspondente. Mandoumo Xosé Luís López Cid², lino e xa llo devolvín. Tiña adicatoria autógrafa do autor ao seu pai.

Hai tempo que me non escribe Piñeiro³. Supoño que vostede terá recibido os *Ensaíos poéticos en dialecto berciano*⁴ que lle mandei por Magalí.

Lembranzas nosas pra Fita. Seu,

R. Carballo

- 1 Juan Antonio Saco y Arce (1885-1831), relixioso, catedrático e lingüista galego, autor da primeira gramática importante da lingua galega (1868).

En carta datada o 5 de febreiro deste mesmo ano, Ramón Piñeiro explícalle a Carballo Calero: “non deixei de lle insistir a Otero, cada vez que iba a Trasalba, pra que trouxese o libro de Saco y Arce e os demais da lista que il tivese. Todo foi inutil, non, naturalmente, porque lle faltaran ganas de nos complacer, senon porque o seu estilo de vida chegou a un punto tal de desorganización que xa comenza a ser caótica. En vista deso, fixen outras xestións en Ourense co propio Saco Manreso, quen me fixo saber que xa lle entregara o libro a López Cid pra que escolmase os poemas galegos e chos enviase a tí” (2015: 193).

- 2 Xosé Luís López Cid (1916-1992), profesor e escritor ourensán.
- 3 No epistolario publicado polo Centro Ramón Piñeiro en 2015, a última carta deste é do 7 de nadal de 1957.
- 4 Obra de Antonio Fernández Morales publicada en 1861. Amais de 15 poemas en galego cun total de 8.000 versos, inclúe pezas doutros autores e mais unha introdución sobre lingüística e sobre a orixe do dialecto berciano.

Da obra en cuestión explica Carballo: “leva unha introdución de Cubí, outra de Morales, dazaséis poemas díste, catro de lonbanza alleos, notas e un “catálogo de voces del dialecto berciano”. Coa fe de erratas resultan páxinas trescentas oitenta e catro a partir do prólogo do autor” (1981: 115).

55

5-III-1958

TELEGRAMA

RENUEVO SENTIMIENTO ADMIRACION Y AMISTAD. CARBALLO

56

Trasalba, 18-III-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e ademirado amigo:

Xa estou en Trasalba, no comén de un novo tempo do meu vivir¹. Un tempo de vello estudante. Tamén o mundo aparés pra min infindo, atraente, misterioso, como os 15, os 16 anos, cando a man do meu pai levábame por os carreiriños dos centeos das Pereiriñas². Hoxe, nas devaladoiras esperas locen moitas diaclasas, pro non son esqurturas signatarias de velleza, mais ben de insadisfeitas anciás. Gosta a mocidade de espertar no penedo, no serán, ecoares cristaíños de un mundo matemático. Voltouse apaixonado e lembradoiro, musical, un sistema de fugas cas poulas no infindo... Gostarei de aprender ben agora unha arte, ou língoa, ou técnica, no tempo que deixa a obriga e piedade dos recordos, pois moitos han findare comigo. Decátome como se collen a min na ilusión de uns derradeiros días... Son vella dorna de moitos náufragos...

Día 14 estiven unhas horas en Lugo ó enterro da nai do Dr. Rof. Fun co matrimoño Baltar³ e mais o Dr. Villanueva⁴. Forteceume a lus de espranza, tenra e doncel das carballeiras. Lugo tiña na lus, no acento, no gris, mimos de xoven nai labrega que folga espreitando decorrer as cousas. O día do meu adeus no Parainfo foi grande pra min, pois se ordeou de seu, nos espritos, lonxe de todo programa, en mañifestación de xurdio galeguismo. Graciñas por o seu saudo. Teño

centos de telegramas e de cartas. Vounos respondendo a modo, pois non podo aturar máis de dez cartas ó día, inda contando co que gosto de escribire cartas...

Conviña ire pensando na data do ingreso seu na Academia. Fan case sempre isas sesións nun sábado ou domingo. Eu teño o martes, 8 do abril, o discurso de Rosalía no Padrón. Din que tamén asistirá Montero Díaz, o que me aledaría moito. O ingreso de Domingo García Sabell parece que non ha de ser deica o outono⁵...

Temos os amigos o pensamento posto na laboura súa da *Historia*. Non atopo o libro de poemas de Saco y Arce, nin o de Añón⁶. E téñoos. Miña librería dá un medo de pandemónium de folletos, papés, xornaes e volumes. Vou pensar un sistema de ordeación...

Adeus, querido Carballo Calero. Saúdos de Fita pra vostedes e os meus pra a súa dona e filla. E novas apertas do vello admirador e amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Pronunciou a súa derradeira conferencia como catedrático da universidade compostelá o 5 de marzo de 1958, o día que facía 70 anos. Está pois, acabado de xubilar. O multitudinario acto, celebrado o mesmo día 5 no paraninfo da Facultade de Filosofía e Letras, converteuse en todo un símbolo do renacer da sensibilidade galeguista nos mozos que daquela acudían ás aulas e faladoiros de don Ramón. Un visiblemente emocionado Otero Pedrayo pronunciou, en galego, a súa última clase universitaria. O público, que se apiñaba dentro e fóra do Paraninfo, aplaudiu entusiasmado durante boa parte da conferencia.

Carballo, en carta datada o 16 de marzo, faille esta curiosa confesión a Ramón Piñeiro: “Houbera asistido á súa derradeira leición universitaria ordinaria se Fraguas non me houbera feito saber que Otero lle pregara que aos seus amigos desta cidade que se abstiveran de concurrir a ise acto, pois tiña medo a se emocionar de máis. En fin de contas, e tal e como ocorriron as cousas, a miña presenza non houbera arrequetado nen migalla a emoción que ao parecer reinou” (2015: 201).

- 2 Topónimo de Trasalba.
- 3 Ramón Baltar Domínguez (1902-1981), amigo desde a infancia de Rafael Dieste, foi un coñecido médico compostelán, director do Sanatorio Baltar onde tratou a Ramón Otero Pedrayo en diversas ocasións. Era fillo de Ángel Baltar Cortés (1869-1934) e amigo persoal de Manuel Antonio e de Castelao. A familia Baltar, orixinaria de Padrón, estaba moi vinculada a Rianxo, onde construírán un fermoso chalé, na praia Tanxil.

- 4 Debe tratarse de Ulpiano Villanueva Castro (1900-1967), catedrático de Hixiene e Sanidade e Microbioloxía e Parasitoloxía na universidade compostelá e coñecido polo seu compromiso humanitario. En 1947 foi encarcerado en Vigo xunto a Ramón Baltar Domínguez, acusados ambos de contribuír ao Socorro Rojo Internacional.
- 5 Como xa se sinalou en nota precedente, Domingo García-Sabell leu o seu discurso de ingreso, *Análisis existencial do home galego enfermo*, o 20 de xuño de 1959. A resposta foi pronunciada, como no caso de Carballo Calero, por Ramón Otero Pedrayo.
- 6 Francisco Añón Paz (1812-1878), escritor e xornalista, autor do Rexurdimento.

57

Trasalba, 13-V-1958

Sr. D. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e admirado amigo:

O sábado falaremos na Cruña¹. Xa me tarda velo. Temos de ir debullar unha peixota a “Villa de Laxe”.

Eu chegarei sobre as doce ou unha do mesmo día. Hotel Palas. É o tradi-zoal. Mais non pra xantar, “Fames Hotel”.

Lembranzas á dona e rapaciñas.

Sempre seu,

R. Otero Pedrayo

1 Refírese ao ingreso de Carballo Calero na Real Academia Galega. O acto colleu a don Ramón por sorpresa. Segundo Piñeiro en carta datada o 10 de maio dese ano: “Nada sabía da data do teu ingreso na Academia. O día 5 [xubilación de Pedrayo na Univer-sidade] estiven falando con D. Ramón Otero dise asunto e ningún dos dous sabíamos nada. Por certo que il amostraba preocupación de que deixasen pasar a primavera sin celebrar o teu ingreso, pois estima que no vran é mala época na Cruña pra esa cras de aitos. Eu alégrome ben de que se celebre tan axiña” (2015: 203).

58

Trasalba, 14-VI-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Escríbolle emozoado querendo coutar a foula de agradecimento galga-doira dende o curazón¹. No seu estudo eu enxérgome desincarnado², como unha nebolosa no espacio, tratada polos métodos máis perfeitos e novos da óptica crítica. Como si unha excitada arelanza, sostida pola necesidade que ten de obxectivárese a simpatía, tivera escollido unha obra de néboa e agromada, non remanecida en fonte nin froito ó seu tempo, pra illare unha entidade estática. Eu alédome pola beleza, o fino senso do ensaio; unha sonata composta con degoiro de esaititude, con virtuosismo de xoven mestre. Vou amodiño entrando por ise xardín da amizade que é o *Homaxe*. En min, co isto os remorsos madurecidos do que non fixen ou fixen mal, ceden diante a gravidade e fermosura de iste sacrificio senlleiro a Galiza feito através de min... Case percíbome espreitando a serra Madanela³, como ós 15 anos, cando choraba co adeus de *Amor de perdição* do Camilo, ou aquilo de Chateaubriand, “como si Deus quixera pór a carón do meu berce a imaxen de meu destino” falando de tempestades.

Gustoulle Trasalba? Ten unha lus oicidental que se apreixa ás cousas con tenrura varonil e baruda de man acariñando unha testa de neno.

Infundas gracias. Saúdos á dona –b.s.p.– e ás nenas, e sabe canto o quer e ademira,

R. Otero Pedrayo

1 O día 8 de xuño, apenas seis días antes desta carta, un grupo de amigos viaxaron a Trasalba para entregarlle a Otero Pedrayo o libro *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacimiento*, un volume colectivo, preparado durante meses polos amigos, que don Ramón recibiu visiblemente emocionado. Días despois, enviaríalles a todos os participantes na homenaxe unha folla impresa agradecéndolles o presente e o afecto que lle demostraran.

- 2 O texto de Carballo Calero na *Homaxe* titúlase “Ramón, príncipe de Aquitania”.
- 3 Espazo fronte á casa de Trasalba que aparece en diversas obras do autor, como no poemario *Bocarribeira*, publicado nese mesmo 1958.

59

Fingoy, 23-VI-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido amigo e mestre:

Xa terá vostede lido todo o tomo que se fixo na súa homaxe. Eu aínda non. As miñas funcións de funcionario do insino privado, non xubilado aínda, apenas me deixan tempo pra outras cousas. Teño chegado somente a dar remate a aquil traballo no que o simpático e sabio autor, tan admirador seu, láíase de que non soupera vostede comprender que o seu propio arquetipo político estaba no carlismo¹. Cantas cousas, algunhas importantes, outras disparatadas, moitas torpes, teñen que ouvir os que en vida son grorificados! É un tributo que hai que pagar polo dereito ao uso do nimbo. Acúsome de ter gravado, non pouco, o seu tesouro de paciencia cas miñas toscas cavilacións sobre a súa persoalidade literaria. A inocente elexía de Tejada² ao seu non nato carlismo é sen dúbida moito máis disculpable, xiquera polo seu involuntario humorismo, que as miñas esgrevias –*trasalbinu sensu*³– manipulacións anatómicas sobre o seu estilo e o seu pensamento. *Judica me domine, secundum misericordiam tuam*⁴. Moito me será perdoado, porque teño amado moito⁵. Só os textos sagrados poden me seren coartada na *mea culpa, mea magna culpa*. Endebén, feliz culpa, e, dende logo, pecado de amor. Por outra banda, alego como eximente ou xustificante, ou atenuante, a obediencia debida. Isolado no meu eremitorio, onde perdín o costume do trato social, confíase na miña agreste honestidade, que non é senón rústica rudeza e apúrraseme á labor de crítica literaria. Obedezo aos superiores da miña orde *perinde ac cadaver*⁶. O relevo, endebén, está xa a vista. Ben axiña, pois novos espíritos mellor preparados e máis sotís teñen encetado as súas fecundas meditacións, poderei me consagrar

a ler de novo, a gozar de novo, a súa obra, xa sen temor de ter que definila, de ter que limitala na cativa prisión dos meus conceptos.

Vostede fala da emoción e agradecimento ante o meu atropellado e pobre estudo. Que verbas empregaría eu pra falar das verbas que me consagrou na Cruña?⁷ Perdín o seu orixinal; estou facendo unha copia pra que, se algún día pubrico o meu discurso, vaia amparado pola súa resposta⁸.

Tamén foi pra min persoalmente un grande día o pasado en Trasalba. Pero aínda lle debo a miña pelerinaxe individual, tantas veces soñada e tantas veces imposíbre. Hei facer por facela.

Póñoome aos pés de Fita, a quen envían lembranzas as mulleres da miña casa, que non esquecen a vostede. E reciba as apertas de sempre do seu devoto,

R. Carballo Calero

- 1 Refírese ao traballo “Ramón Otero Pedrayo y el tradicionalismo cultural gallego” de Francisco Elías de Tejada Espínola, que remata dicindo: “Con mi afecto y mi admiración inquebrantables, veo ahí que don Ramón tropieza con la misma piedra que don Marcelino [Menéndez Pelayo]. Adolece de inconcebible miopía; siendo el gran restaurador del tradicionalismo cultural gallego, su ingente tarea cultural no se corresponde con la proyección política. Sin embargo, estoy seguro que el juego de las lejanías de los tiempos venideros, cuando sea estudiado el renacer espiritual de Galicia, le juzgará como ya se juzga a don Marcelino: el mayor tradicionalista cultural de su siglo en su pueblo, inconsecuente en no sacar las oportunas consecuencias políticas de sus tan insignes planteamientos culturales”.
- 2 Francisco Elías de Tejada (1917-1978), xurista e catedrático madrileño. Otero prologoulle dous libros: *La tradición gallega* (1944) e *El Reino de Galicia hasta 1700* (1966).
- 3 Lémbrese que, en carta datada o 23 de xaneiro de 1954, Carballo tíñalle preguntado a Otero polo significado da palabra *esgrevio*. Xoga agora coa expresión latina para lembrarlle o significado do termo. Ignoramos cal foi a resposta de Otero, o que demostra que a este epistolario lle faltan algunhas cartas.
- 4 Tomado dos Salmos do Antigo Testamento. Salmo 24, de David, versículo 7.
- 5 Tomado da frase de Xesús, “os seus moitos pecados seranlle perdoados, porque moito amou” (Lc, 7, 36-50).

- 6 Locución latina, “ao xeito dun cadáver”, da época dos monxes ascetas, referida á obediencia infinda á vontade de Deus. Os “superiores” de Carballo nesta carta forman, con toda seguridade, parte do círculo da Editorial Galaxia.
- 7 Na resposta que lle dá ao discurso de ingreso de Carballo Calero, Otero, sempre xeneroso nas gabanzas aos amigos, afirma: “foi dende a súa mocidade Carballo Calero un mestre sen parexo”, “como profesor e como crítico manexa con arte de orgaísta as chaves ilustres e podentes”, “Carballo Calero é mestre no estudo deica il non ben feito da historia da crítica sobre cada poeta” ou “Carballo Calero un comprido humanista e un *kappelmeister* das temáticas, das armoñizacións, dos ecoares”.
- 8 Ver nota 5 en carta número 72.

60

Sant Yago de Compostela, 24-VII-1958

Sr. D. Ricardo Carballo Calero

Meu admirado amigo e irmán:

Un fato de amigos –D. Luis Iglesias o primeiro– presentamos a D. Isidro Parga Pondal¹ pra a vacante de D. Salvador Golpe na Academia Galega.

Seu voto, admirado amigo, concederíanos o prestixio da serea xuventude.
Seu sempre,

R. Otero Pedrayo

- 1 Ingresou o 25 de xuño de 1960 a proposta de Aquilino Iglesia Alvariño, Luís Iglesias Iglesias e Paulino Pedret Casado.

61

Fingoy, 27-VII-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Os méritos de Parga pra formar parte da Academia Galega son indiscutibles. Son bo amigo dil, polo que si vostede cre que agora debe ser o noso candidato, pra min será moi grato adherirme a ise criterio e outorgarlle o meu voto.

Reciba unha cordial aperta do seu devoto amigo e admirador,

R. Carballo Calero

62

Trasalba, 18-X-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Apertas e saúdos nosos pra a dona e nenas e de Fita pra vostede. Quixera consultalo sobre da persoa que debemos propoñer os amigos na Academia no canto do chorado Cuevillas, cuio valeiro en Ourense é cada día pra min máis dooroso¹. Coido seguro o trunfo de Parga na primeira elección que vén, apesares das maniobras de algús numerarios da Cruña e Vigo. Pra a vacante de Cuevillas –será anunzada coido que o 26– parecenme boas dúas solucións: Cunqueiro ou Del Riego². Parés que ningún dos dous ten moitas ambicións académicas, pro Del Riego desenrola unha laboura xornaleira e ricaz, e de Cunqueiro, a xente pásmase ó sabere que non está na Galega. E ás veces, poucas, a xente ten razón.

Pídlle seu consello, pois logo han comezare as cartas e traballos. Leal Insua non ten laboura galega agás do libro sobre Pastor Díaz, e han traballar moito por il³. Eu, en canto vexa a Del Riego na Academia, desenténdome de istos traballos.

Saíu ben a lembranza do casamento de Rosalía o día 10 en Madride. Foi importante o ensaio de Dámaso Alonso na velada do Centro Galego. Inda tendo nós na Galiza, graziñas a vostede, Sabell, Piñeiro..., máis fondos e finos análises rosaliás, pesa moito o nome de Dámaso Alonso. Os xornaes –os galegos, non sei os de Madride–, non dixeron apenas cousa. Como sempre, os paisanos nosos “importantes” non apareceron, nin un xiquer. Fraga Iribarne estivo presumido e rematou co aquilo de que “si volviera Rosalía lloraría menos gracias a un gallego ilustre”⁴, e Varelita⁵ fixo un traballo de oposición a cátedras cheo de distingos, negando toda verdade, a simbólica, étnica e poética, da obra pra il solitaria da Rosalía das *Follas Novas*, pois pra il a outra non conta. E de Murguía soio falei eu. Con todo, eu quero a Varelita e agardo por il.

Ó millor chámanme nistes días pra un tribunal de oposicións a Madrid. Estouno temendo, pois eiquí atopome moi a gosto. Bo clima pra fantasmas iste.

Apertas do vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

- 1 Florentino López Cuevillas, nado en 1886, amigo desde a infancia de Otero Pedrayo; falecera o 30 de xullo dese ano.
- 2 Finalmente, o 3 de novembro de 1960, Francisco Fernández del Riego ocupaba a cadeira de Cuevillas. Na ocasión leu un discurso titulado *Un país e unha cultura: a idea de Galicia nos nosos escritores*, que respondería o receptor desta epístola, Carballo Calero. Otero Pedrayo foi un dos catro académicos que o propuxo para a vacante. O ingreso de Cunqueiro demoraría tres anos máis, ata o 21 de abril de 1963. Ingresou a proposta de Carballo Calero, Domingo García-Sabell, Aquilino Iglesia Alvariño e o propio Otero Pedrayo. Ocuparíase de responder o seu discurso de ingreso, *Algunhas imaxinacións sober tesouros*, Francisco Fernández del Riego.
- 3 O xornalista e poeta Francisco Leal Insua (1910-1997), compañeiro de Fernández del Riego e Álvaro Cunqueiro nas páxinas da revista *Vallibria*, non chegou a ser membro do Plenario da Real Academia Galega. En 1943 publicara *Pastor Díaz, príncipe del romanticismo*.

- 4 Xosé Luís Méndez Ferrín lembraba: “Aquilo foran uns actos oficiais moi impresionantes. A casa de onde Rosalía saíra para casar con Murguía está na rúa da Ballesta. Daquela era menos marxinal, estaba máis saneada e era o noso barrio. Entón estivemos alí aplaudíndolle a Otero Pedrayo que botou un discurso, na rúa da Ballesta, dende un balcón, absolutamente liberal, precioso. E a filla de Rosalía, dona Gala Murguía, veu. E entón o que fixo Fernández Ferreiro foi collela, ela colleuse do brazo de Fernández Ferreiro para todas partes.

Antes, o Centro Gallego fixo unha mesa redonda na cal estaba Dámaso Alonso, que era profesor noso, e Otero Pedrayo, Ben-Cho-Shey e Fraga Iribarne. Fraga Iribarne era director naquel momento do Centro de Estudos Políticos, xa ía para ministro. E nós estabamos alí felices oíndo a todo o mundo. Fraga Iribarne rematou o acto dicindo que grazas a Franco “gracias a otro gran gallego, en Galicia ya no se emigraba, ya no había viúdas de vivos y viúdas de muertos”. Entón Reimundo Patiño e Bautista Álvarez levantáronse indignadamente e saíron facendo ruído, diante da mesa. E detrás fomos nós, fomos todos e, finalmente, máis xente. Entón quedou a sala mediada pola mención de Franco. Si, iso fixo Brais Pinto, fixérono eles, tiveron a iniciativa; eu non, pero fun detrás.

Ó día seguinte, na clase, Dámaso Alonso chamoume e díxome, en galego, porque Dámaso Alonso cando quería falaba en galego e falábao perfecto, porque algo tiña de Castropol e de Ribadeo.

–Desde logo –púxose moi serio–, o que fixeron non ten nome.

Díxenlle eu:

–Don Dámaso, é que non se pode dicir iso de viúvas de vivos e de mortos que dixo Fraga Iribarne.

Dixo el:

–Por suposto que non, é unha ignominia, fixeron moi ben” (Acuña 2014: 104).

- 5 José Luis Varela Iglesias (Ourense, 1924), profesor e escritor ourensán, fundador e director da revista *Pósio*. Doutor en Filoloxía Románica pola Universidade Central de Madrid (1948) e académico correspondente da Galega desde 1950. Poucos anos despois, catedrático da Central.

63

Fingoy, 19-X-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido mestre e amigo:

Temos comezado o curso o día 15 e estes primeiros días foron dunha aitividade febril. Polos vrans, inda que sempre solicitado por preocupacións do colexio, o feito de que non teñamos eiquí os alumnos permíteme esquecer a ratos aquelas angueiras, reanudar o contacto ca literatura e vivir un pouco soio pra min, pra nós. Traballei moito iste vran na *Historia* que me encomendou Galaxia. Pero reanudado o curso, imponse a miña verdadeira vida real, que é a de piloto dunha nave singular, algo así como a nave de Amadís a navegar ante as liortas dun mundo nada ideal. Xa se figurará vostede a tensión continua en que teño que vivir pra a mandar e me manter a flote. Realmente, non podo pensar noutra cousa. Os primeiros golpes de leme son dos máis arriscados cada tempada, e estes días remataba rendido pola miña laboura. Por iso non lle escribín aínda dándolle as gracias pola súa *Bocarribeira*¹. Cando todo o mundo a tiña recibido dos editores, eu estaba sin ela. Logo, Piñeiro doume en Santiago un exemplar, e ao voltar a Fingoy recibín o que vostede tivo a amabilidade de me adicar. Puiden, pois, ao final, gostar ise saboroso puñado de poemas ou mitos sabiamente rústicos, ise exempro de poesía cinguidamente local e de dimensión profunda, isa sinxela riqueza, isa labrega fidalguía. Inda hei voltar moitas veces ao libriño, pra catarsis e ascesis do meu espírito.

Hónrame vostede ao me pedir consello sobre as persoas que debemos pro-
poñer os amigos pra a vacante de Cuevillas na Academia. Na Cruña, denantes do pasamento diste grande galego e non tratando, naturalmente, da súa susti-
tución, faloume vostede de Cunqueiro como figura que faltaba na Academia. Se as letras galegas han estar representadas nela, é indubidabre que Cunqueiro non pode faltar e que debe ter preferencia sobre calquer autor. Se temos de considerar máis ben a consecuencia nunha liña de conducta, as cousas varían, e Del Riego é candidato máis axeitado. Que criterio debe prevalecer?² Confeso a miña perplexidade. Vostede, que ten a nosa confianza e ocupa o primeiro posto,

deberá decidilo. Eu votarei dende logo ao seu candidato, sexa Cunqueiro, sexa Del Riego.

Recibín a convocatoria pra a sesión do 26. Agradecereille que, cando vos-
tede pense asistir e teña interés o tratado, me avise pra que vexa se podó tamén
concurrir. Noutro caso, atraime pouco a viaxe.

Moito lle agradezo os informes de primeira man que me dá sobre o acto
de Madrid en lembranza do casamento de Rosalía. Nos xornás, nada en concreto
din sobre o caso.

Das miñas fillas, Magalí cursa agora o derradeiro ano de carreira en San-
tiago e Chan o preuniversitario no Instituto de Lugo. Todos nós enviamos cor-
diás saúdos a Fita, e María e Chan a vostede. Eu debera velo pronto, pois me
tiñan proposto unha conferencia en Ourense pra o outono e cicais estiveran
vostedes alí, ou poidera eu me achegar a Trasalba, pero estou vendo que todo
ficará en nada, pois non teño tempo de preparar conferencia algunha.

Meu querido Otero, unha grande aperta e hastra outra. Seu,

R. Carballo Calero

- 1 Acaba de saír o único libro de versos que Otero publicou en vida, *Bocarribeira. Poemas pra ler e queimar*, publicado en Madrid polos mozos de Brais Pinto. Carballo dirá: “Son cáxéque sempre composicións moi breves, epigramáticas –non satíricas, pero coa concisión do epigrama– que nos amosan ao poeta en profunda comunicación co ambiente natural que o arrodea” (1981: 680).

Como se sinalou na introdución, no fondo Carballo Calero da Biblioteca do Parla-
mento de Galicia, en Compostela, conservase un exemplar deste volume. Entendemos
que se trata do que o propio Otero Pedrayo lle enviou a Fingoy e non do que lle dera
Ramón Piñeiro. O volume está dedicado e asinado en Trasalba dos Chaos, no outono
de 1958.

- 2 Carballo refírese á “liña de conducta” dos dous candidatos; expresión que, veladamente, parece aludir ás actividades e actitudes de ambos, sobre todo nos primeiros anos da posguerra.

64

Trasalba, 11-XI-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo e mestre:

Fai dous ou tres días, en Vigo, falando us amigos acordamos presentare a candidatura de Francisco Fernández del Riego pra a Academia no canto do chorado amigo Cuevillas. Un bon galeguista ten de herdar a outro galeguista. Será presentada ben logo a proposta, que xa está feita, soscrita por D. Manuel Gómez Román, Martínez Risco-Macías¹ e mais eu, indo así Vigo, A Cruña e Ourense. Coido que habrá loita. Hai de erguer a Del Riego. Eu xa escribín varias cartas. Supoño que andan máis de unha candidatura en contra. De Lugo xa lle escribín a Fraguas. Non teño información sobre o posibre sentir dos Sres. Vázquez Saco² e Vázquez Seixas³...

Por eiquí andivemos de sementeira do centeo, traballo antigo e ridoal de unha grave beleza. Hoxe estou moi canso. Fun a Ourense, rubín ó cemiterio, asistín á Misa do Padroeiro San Martiño. A catedral, case deserta, estaba como trasposta. Non se pode ben figurare a lediza das coores outonizas na ribeira do Miño. Hai encostas que aloumean a tarde cos seus roxos e riolados. Endexamais vin salgueiros enteiramente voltos de ouro trasparente... Eiquí na bocarribeira están as toxeias en frol. Non ten a fartura mesta da primaveira pro si máis lus. Onte, ó empardecer, nun pinal escuro unha soia toxeira vella espallaba lus como un candieiro.

Prós vellos é gostoso sentírese un canso ca seguranza de durmire. Cecais teña de ire a Madrid a un tribunal de oposicións. Un distes días chegareime con Fita por dous días a Sant Yago. Vai ser cousa xurdia, traballada con sabor e paixón, con outro fito isa súa historia da nosa literatura. Procurarei o estudo meu sobre Pondal no *Boletín de la Academia de Lengua*⁴, mais non respondo de atopalo logo. Descubriuse o Saco y Arce...

Saúdos á súa dona –b.s.p– e fillas. Son ditosas estudantes. Lembranzas de Fita pra vostedes e apertas do vello admirador e amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Sebastián Martínez-Risco Macías (1899-1977), xuíz e escritor galego. Académico desde 1950, presidiu a Real Academia Galega desde 1960 até 1977. Baixo a súa presidencia comezou a se celebrar o Día das Letras Galegas.
- 2 Francisco Vázquez Saco (1897-1962), relixioso e escritor sarriao. Elixido académico en 1946.
- 3 Manuel Vázquez Seijas (1884-1982), arqueólogo e director do Museo de Lugo. Foi académico adxunto desde a fundación da Real Academia Galega e pasou a ser membro numerario en 1942.
- 4 Trátase de “El sentido del paisaje en la poesía de Eduardo Pondal”, publicado no *Boletín de la Real Academia Española* (1931).

Carballo via en Otero un verdadeiro especialista na obra de Eduardo Pondal. Nas páxinas de *Sete poetas* chega a afirmar: “Non quero rematar istas notas sobor de Pondal sen mencioar o nome de Otero Pedrayo. Iste escritor, no seu discurso de ingreso na Academia Galega, dou a coñecer os seus rápidos e profundos comentarios a cada un dos poemas de *Queixumes*. Son glosas emocionás e interpretacións simpáticas, sen propósito crítico. Malia iso, deitan moita luz sobre a posición sentimental e ideolóxica de Pondal cara o mundo. Nada mellor pra axudar aos lectores á comprensión de Pondal. Sempre penséi que se debía facer unha edición dos *Queixumes* na que cada poema do gran poeta fora precedido ou seguido do comentario do gran prosista” (1955: 59).

65

Lugo, 14-XI-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

A súa carta do 11, que veño de recibir, déixame dunha peza. Con data 6 diste mesmo mes escribume dende Ourense Ferro Couselo dicíndome que vos tedes acordaran propor na vacante de Cuevillas a Cunqueiro, i encarregándome que escribira a iste participándolle ista nova “porque ten a xenreira de alguén da Coruña e iso lévao a pórse de lado nas cousas da Academia”. Ferro engadía: “Conviña que cada un de nós vaia preparando o terreo. Esquirbe a uns e outros

e fala cos de Lugo. Otero, conforme de toda conformidade, e os de eiquí iremos como un solo home”. Como ve, dempois disto non podía dubidar que vostede decidírase por Cunqueiro, e como na carta que lle escribín en resposta á súa pedíndome consello, me comprometera a apoiar o que vostede dixera, din a Cunqueiro por candidato noso e comecei a publicalo, se ben as miñas pesadas angueiras e o meu isolamento non me permitiran aínda, fizmente, nen escribir a Cunqueiro, nen falar aos académicos de Lugo. Isto é o que hai. Pola miña parte, de acordo co falado, estou con vostede, tomo nota da súa decisión e a secundo. Pero por un pouco fico nunha terrible postura fronte a Cunqueiro, pois se non chegase hoxe a súa carta houbéralle escrito dun momento a outro, crendo mesmo executar unha comisión do grupo de amigos que vostede dirixe.

Se mañá teño un respiro escribireille a Ferro e xa me dirán vostedes se houbo malentendido ou trasacordo. Se Ferro escribiu a outros amigos nos mesmos termos que a min e istes foron máis dilixentes nos seus movementos, non deixará de se producir agora unha certa confusión.

Xa lle escribirei máis longo na primeira ocasión.

Seu devoto,

R. Carballo Calero

66

Trasalba, 25-XI-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Veño de mirare como inza e se amesta nos sucos o centeo e dinantes de pórme a traballar teño a ledicia de lle pór istas dúas letras. O nome de Fernández del Riego espertou unha foula soante de simpatías. Soio algús resabiados da Cruña escriben cartas de deputado do antigo réxime ó que se lle pedise unha credencial de peón caminero. Penso que o trunfo debe estare asegurado. Foi o do cruce do nome de Cunqueiro dooroso pra todos os do noso lar ben xunto

e pra min máis particularmente, pois a todos vostedes recordo estudantes... Si vostede ten compromiso co il é millor que o vote, caso de ser presentada a súa candidatura ou sin ela. Algún voto solto non tería máis ecoar que o de ensañar na concenza da Academia unha posibre ferida de ingratidade co poeta... Como sempre fomos nidos nas nosas cousas voulle eu escribire a Cunqueiro. Supoño que lle non ha parecer mal. Aquilino Iglesia Alvariño¹ escribe sinalando os tres nomes de Cunqueiro, Álvarez Blázquez² e Fole³, en calquer orde, pra despois de Del Riego.

Estiven dous días en Ourense e agora teño, mañán pola noite, que saír pra Madrid a un tribunal de oposicións, do que supoño que faremos soio a “obertura” e algunha sesión pra voltar pasadas as Navidás e Ano Novo. Os vellos frolecemos en ilusións como as toxeias de istes meses. Ando a matinar rexos traballos pra iste inverno. Xa en Ourense, nin teño tertulias de café...

Saúdos á dona e fillas, recordos de Fita pra todos vostedes e unha aperta do vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Aquilino Iglesia Alvariño (1909-1961), catedrático de latín e poeta chairego, ingresara na Real Academia Galega en 1947.
- 2 Xosé María Álvarez Blázquez (1915-1985), escritor tudense. Ingresou na Real Academia Galega o 28 de novembro de 1964, precisamente ocupando a vacante deixada por Iglesia Alvariño.
- 3 Ánxel Fole (1903-1986) ingresou como membro numerario da Real Academia Galega o 5 de outubro de 1963, día de San Froilán.

67

Fingoy, 3-XII-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido amigo e mestre:

Gracias polas súas dúas cartas: a escrita a punto de saír pra Madrid e a escrita ao chegar de Madrid. Estivo ben que lle escribira a Cunqueiro i era de agardar que a resposta diste fora como foi. É sinxelo e xeneroso e acadou unha lídima gloria literaria. Nistas condicións, a cuestión da súa academización non pode ter pra il ningunha importancia. Pero xa que, no que parez, houbo un intre en que se decidiu presentalo e logo se reitificou isa decisión –así resulta do que me escribiu Ferro– foi comenente que se lle acrarara o que podía ter ocorrido. A min abón-dame con saber que a fumarada é decididamente branca e *candidatum habemus*.

Xa fai moito, cando vostede me comunicou o nome de Del Riego, falei do asunto con don Francisco Vázquez Saco, de quen me decía que non coñecía o sentir. Díxome que vostede lle escribira tamén e il lle contestara xa prometendo apoio a Del Riego. En troques, xa sabe que non votará a Parga. Supoño que tamén terá escrito, xa que logo, a Vázquez Seijas, ou lle terá falado Fraguas.

Se pode, envíeme o seu traballo sobre Pondal do *Boletín* da Española. Aixiña vou a meterme con Pondal. Dende logo, eu coñezo ise seu traballo, pero non o teño. Prestáramo un amigo no Ferrol.

Saúdos de todos nós pra vostedes. Unha forte aperta do seu amigo e devoto,

R. Carballo Calero

68

Fingoy, 22-XII-1958

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido Otero:

Supoño que está vostede outra volta na terra pra pasar o Nadal. Escríbolle a Trasalba e, puntualmente ou con retraso, non deixará de recibir istas letras polas que os que formamos ista familia expresamos a vostedes os nosos mellores desexos con motivo distas festas.

Temos pendente o envío do seu traballo sobre Pondal. Tamén quixera saber se posúe vostede *El viajero en la ciudad de Santiago* de Moreno Astray¹.

Máis nada. Sempre seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Félix Moreno Astray (1841-1880), sacerdote e xornalista compostelán. En 1865 publicou *El viajero en la ciudad de Santiago* e dous anos antes unha historia da cidade. Na *Historia da literatura galega contemporánea*, Ricardo Carballo Calero afonda pouco na súa persoa, probablemente porque non ten obra en galego. Limitase a citar os seus traballos e a mencionalo como un dos precursores da historia de Manuel Murguía.

Na actualidade, o libro do que se fala nesta carta non está na biblioteca da Fundación Otero Pedrayo en Trasalba.

69

Trasalba, San Silvestre, 31-XII-1958

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Graciñas, moitas graciñas polo seu recordo, desexando Fita e mais eu pra vostedes un ano ricaz e inzado de horas graves e ledas en que madurezán os froitos de que tan cobizosos somos seus amigos.

Vaise o ano nun doce chover. Chegamos a mesma Noiteboa despois de tres días en Madride case inteiramente abranguidos polas oposicións, que remataron o 22 a meio día. Das tres cadeiras en rigore unha foi regalada, pois en pura xustiza debéra ficar valeira. Foi pena que non as fixeran algú dos nosos amigos xeógrafos.

Teño medo pola candidatura de Parga Pondal. Unha escocente vergoña si non trunfa!

Mandareille drento de tres ou catro días *El viajero en la ciudad de Santiago*, un dos libros que máis quero, pois a il vai cinguida miña adolescencia. Procurarei o Pondal. Todo está nos meus libros misturado e os papés semellan animados polo xenio de un Hoffmann libreiro.

Saúdos de Fita. Miñas lembranzas á súa dona e fillas ben recordadas. E apertas do amigo e admirador de sempre,

Ramón Otero Pedrayo

70

Ourense, 10-I¹

Querido Carballo Calero:

Apertas. Non fai falla que lle rogue o meirande coidado co ises probes e doces libriños. O *Viajero*... foi a lediza e malenconía da miña nenez. Botado a perdere por unha pasta feia.

Onte en Trasalba vin por riba seu derradeiro estudo rosalián en *Estudios Gallegos*². Quedou alí o fascículo. Xa voltarei a disfrotalo. Parés que García Sabell ten rematado o discurso académico. Eu serei o respondente... Temos bravo inxenio.

Lembranzas de Fita pra vostedes. Meus saúdos á súa dona e filliñas. Sempre o vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

Inda non atopei a cousa sobre Pondal no *Boletín de la Academia Española*.

- 1 Asumimos que a carta é de 1959 polos temas tratados.
- 2 Entendemos que se refire a *Estudios Gallegos*, a *Cuadernos de Estudios Gallegos*. No volume correspondente ao ano 1958, Carballo tiña publicado un artigo titulado “Visión de la vida en la lírica de Rosalía de Castro”; no de 1959, apareceu “Rosalía en Italia. Un texto crítico de 1885”. En Trasalba non conservamos ningún exemplar.

71

Ourense, 17-I-1959¹

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Querido amigo:

A “ruda Zernagora” é o antigo principado de Montenegro, de monteses heroicos contra venecianos e sobre todo otománs. E debe ser “Boyana” a Bohemia. Os nacionalismos entusiasmaban a Pondal, que se quentaba con amor na cinza quente das nobres lareiras patrióticas.

“Zernagora” (*mot a mot*: montaña negra) tivo rexos preladados gregos e, despois do 1860, o príncipe ou “Vladika” Nicolás² sostivo contra os turcos dous anos de guerra, con admiración de Europa. Teño visto de mozo unha obra de un Mr. H. Delarue sobre historia e terra de Montenegro³.

Pondal podía ilustrare sobre os nacionalismos na mesma *Geografía* de Malte Brun⁴, moi espallada, na *Historia moderna* e no *Compendio de Historia Universal* de Weber⁵, profesor de Heidelberg, traducido –o *Compendio*– por Sanz del Río, obras debulladas con entusiasmo por liberás e krausistas. Os conservadores gustaban mais de seguimento do *discurso*... de Bossuet⁶ por Quadrado. Eu de neno folleaba a crara edición de Weber na antiga Biblioteca Provincial de Ourense. E Pondal tiña o Cantú, escritor de grande poder suxestivo. Weber e Cantú ocupábanse moito dos rexionalismos e xóvenes nacionalismos. No[n] se pode esquecer a información da conversa de Murguía.

O nacionalismo da Bohemia –tamén de Boii– tiña prós románticos outro engado: Xoan Huss e súa propaganda e teoloxía en língoa eslava... Parga ten moi lindas edicións de poemas pondaliás despois enteiradas nos *Queixumes*. A sorte do poeta foi en xeral o *cursus* cheo de un astro que vai alumeando pouco a pouco.

En Ourense tivo un grande amigo Xoán Manoel Paz Nóvoa⁷; escribíanse amiúdo. Nas miñas mocidás Pondal non era moi coñecido en Ourense. Unha das primeiras cousas que se fixeron sobre de il no Ourense do XIX foi unha conferencia miña polo ano 1927 ou 29⁸ no “Centro Republicano”. Escribolle un pouco depresa. Había que pescudar ben os libros empregados por Pondal. Pode ser que na historia seguira a *Historia profana* de D. Fernando de Castro⁹,

moi ben feita. Non sei como andarás os *Eoas*¹⁰. Seguindo os criterios modernos debíanse publicar as variantes todas de cada estrofa, pra achegárese millor ó espírito, ó traballo intenso e creador do poeta... Temos un inverno ben bravo. Eu pensando sempre en Sant Yago e en Trasalba.

Saúdos na casa e lembranzas de Fita pra vostedes. Sempre o vello amigo que moito lle quer,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Entendemos que entre esta carta e a anterior, habería unha outra de Carballo Calero a Otero Pedrayo preguntándolle por varias referencias xeográficas na obra de Eduardo Pondal, ás que o ourensán dá resposta nesta epístola.
- 2 Nicolao I de Montenegro, nomeado príncipe en 1860 tras o asasinato do seu tío Danilo II. Foi rei entre 1910 e 1918.
- 3 Supoñemos que se refire a *Le Monténégro: histoire, description, moeurs, usages, législation, constitution politique, documents et pièces officielles*, asinada por Henri Delarue e editada en París por Benjamin Duprat, en 1862.
- 4 Conrad Malte-Brun (1755-1826), xeógrafo danés autor da *Géographie complète et universelle*.
- 5 Refírese aos catro tomos publicados por Georg Weber que, efectivamente, foi docente en Heidelberg, institución que dirixiu entre 1848 e 1872. É posible que Otero Pedrayo cite aquí dúas obras de Weber: os catro volumes do *Compendio de la historia universal*, publicados en castelán entre 1853-1856; e a súa *Historia contemporánea*, tamén publicada en castelán en catro volumes (1877-1879) —e que quizais menciona erroneamente como *Historia moderna*—, ou talvez a mención desa *Historia moderna* pode facer referencia á *Géographie complète et universelle* de Malte-Brun, que tamén contiña numerosos datos históricos.
- 6 Jacques-Benigne Lignel Bossuet (1627-1704), relixioso francés. Na súa obra *Discours sur l'histoire universelle* (1681) defendeu a orixe divina do poder absolutista de Luís XIV. A obra foi traducida ao castelán polo mallorquín José María Quadrado Nieto (1819-1896).
- 7 Juan Manuel Paz Novoa (1839-1895), avogado, xornalista e político ourensán. Defendeu a Curros Enríquez no xuízo seguido pola publicación de *Aires da miña terra*.
- 8 Otero escribe “1927 ou 27” pero entendemos que quere poñer “1927 ou 29”.

- 9 Fernando de Castro Pajares (1814-1874), historiador leonés. A súa *Historia universal profana y particular de España* tivo varias edicións en vida do autor.
- 10 A polémica sobre a publicación dos famosos versos pondaliáns comezou xa en vida do poeta, apremiado por amigos e estudiosos para que fixese público o poema. Tras a súa morte a demanda continuou, chegando mesmo a debaterse en prensa a conveniencia de editar ou non as papeletas que deixara o bardo na famosa “maleta de Pondal” na Real Academia Galega. En 1992, Amado Ricón publicaría *Os Eoas. (Unha aproximación)*. Moitos anos despois, en 2005, Manuel Ferreiro prepararía a *Poesía galega completa* de Pondal.

72

Fingoy, 28-I-1959

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

Onte lle remesei certificados a Ourense os dous libros seus que tiña: Saco e Arce e Moreno Astray. Espero que teñan chegado ben; xa mo dirá outra vez que me escriba.

Guiado polas súas orientacións, ao consultar o mapa de Cerna Gora no Montenegro atopo un río Bojana. Tamén leo que en diversos tratados soa un río Boyana¹. O Congreso de Berlín outorgou a Montenegro a liberdade de navegación por iste río. No *Atlas Aguilar* aparece o nome “Bojana” antre Antivari² e a fronteira albanesa, pero non logro ver o trazado do curso do río. Como nos versos de Pondal

Que boa Zernagora
irmáns seus nos chame
que libre Boyana
de nós ouza e fale³

aparecen xuntos ises dous nomes propios, penso se podera ser o río en cuestión. Isto dataría o poema, cicais, polos días do Congreso de Berlín, que recoñeceu a independencia de Zernagora e lle adxudicou o porto de Antivari e o

seu litoral coa liberdade de navegación no río Boyana. Termo *ad quo* pois, 13 de xulio de 1878⁴.

Estase imprimendo o meu discurso de ingreso na Academia⁵, seguido da súa resposta, pra que non saia ao mundo destituído de amparo, ou en desvalida soedade. Xa llo mandarei.

Lembranzas e apertas do seu devoto e vello amigo,

R. Carballo Calero

1 Boa parte da información contida nesta carta será aproveitada na redacción da *Historia da literatura galega contemporánea*, en cuxas páxinas lemos: “Especial mención merecen os nomes esóticos Zernagora e Boyana, que designan lugares lonxanos, inda que europeos, evocados simpáticamente, como a Grecia de Botzaris ou a Irlanda de O’Connell, polo bardo de Brigandsia, en tanto que modernos fogares de nacionalismo” (1981: 262).

2 Nome italiano da vila montenegrina de Bar.

3 Versos incluídos en *Queixumes dos pinos*, case ao final do poema que comeza

Quen brando vexeta
 en ocio agradabre,
 no seo da escura
 nativa ciudade,
 e a mente envilece
 con causas non graves,
 e a vida molente
 e lánquida trague,...

4 Escribe Carballo no capítulo dedicado a Eduardo Pondal na *Historia da literatura galega contemporánea*: “Zernagora, a *boa*, a *ruda*, é Crna Gora (Montenegro), o antigo principado balcánico, hoxe enteirado na Federativna Narodna Republika Jujoslavja. Polo tratado de Berlín, 13 de xulio de 1878, Montenegro outivo a libre navegación no río Boyana (Bojana), ao londo do cal, porén, non podería construír fortificacións. Iste tratado consagróu oficialmente a independencia do Principado, cuíos belicosos habitantes sostiveran loubadas campañas contra os turcos” (1981: 262, n. 52).

5 O discurso de ingreso na Academia de Ricardo Carballo Calero imprimíuse nas máquinas da librería Celta de Lugo en 1959. Tal e como se menciona neste epistolario, o traballo de Carballo ía acompañado da resposta que preparara Otero Pedrayo.

A Piñeiro en carta datada en Fingoy o 2 de maio de 1959 explícalle: “Eiquí están xa imprimendo o meu discurso de ingreso na Galega. De xeito que, de acordo co que me comunicaches, farei que sexan enviados cen exemplares a Galaxia. Se hai modificacións nises plans ou instrucións especiás sobre isto, faimo sabedor [...] Como impronto o traballo pola miña conta, non penso regalar exemplares a ninguén, porque probablemente aqueles a quen os regalaría son os meus únicos compradores en potencia. Tampouco mandaréi ningún exemplar aos periódicos. Así que “Galaxia” pode maniobrar sen limitacións nos envíos, agás nos casos de Otero Pedrayo e García Sabell, que recibirán directamente de min o traballo” (2015: 224).

73

Fingoy, 3-V-1959

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido e admirado amigo:

Doulle as gracias polo envío do seu traballo sobre o senso da paisaxe na poesía de Pondal¹. Leera eu fai anos isas fremosas páxinas, pero non quería rematar agora o meu capítulo sobre Pondal sen as releer de novo. Teño eiquí os papeis que conserva Parga, dos que tirei moitas curiosidades². O Seminario de Estudos Literarios do Colexio Fingoy publicará distes papés os que xulguemos interesantes³.

O 20 do pasado envíei á Academia o discurso de García Sabell, que me fora remitido pra que emitira dictame. Supoño que na próisima sesión teremos a batalla por Parga e se sinalará data pra o ingreso de Sabell⁴.

Eiquí brila un sol aínda frío pero, coas choivas de fai días, o centeo medrou de súpeto e as espigas noviñas inclínanse con moita cortesía ao paso do vento.

Tardarei moi pouco en lle devolver o *Boletín*.

Saúdos á súa dona.

Apertas,

R. Carballo Calero

- 1 Recibiu, por fin, o traballo de don Ramón publicado no *Boletín de la Real Academia Española*.
- 2 En carta dirixida a Ramón Piñeiro desde Fingoy o 7 de nadal de 1958, Carballo comenta: “Isidro Parga Pondal prometéume os papés que ten de Pondal: pero il non posee a biblioteca do bardo. Ista acháse en Santiago, nalgún sitio que coñece o seu irmán Salvador. A xestión que verbo disto che encomento é que a localices con esaititude, a fin de que eu poda consultala algún día” (2015: 210).

O 4 de abril de 1959, engade: “Os papés de Parga, aparte dos datos útiles pra a Historia, darían pra dous ou tres traballos máis, que me gustaría facer, pero que será mellor non facer, a fin de consagrar á Historia todo o tempo de que dispoña. Otero, a quen ouvín dicir o discurso que pronunciou como pregón da Semá Santa no Círculo, non me enviou o seu traballo do Boletín da Academia sobre a paisaxe en Pondal. Supoño que non o atopa” (2015: 220).
- 3 Finalmente o volume, publicado en 1961, incluíu un bo feixe de composicións pondalianas. Así nolo explica o estudoso no traballo preliminar que abre o volume: “O presente libro reúne *poesías non coleccioadas* do poeta de Ponteceso.

Quer isto dicir que ningún dos testos que van a continuación figura nas *Poesías* de 1935 ou nos *Rumores* de 1877.

O que non siñifica que non vaia atopar o lector neste volume *versións distintas* de testos que figuran nas coleccións indicadas.

Para reunir os materiais que van a seguir, teño percurado nas bibliotecas que puiden visitar e nos arquivos que me foi doado escadriñar, toda crase de impresos e manuscritos, autógrafos e apógrafos, que contiveran poemas de Pondal. O resultado é a publicación de pezas novas, é dicir, non coleccioadas, sen contar os sete anacos de *Os Eoas* que rematan o volume. Das *oitenta e sete* pezas, cuarenta e nove son galegas, trinta e catro castelás, tres italiás e unha francesa. Trinta e nove foron impresas; cuarenta e oito son inéditas deica hoxe, salvo error” (Carballo 1961: 11).
- 4 Isidro Parga Pondal ingresou na Academia o 25 de xuño de 1960. A proposta estaba asinada por Luís Iglesias, Aquilino Iglesia Alvariño e Paulino Pedret Casado. Domingo García-Sabell ingresou o 20 de xuño de 1959 a proposta de Otero, Sebastián Martínez-Risco e Carré Alvarells.

74

Ourense, 20-XI-1959

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido amigo:

Estabamos no Bom Jesus do Monte, en Braga, despois de xantar, sobre as 3 da tarde e dispostos a baixar á cidade pra seguir os traballos do Congreso histórico¹, cando Del Riego tivo o parte da morte de Ramón Cabanillas². Foi das grandes e acedas doores do meu vivir. Pois hai doores calmos, que fan meditar docemente afastándonos do mundo. Non era posibre chegar ó enterro. Dende entón penso de cotío na terra do cemiterio de Fefiñáns. Imos ficando moi sóos os vellos. Cabanillas, máisimo poeta, era un vento mareiro carregado cos recendos dos xardíns e pra il non tiveron segredos as ialbas románicas e cabaleirescas. Sempre escribiu en galego e en verso. Soio coñezo dil unhas prosas, case versos, e o discurso da Academia Galega impreso en Mondariz. Debe estar recollida a resposta de Ramón Vilar Ponte³. En canto poida vou a Cambados.

Anda a casa moi revolta e non atopo o libro sobre Concepción Arenal onde veñen os versos de Pondal que lle interesan. Non vin meu artigo na *Noche*. Mandeí os versos ben copiados. Hai no derradeiro unha falla⁴. Xa os procurarei.

Estamos seguros de ser Pondal o “proscripto”?⁵ Eu teño ouvido falar dun Sr. Ulloa, ou Ulloa con outro componente, de Vigo, ou residindo en Vigo. Mándolle a cédula –non se ocupe de devolverma– do *Álbum*⁶ e a copia do poema do “proscripto”. Meu exemplar do *Álbum* está empastado nun groso tomo con outras cousas⁷. Foi regalo que me fixo D. Marcelo Macías. Outro foi un diccionario do XVIII Grego-Latino.

En canto atope o libro sobre Concepción Arenal onde están os versos pondalianos mándolle información esaita.

Estou case sempre aniñado na casa. Soio saio ás mañás. Hai poucos amigos. Doe cada día a falla de Cuevillas.

A *Región* do domingo que vén publicará unha folla adicada a Cabanillas.

Saúdos de Fita pra vostedes. Miñas lembranzas á súa dona e fillas. Tamén eu teño desexos de voltare por Lugo. Os homes do XIX imos rareando, piñeiros

na encosta escolleitos pola machada. E cada novo viaxe pola terra galega ten algo de festa e de adeus.

Sempre o amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

- 1 Refírese ao Congreso Histórico de Portugal Medieval, celebrado en Braga entre o 6 e o 10 de novembro de 1959. De Ourense foron ademais de Otero, Xesús Ferro Couselo e Manuel Chamoso Lamas.
- 2 Cabanillas falecera en Cambados o 9 de novembro dese ano. Foi enterrado ao día seguinte.
- 3 Equivócase Otero Pedrayo. Non foi Ramón Villar Ponte quen contestou a Cabanillas, senón Eladio Rodríguez González.
- 4 Como ben estudou Carlos Amable Baliñas, estes erros do copista eran ata certo punto habituais. A letra de Otero Pedrayo non é sinxela de ler para quen non a coñeza e, con relativa frecuencia, os linotipistas de *La Noche* confundían caracteres.
- 5 Amado Ricón, biógrafo do bardo de Ponteceso, sostivo que o Proscrito de Almendares foi, xunto a Arístides Valtierra e Ezequiel, un dos pseudónimos empregados por Eduardo Pondal. Como teremos ocasión de comprobar nunha carta posterior, Carballo Calero desmentiu que este fose un dos pseudónimos de Pondal, atribuíndolle o sobrenome a Luis A. Mestre Hernández.
- 6 Entendemos que este *álbum* é o *Álbum de la Caridad* (1862), que recolle os poemas presentados nos Xogos Florais que se celebraron na Coruña en xullo de 1861. Entre os textos, figura “A campana d’Anllons” de Eduardo Pondal. Supoñemos que de aí o interese de Carballo nesta ocasión.
- 7 Non fomos quen de atopalo na biblioteca de Trasalba.

75

Ourense 1-XII-1959

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Un abrazo. Mañán vou a Sant Yago. Teño unha conferencia o 3 e outra o 4. Mándolle con toda fieldade a copia do poema pondalián adicado a Arenal na pág. 237 do libro resenado¹ que é, de verdade, fermoso. Os mesmos borran-chos acreditan o coidado. Teño moita angueira. Saúdos á esposa (b.s.p.) e xentís nenas, con recordos de Fita pra todos.

Apertas do vello admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo²

(Cubierta)

Francisco Mañach – Concepción Arenal – la mujer mas grande del siglo XIX – con retrato, ilustraciones y autógrafos. Buenos Aires – Imprenta de Juan A. Alsina – 1422 – Calle de México – 1422 – 1907³

(Portada interior)

Concepción Arenal – la mujer mas grande – del – siglo XIX – por – Francisco Mañach – Buenos Aires – Imprenta de Juan A. Alsina – 1422 – calle de México – 1422 – 1907

Retrato – 268 pag. con índices 24x16. Colaboradores gallegos

Gabino Bugallal
 E. Pardo Bazán
 Prudencio Rovira
 J. Barcia Caballero
 A. A. Comerma
 Rodrigo Sanz
 L. Alonso
 Francisco Vázquez Cores
 Waldo Álvarez Insua
 Prudencio Canitrot
 A. C. de Santiago Gadea
 Aurelio Ribalta
 Rafael Calzada
 Ramón Bernárdez
 A. de la Iglesia
 J. Eiras
 J. Pérez Ballesteros
 Nicolas Fort
 Valentina L. Valladares
 Julio Dávila
 M. Castro López
 E. Vincenti

Prudencio Landín
 E. Fernández Diéguez.
 W. Fz Florez
 J. Neira Cancelo
 J. Rz Carracido
 J. M. Riguera Montero
 Federico Landrove
 Javier Valcarce
 Salvador Cabeza
 S. de la Iglesia
 J. Vales Failde
 Basilio Álvarez
Poesía
 Lisardo Barreiro X
 A. Míguens Parrado
 E. Pondal X
 A. Villar Ponte
 M. Novoa Costoya X
 Fortunato Cruces
 Juan Barcia Caballero X
 G. Justo Castro X

Non respondo de que non haxa outros galegos pro non os coñezo
 Os de X en galego

- 1 Mañach, Francisco (1907): *Concepción Arenal. La mujer más grande del siglo XIX*. Buenos Aires, Imprenta de Juan Alsina.
- 2 A carta inclúe copia do artigo de Otero Pedrayo “Dos poemas casi olvidados”, publicado en *La Noche* o 3 de novembro de 1957. Incluímos a continuación a transcripción.
- 3 Carballo Calero inclúe en *Versos ñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal* a composición titulada “Inmortal”, datada en Ponteceso o 28 de setembro de 1905 e incluída no libro *Concepción Arenal, la mujer más grande del siglo XIX*. En nota a pé de páxina, Carballo deixou dito: “Así no orixinal. O tipógrafo non entendéu a letra de Pondal. Non é posible reconstruír con seguridade o texto” (1961: 190).

DOS POEMAS CASI OLVIDADOS

Por Ramón Otero Pedrayo

Pudiéramos escribir sin resquemor de la conciencia “desconocidos”. Aparecen bellamente impresos en un copioso libro dedicado a Concepción Arenal. Sigue a la primera parte, con el título conjunto de la obra *Concepción Arenal. La mujer más grande del siglo XIX*, por Francisco Mañach, un “Homenaje” a la misma señora formado por “Pensamientos” de ciento sesenta y dos autores en castellano, treinta y siete “Poesías”, de ellas cinco en gallego y una en bable, y cinco adhesiones en otras lenguas, las de Lombroso y Edmundo de Amicis entre ellas. De las 268 páginas, solo ochenta y nueve corresponden a la primera parte, en su mayor extensión ocupada por unha biografía, en brillante estilo a veces envuelto en brumas, de pluma no expresada. D. Francisco Mañach solo redactó el prólogo y reunió la rica colaboración.

Surge el recuerdo de Murguía leyendo algunos pasajes. Nuestro patriarca, como Pastor Díaz, poseyó el talento y la piedad evocadora de los muertos. Compuso en su prosa de acordes intencionadamente vagos, como pide la poesía del recuerdo, hermosas ramas para urnas bien labradas, no indignas del dolmen.

El libro, impreso en Buenos Aires, lleva la fecha de 1907. Parece más lejano que muchos del XIX. O más olvidado. Los lectores de hoy no disimulan un cierto desvío o temor ante los libros gallegos o de tema gallego de principios de nuestro siglo. Los grandes escritores desaparecidos o viejos no habían logrado en lo actual de entonces sucesores dignos.

Con una grave melancolía, iluminada de gozo al descubrir la de un amigo, leemos las firmas de las colaboraciones. Pasan ministros, catedráticos, letrados, hombres del pueblo. Junto a Mitre, figuran Ricardo Palma, Mariano de Cavia, Benot, Bonilla, Fastenrath, Giner de los Ríos (Hermenegildo); entre los poetas, en verso Concha Espina, Ferrari, Salvador Rueda. De los gallegos doña Emilia, Prudencio Rovira, Rodrigo Sanz, Álvarez Insua, Prudencio Canitrot, De la Iglesia, Pérez Ballesteros, Fernández Flórez, Carracido, Javier Valcarce, Vales Failde, Basilio Álvarez.

Recordaremos los poetas al final de estas notas. Vemos a don Hermenegildo Giner de los Ríos con su melena blanca en una fondita de la calle de Las Infantas, en Madrid. Pasa al fondo de una avenida de meditativos álamos,

Rodrigo Sanz, quijotesco, romántico a lo grave. Revisamos conversaciones ambiciosas cortadas por desalientos con Prudencio Canitrot en los jardines de Lourizán, el verano de la muerte de Lamas Carvajal. Vive don Prudencio Rovira, alta fidelidad, amigo de las viejas calles. Hace pocos años aun llevaba a Ramón Cabanillas al lugar madrileño del asesinato de Escobedo.

Colaboración importantísima, no deshuesada por abstracciones, la de don Santiago de la Iglesia. Firmada en El Ferrol el 7 de abril de 1906, recuerda la tertulia coruñesa de la Condesa de Mina y Concepción Arenal por los años 64 y 65, en unas páginas intimistas, reveladoras, dignas de la antología de memorias exigida por el gusto actual del público lector.

Son interesantes las poesías gallegas de Lisardo Barreiro, Justo Castro, firmaba en La Habana, Manuel Novoa Costoya, suscrita en Buenos Aires, y Barcia Caballero. La clásica factura de la elegía se humedece de grises y verdes de Asturias en “Una llárima” de Pachín de Melás, firmada en Gijón. Nuestra máxima atención se vuelve con respeto una y otra vez al breve poemilla de Antonio Villar Ponte y al fragmento de canto religioso y heroico de Eduardo Pondal.

No conocíamos versos del fraterno Villar Ponte ¡Cómo los hubiéramos comentado en nuestras conversaciones de La Coruña, de Madrid, llevadas hasta los confines del alba!

Copiamos la fina y gentil ofrenda por Villar Ponte, firmada en Vivero el 28 de septiembre de 1905:

Como el águila caudal
 tiende a la altura su vuelo,
 tu genio tiendes al cielo
 ¡Oh Concepción Arenal!
 Pues tu espíritu inmortal
 pensó tan alto y profundo,
 que jamás hubo en el mundo
 mirando de polo a polo,
 en mujer un genio solo
 que se hiciese en ti el segundo

Trabajan y honran al maestro muy buenos “pondalistas”. Debe ser conocida la ofrenda del bardo. Nosotros no la conocíamos. Tampoco figura entre los inéditos de la edición académica de 1935. Pondal la firma en Ponteceso el 23 de septiembre de 1905. Al leerla se forman nobles acordes en las playas y cuevas de Fingall del tiempo:

INMORTAL

Ela ao profundo cárcere descío;
Ela sintío, e obtuvo grande gloria;
Ela pensou –e o preso redimío;
Ela pensou –e honrou a patria historia
Fora gallega; –e basta tan samente,
Tan grande gloria a gloria tan inxente.
Pasará todo ser do seu desterro,
E a madre común retornará;
Pasarán o días, e o fogo e o ferro
Mas o seu nome, non –non pasará.

76

Ourense, 20-IV-1960

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido amigo:

Estiven en Trasalba e por iso non correspondín seguidamente á súa carta. É fermoso e fortece o espírito o traballar sobre Pondal. Quen me dera, como polos anos 27 ou 28, cando chegaba no inverno a Corme, o pinal de Tella ou me mollaba na praia de Barrañán!¹ Vin todo Bergantiños envolteito en lixeira tona de neve. O tema ourental, a través do pastiche arxelino, e menos da adusteza marroquí, foi xeneral na Hespaña². Os eruditos comparaban a *Guerra de Yugurtha* cas *Memorias* do xeneral Lamoricière³. Houbo unha grande propaganda francesa, épica orlecionista de *spahis*⁴ e cadros de infantaría contra as gumías e a escaravana dos xinetes nos cabalos flacos de Horacio Vernet⁵. Pra un chantre e vate do mar siñificaba unha gozosa dita a morte da piratería africán. Inda non se esvaecera o medo ás velas estranas na costa. Fermoso e nobre o número de *Aturuxo* adicado a Pimentel⁶. E seus versos, querido Carballo, de fondo e longo lembrar... Está esfarnando o centeo co frío. Xa vai desaparecendo o ouro dos toxos, inda consola a frol da xesta brava. Saúdos na casa.

Sempre o vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Lugares pondalianos.
- 2 “A carón do celtismo e do helenismo de Pondal, habería que estudar o seu *berberismo*. Arxelia, que foi conquerida polos franceses na nenez do poeta, ten unha presenza frecuente nos seus versos, xa dende *A campana de Anllóns*. En correspondencia cruzada con Otero Pedrayo sobre os topónimos arxalinos de Pondal, escíbeme o ilustre profesor: «O tema ourental a través do pastiche arxelino e menos da adusteza marroquí foi xeneral na España. Os eruditos comparaban a *Guerra de Yugurtha* cas *Memorias* do xeneral Lamoriciere. Houbo unha grande propaganda francesa, épica orleanista de spahis e cadros de infantaría contra as gumías e a escaravana dos xinetes nos cabalos flacos de Horacio Vernet. Pra un chanfre e vate do mar siñificaba unha gozosa dita a morte da piratería africana. Inda non se esvaecera o medo ás velas estranas na costa» (Carballo 1981: 139, n. 25).
- 3 Louis Juchalt de Lamoricière (1806-1865), militar e político francés.
- 4 Rexementos de cabalería lixeira do exército francés recrutados fundamentalmente entre as poboacións de Arxel, Marrocos e Tunisia.
- 5 Horace Vernet (1789-1863), pintor francés, especializado en cadros de batallas.
- 6 Esta publicación ferrolá foi a primeira en dedicarlle un número monográfico ao poeta Luís Pimentel. Ocorreu en 1960, no décimo número da publicación. Colaboraron: Ángel Johán, Manuel María, Luís M. Bugallo, Jesús María Caamaño, Ricardo Carballo Calero, Álvaro Cunqueiro, Mario Couceiro, Miguel González Garcés, Aquilino Iglesia Alvariño, Fernando Pérez-Barreiro Nolla, Manuel Pérez de Arévalo, Ramón Piñeiro, Luz Pozo Garza e Carlos Vidal, entre outros.

77

Lugo, 25-IV-1960

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido Otero:

Moitísimas gracias polo seu lumioso asesoramento sobre o Curaya pondalián, que non cabe dúbida, visto o seu informe, que hai que colocar na costa

arxelina e ten que ser ise Gouraya entre Montenegro e Arxel, ou o monte que o *Larousse* rexistra sobre Rusia.

Tiña vostede razón sobrada pra dubidar que “El proscrito de Almendares”¹ fora Pondal. Adelardo Curros Enríquez copia unha composición en galego, que toma de *Galicia Solidaria*, baixo o título “El proscrito de Almendares a Curros Enríquez” e di expresamente que o tal proscrito é Pondal. Ando tras ise número de *Galicia Solidaria* pra ver se aparez firmado polo proscrito ou trátase dunha “finitura” trabucada de Adelardo². A composición, que se publicou no tomo V das *Obras completas*, é moi pondaliana, mesmo desmariado. O certo é que Almendares é un río que corre prósimo á Habana, onde naceu Mestre Hernández, que morreu en Vigo i é quen escribiu a composición en honor de Concepción Arenal que eu lle pedín. Iste é, verdadeiramente, o proscrito, a pesar do *bardo*, a *arpa* e o *peregrino* que semellan o selo de Pondal. Ao cabo, iste non ten o monopolio do ossianismo, inda que sexa o seu morgado.

Non tardaremos en imprentar *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*, que non conterà nada superior aos *Queixumes*, pero pra os amigos do Bardo serán uns saborosos *paralipómene*³.

Apertas,

R. Carballo

1 “Cal pino de Breogán alto e subido”, texto incluído en *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*, onde lemos: “Iste poema figura no tomo V, páx. 328 s., das *Obras completas* de Curros Enríquez, Madrid, 1912, reunidas por Adelardo Curros Vázquez, baixo o título *El proscrito de Almendares a Curros Enríquez*. Nunha nota, páx. 445 s., di Adelardo que *El proscrito de Almendares* é Pondal. Non puideron ver *Galicia Solidaria* do 30 de marzo de 1908, onde segundo Adelardo se publicou a composición. A peza, lingüística i estilisticamente, é pondaliana; pero *El proscrito de Almendares* é pseudónimo usado por Luis A. Mestre Hernández, que naceu na Habana en 1848 e morreu en Vigo en 1921. Diste escritor non coñezo nada en galego. Almendares é un río que corre non lonxe da capital de Cuba. Supoño que tamén levará ise nome algunha localidade á súa beira”.

E en nota a pé de páxina engade: “Eis a citada nota de Curros Vázquez: «36 El proscrito de Almendares a Curros Enríquez (Pág. 328): “¿Quién es el proscrito de Almendares? Uno de los *Precursores* que el insigne Murguía cita en su libro así titulado, el poeta glorioso, autor de *La campana de Anllóns*, el venerable Eduardo Pondal, que hoy

octogenario y decrepito, mora en la ciudad herculina, esperando tranquilo el último viaje a la región del eterno permanecer.

Pero este hombre, ya caduco de cuerpo y siempre de alma joven, tuvo alientos para cantar de manera exquisita el dolor que le produjo la muerte de su compañero; el plectro del anciano bardo aún pone en las cuerdas de su lira augusta tañidos de titán, cuando rememora la rebeldía que vibró en otra lira, rota por las mismas impalpables manos de la muerte. Tan bella composición aparece publicada en *Galicia Solidaria*, de Coruña, en su número correspondiente al 30 de marzo de 1908”»” (Carballo 1961:188).

No ano 2017, Manuel Ferreiro inclúe o poema en *Eduardo Pondal. Os cantos eran da Patria. 120 poemas*.

- 2 Adelardo Curros Vázquez (1873-1957), fillo de Curros Enríquez e Modesta Vázquez, traballou de ferroviario. Tivo un fillo, Adelardo Curros Irazoqui (1914-1999), cantante de zarzuela e pai da cantante lírica Paloma Curros Repullés.
- 3 Suplemento ou adición a algún escrito.

78

Trasalba, San Martiño, 11-XI-1960

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Dóeme de verdade non poder descubri-lle ren sobre ise libro do Tettamancy¹, o Gastón dos bigodes de *sargent de ville*. Soio coñezo o tído, sin outra resoanza. Mañán en Ourense farei un inquérito na casa de un amigo. De tódolos xeitos, tódolos escritos de Tettamancy, atal cruñés, débense gardar na Academia Galega. Drento de poucos días estará vostede alí, co gallo da resposta ó discurso de Del Riego. E si non, han saber algunha cousa os vellos herculinos. Si algunha cousa sei escribireille deseguida. Estou desexando ouvilos a vostedes na sesión do 26. Parés ser que o seguinte domingo ha ser o grande xantar a Sebastián Martínez-Risco Macías².

Eiquí seguimos meio afundidos no trollo. Se non pode sementar o pan-ciño, están as nabeiras feitas presas, esmóense os muros e parés, a herba vizosa

e berzuda afoga todo co seu verdor mesto... Hoxe, día do Patrón de Tours e de Ourense –Canto me doe non ser cónego pra botar o panexírico do Santo na vella e severa catedral!–, parés lucir pra nós un consoo de solciño. Hoxe botaremos os primeiros gúlapos canónicos do tinto e manxaremos de postre as castañas cochas en leite.

Sáiu un bo libro, *La ciudad y los días* de Álvarez Blazquez³ –Xosé M.^a–, moi abondosas efemérides de Vigo. O autor manexou inorme cantidade de datos. É un libro pra anotare con calmosa letra nós os vellos decimonónicos. Ergue e estima moi outos poetas e escritores que soio teñen invontaria valenza histórica. Pro é un bon traballo.

Da miña novela *Rosalía* non sei verba. Estábase imprentando na Citania de Bos Aires fai us meses, según as miñas novas⁴. O meu tolo fidalgo da Reboraina⁵ xa saíu polos mundos cos seus namoramentos, fantasías e loucuras. Vin os primeiros exemplares na xuntanza de Galaxia o domingo derradeiro en Sant Yago. Sáiu xentil e forte a edición, con moi graciosos dibuxos de Ricardo García⁶.

Teño nas miñas mans pra lle escribir o prólogo ó *Alén*, poemas moi bos, saudosos, de sinxelos e finos ritmos, de Augusto Casas⁷. Estiven en Santander grande porción do mes de outono. Falei moito co Néstor dos prehistoriadores, o compostelán Padre Carvalho⁸. Cando lle dixen adeus diante de aqueles impre-soantes estelas discoideas do val de Buelna, o velliño choraba: “Non volverei a sentir as doce da noite na Quintana!”.

Saúdos de Fita pra vostedes e as fillas, miñas lembranzas pra a dona e as rapazas atal xentís e estudosas.

Sempre o vello amigo e admirador con infindos abrazos,

R. Otero Pedrayo

1 Francisco Tettamancy Gastón (1854-1921), profesor e historiador coruñés. Carballo Calero procura o libro *O Castro de Cañás. Diego de Samboulo (leenda histórica)*, editado na Coruña en 1903 baixo o selo da Librería Rexional de Carré, inda que imprentado en Lugo na tipografía de Xoán A. Menéndez. Ver carta datada o 12 de nadal de 1960 (§80).

“*O castro de Cañás* é unha poesía descritiva, que non chega en extensión aos douscentos versos. O autor sitúase na croa do castro daquil nome, no concello de Carral, e pinta as paraxes e trafegos que dende alí se enxergan” (Carballo 1981: 437-438).

- 2 Trátase dunha homenaxe a Sebastián Martínez-Risco que o domingo 9 de outubro de 1960 sucedía a Manuel Casás na presidencia da Real Academia Galega.
- 3 O exemplar consérvase en Trasalba coa seguinte dedicatoria manuscrita: “Pra o querido mestre Ramón Otero Pedrayo, adiantado maior da cultura galega, con devota admiración de Xosé M.ª Álvarez Blázquez. Vigo, 31 outubro 1960”.
- 4 Nada sabemos desta novela que sdemella definitivamente perdida. No ano 1985 a editorial Galaxia publicou un “guión dramático” titulado *Rosalía*, asinado en Trasalba en maio de 1959. O texto podería ter sido redactado para un certame de guións cinematográficos que se convocou en 1958. Pese ao título, a obra editada non parece ter que ver coa novela que se menciona nesta carta.
- 5 Refírese a *O señorito da Reboraina*, derradeira novela de Otero Pedrayo, que acababa de publicarse na editorial Galaxia. Falará dela máis adiante.
- 6 Ricardo García Suárez (1917-2006), máis coñecido co nome artístico de Xohán Ledo. Médico e ilustrador, formou parte do consello de redacción da revista *Grial* e deseñou moitas das coleccións de Galaxia.
- 7 O poemario ao que se refire don Ramón nesta carta, publicado en 1962 na colección Salnés da editorial Galaxia, leva, efectivamente, un prólogo seu (pp. 9-16). Nel lemos: “poucos traballos do esprito atal agasalleiros pra min. Estóu engaiolado no máino e fondo devalar das esenzas dun outono galego. Son un vello. A lámpada de óleo inmorrente acesa en min, alenta istrana ós ventos de afóra”.
Ricardo Carballo Calero conservou un exemplar deste volume con dedicatoria manuscrita de Augusto Casas, onde lemos:

Ao meu querido amigo Ricardo Carballo Calero, con admirazón e amizade
 Augusto Casas
 Barcelona, 1962.
- 8 Jesús Carballo García (1874-1961), salesiano e arqueólogo compostelán, desenvolveu a súa carreira en Cantabria. Guiou a visita que a familia de Afonso XIII fixo ás covas de Altamira. Faleceu en Santander o 30 de novembro de 1961, e tal e como se anuncia nesta carta, nunca regresou á súa vila natal.

79

Ourens, 7-XII-1960

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Novamente miña noraboa pola resposta, nobre enxergar, apaixonado lume, ó discurso de Fernández del Riego¹. Foi un dos rexos e fondos días da miña vida. Repouso nil como na soma de unha anterga carballeira... Dende a Cruña estivemos Fita e mais eu en Betanzos, no Ferrol e Sant Yago. O luar na outa noite acariñaba os seos do Porto Brigantino. Istan xeiras pola Galiza fortecen o vello eiscaustrado. Silvio Santiago compuxo un libro amantiño e saudoso cos seus recordos de Vilar de Bós². Está inzado de xogos de rapaz e das primeiras tristuras de mozo. Decorren esceas de amor na fonte como traballadas en buxo por un artista paisán. En xeral é iso o libro, un retábulo de arte popular. Volto mergullarme no silencio trasalbés. Hai cheamares e tornavoltas da marea naquelas noites. Ás veces o vello érguese e, entreollando pola fiestra, dubida si é luar ou camelia³ o que afalaga as tebras... Hoxe atopei isa nota de Carolina Laverde. Si lle parés de novidade e non citada, me fai favor de mandala ó *Progreso* pra publicar⁴. En fin, como a vostede lle pareza millor. En Sant Yago tiven a lediza de falar ca fermosa rolada de mociñas e mociños galeguistas e voltei cheo de consoo.

Lembranzas pra vostedes de Fita. Meus saúdos á súa dona e saúdos moi agasalleiros pras fillas. Sempre o vello amigo que moito lle quere,

Ramón Otero Pedrayo

Non atopei nada do libro de Tettamancy Gastón. Inda farei esculcas. Vale.

1 Francisco Fernández del Riego ingresou na Academia o día 3 de novembro cun discurso titulado *Un país e unha cultura: a idea de Galicia nos nosos escritores* que respondeu Ricardo Carballo Calero.

- 2 Silvio Santiago García (1903-1974) publicou en 1961 a novela autobiográfica *Villardevós*, retrato da vila na época da súa mocidade. O volume está prologado por Otero Pedrayo.
- 3 En Trasalba, entre a habitación onde don Ramón durmía e a sala onde traballaba, hai plantada unha gran camelia.
- 4 O artigo, titulado “Carolina Coronado en Lugo”, apareceu efectivamente en *El Progreso* o 14 de decembro de 1960. Nel, Otero Pedrayo describe a estancia da escritora extremeña na cidade de Lugo no verán de 1873, tras o pasamento da súa filla maior, e lembra a relación de amizade que establece con Laverde Ruiz. Aproveita para lembrar a obra *Mi tía Carolina*, que o seu sobriño, Ramón Gómez de la Serna, lle dedicou en 1940, na editorial Emecé. Ao final do texto, pregúntase Otero: “¿De qué hablarían en las calmas del dolor de la poetisa ella y Laverde?”.

80

Fingoy, 12-XII-1960

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido e admirado amigo:

O mesmo día que recibín a súa carta levei a *El Progreso* o seu artigo e llo entreguei a Trapero. Pareceume moi interesante e agradézolle que me concedera as primicias da súa lectura. Tamén houbo algunha relación antre Carolina e Rosalía. Aquela coñeceu versos dista e, según se di, os comentou dicindo que se vía que a autora “sabía moito”. Non me lembro ben quen dá isa referencia. Coido que ha ser Besada¹ ou Vicenti.

O *Diego de Samboulo* de Tettamancy non o hai na Academia, cúa biblioteca está moi falta de libros galegos. Polo de agora non atopei quen me poidera informar sobre o asunto.

Onte e nantronte estiven en Santiago e na Cruña. Atopei aos amigos temerosos de que Cunqueiro poidera ser derrotado na Academia. Todos debemos facer o posibre pra evitalo. Parez que o brazo eclesiástico falta por enteiro².

Xa recibín *O señorito da Reboraina*, que teño encetado³.

Todos nós desexamos a vostedes felices Pascuas. Reciba unha aperta moi forte do seu vello amigo e devoto,

R. Carballo Calero

- 1 Augusto González Besada (1865-1919) avogado e político de orixe galega. Ingresou na Real Academia Española en maio de 1916 cun discurso titulado *La mujer gallega y Rosalía de Castro*. Ese mesmo ano, na Biblioteca Hispania, publicou unha biografía titulada *Rosalía de Castro: Notas biográficas*. No ano 2011, Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda, nun artigo titulado “Víctor Said Armesto, Rosalía de Castro e Manuel Murguía (con Augusto González Besada ao fondo)” publicado no número 4 da *Revista de estudos rosalianos*, demostra que González Besada usou parte importante da documentación e das papeletas que deixara inéditas Víctor Said Armesto antes de morrer repentinamente.
- 2 É curioso o comentario de Carballo, entendemos que se refire a que falta a opinión daqueles membros da Academia que pertencían tamén ao sector eclesiástico. Isto é: Ramón M.ª Aller Ulloa, Jesús Carro García, Enrique Chao Espina, Paulino Pedret Casado, Salustiano Portela Pazos e Francisco Vázquez Saco.
- 3 Na *Historia da literatura galega contemporánea* escribe: “Semella unha parodia das novelas de fidalgos que o mesmo escribira. O ton dominante é humorístico, irónico, burlón. O narrador distánciase decididamente dos acontecementos. Éstes adquiren matices esperpénticos en moitas ocasións, e a novela realista convírtese en caricatura de novela bizantina” (1981: 668).

81

Fingoy, 14-XII-1960

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido amigo:

Mándolle, por se o non viu, o seu artigo sobre Carolina en Lugo, publicado onte. Seméllame que iso de “Paisana gallega” non ía no orixinal. Ises “embellecimentos” de redacción non deixan de ser oficiosidades sen senso.

Tan traballador ando que inda non teño mediado o seu *Señorito*. Soñaba con me liberar este ano do tomo I da miña *Historia*, pero hame coller o Aninovo aínda coa vida hipotecada.

Por eiquí neva. Apertas e lembranzas,

R. Carballo

82

Trasalba, XII-1960

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Despois das fondas e lembradoiras horas do tempo do Nadal, pido para vostede e os seus un 61 ben agromado de verdes ramos de paz e belidos traballos.

Sempre o vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

83

Trasalba, 25-II-1961

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e ben lembrado:

Graciñas! Eu escribín con pulo e como rexoubando con tenrura os feitos do fidalgo de Reboreda¹ –de cuia casa trata Murguía no *El Foro*–, arredor de cinco ou seis feitos á maneira como a néboa compón devaladoiras paisaxes arredor das ponlas espidas do derradeiro albre do pomar amerado. Debíalle ise rendimento por seren as primeiras chamuscas de velatorio de difuntiño que recordo² as que alumearon o corpo amuchado do grande estribillante e por ser eu o findoiro representante, o acorde de dispidida da coda epilodal da caste dos señoritos da aldea ó estilo antigo; fantástico, unha miga patriarcal e lonxe de toda industrialización e libre de contas. Son un propietario de roínas. En troque de pagar contribución debíame pagar a min o Patrimonio artístico. Pro biografía, hai pouco no *Señorito*. Nas miñas noveliñas ou novelas non podo fuxir dun defeuto constitucional: non sei ser nin puramente fantástico nin enxebre realista, e asina saen as cousas como a quimeria da *Epistola ad Pisones*³. O raro é que, tendo sido D. Xoán Manuel tan soado, nono aproveitase ningún escritor. Valle-Inclán falou dil nunha conferencia no Ateneo fai moitos anos chamándolle “magnífico hidalgo” e “tío”, sin engadir ningunha particularidade. O artigo de *Vida Gallega* é moi fermoso, grave e xentil e agradézollo infindo por a amizosa adicación ó vello amigo que non para de escribir e anda compondo outras dúas fantasías. Cando baixe a Ourense mandareille unha copia de unha das novelas casteláns xa vellas que me saíu moi linda fai anos, sobre o tempo entre o barroco e o romantismo⁴. Hai por D. Xoán Manuel un relato do seu viaxe, pro tópico, e sin grande persoalidade⁵.

Como vai ise nobre e fermoso traballo? É o libro que máis desexo ver na rúa. E despois dil o de García Sabell sobre Manuel Antonio⁶. Saúdos á dona –b.s.p.– e ás fillas.

Sempre o agradecido amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

- 1 Na carta 81 Carballo Calero indica que aínda non rematara de ler *O señorito da Reboreda*, polo que entendemos que esta carta, número 83, responde unha outra non conservada, posiblemente dese mesmo mes de febreiro.
- 2 O protagonista da derradeira novela de Otero é Juan Manuel Pereira de Castro (1820-1896) que inda era algo parente do autor. Lucía Pedrayo Ansoar, tía materna de Otero, casou con Casiano Martínez Blanco, fillo de Vicenta Blanco Ramos, irmá de Narcisa, a esposa de don Juan Manuel Pereira. Os primos de don Ramón herdaron o pazo redondelán onde o escritor pasou algúns días sendo mozo. Agradecemoslle a información a Manuel Puga Pereira.
- 3 *Epistula ad Pisones* de Horacio, máis coñecida como *Ars poetica*.
- 4 *La fiesta del Conde Bernstein*, segundo se explica nas cartas seguintes.
- 5 Trátase de *Los países del Extremo Oriente*, publicada por primeira vez en 1883, onde o propio Juan Manuel Pereira narra as súas viaxes e aventuras pola China, Siam e outros países.
- 6 O libro nunca chegou a rematarse.

84

Domingo¹

Meu querido amigo e mestre:

Moitísimas gracias pola súa cariñosa carta. Mañá percurarei no *Foro de Murguía* isas noticias sobre a casa de Reboreda de que me fala. Amo, sendo un escuro vilego, isa caste dos señoritos de aldea da que vostede se considera o derradeiro representante. Coido que Galicia é incomprendible sen eles. A súa lenda é a nosa épica, e vostede é o noso Homero. Unha Galicia sen iles sería moi triste. Felizmente, a súa lembranza ficará viva nos relatos de vostede e teremos así xiquera unha galería de antepasados, unhas imaxes de lares. Como pode vivir un pobo sen devanceiros míticos?

Oio a certos cans de palleiro trabar nises ósos. Pero o sangue fidalgo e o labrego mesturáronse tan xenerosamente *in facie ecclesiae*² ou non, que todos os

podemos venerar como manes familiares. Un neogaleguismo que volva as costas a isa tradición non será nunca o meu.

Mándeme, así Deus llo pague, a copia disa novela sobre o tempo antre o barroco e o romantismo. Xa teño ouvido falar dela e coído que no títuo figura a verba “baile”, ou me engana a memoria³. Piñeiro faloume dela. E vaia adiante con isas outras dúas fantasías que anda a tecer. Sempre agardo as súas obras, as súas verbas, como vello e devoto leitor.

O tomo I da miña *Historia* está moi adiantado, i estaría rematado se o colexio non me esixira tanto tempo e non houbera encetado a obra con propósito de facela o máis completa posible, dentro do que é discreto pedir. A reunión de materiás consómeme e os urxentes traballos da miña profesión real rompen continuamente o fío da miña composición. E seguro que sairá incongruente e desigual. Ai, ista si que vai ser a quimera de Horacio! Pero mellor non a podía facer. Necesitaría máis talento, máis cultura, máis tempo, máis tranquilidade. Todo o que me falta. Escúsame, se non me xustifica, o voto de obediencia.

Fingoy lanzará en breve a miña edición de versos de Pondal⁴. Dou orde a *Galaxia* que lle envíe o primeiro exemplar que saia do prelo: primeiro porque vostede ten dereito a un exemplar de todo libro galego que saia, e segundo porque vostede colaborou no meu traballo contestando as miñas consultas e proporcionándome textos.

Remata o domingo. Descansei un pouco das funcións do meu priorato traballando na *Historia* e escribindo a vostede. Mañá será outro día.

Póñame aos pés da súa dona. María e Magalí, saúdan a vostedes. Unha aperta do seu amigo que moito o quer,

R. Carballo Calero

- 1 O 25 de febreiro de 1961, data da carta anterior, era sábado. A referencia ao artigo de Murguía e a indicación de “domingo” fannos pensar que Ricardo Carballo Calero escribiu esta carta o domingo 5 de marzo de 1961, aniversario, por certo, de Otero Pedrayo.
- 2 Expresión latina que significa “en presenza da congregación”.
- 3 *La fiesta del Conde Benrstein*, como se explica na carta seguinte.
- 4 *Versos ñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*, do Centro de estudos Fingoy, publicouse en Vigo en 1961. A introdución do libro está asinada en Fingoy, 11 de agosto de 1960. O colofón indica que foi impreso o 25 de abril do 1961.

85

Fingoy, 14-V-1961

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Hai moito tempo que quero lle escribir e a pesadume esmagadora de mil feos traballos administrativos e cen mil noxentos conflitos aos que hai que percurar solución, me non deixan tomar a pluma e lecer na amistosa conversa das acedas angueiras cotiáns. Nen sequera disfróitei nistes derradeiros tempos do anaquiño de paz indispensable pra rematar a encetada lectura de *La fiesta del Conde Bernstein*, cuíos primeiros capítulos, ca súa poderosa simpatía, fixéronme algúns días menos graves, algunhas noites máis sereas, ao me arrincar do meu mundo real e me aliviar da rudeza rutinaria. Unha ou dúas breves saídas distas terras pra cumprir con obrigas familiares ou amicás aumentaron o desequilibrio antre o número de problemas pendentes e o tempo que me queda pra intentar resolvelos. A *Historia da Literatura*, que houbera podido estar rematada na súa primeira parte se non tivera máis traballo que o de sempre, ha agardar que teña un respiro, se o teño, pra poñer man nela. En fin, pequenas, vulgares i escuras preocupacións que constitúen a trama da miña vida.

Agardo que os amigos de Santiago que visitaron Trasalba o día 7 se lembrarían de lle dar a aperta que por eles lle envíei. O 6 estiven en Santiago.

Dinme que un distes días sairán á rúa os *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*. Fixen a ordeación en medio de moitas angueiras e non puiden coidar o sistema e coherencia do conxunto como houbera querido. Agardo que os amigos de Pondal recibirán con interese istes ensaios de Pondal mozo, e istas poesías de circunstancias, feitas á demonia, muitas delas sen valor literario; meros exercicios de versificación, pero que completan dun xeito ou outro o coñecimento do poeta. Algunhas boas poesías e a antoloxía dos *Eoas* xustifican, en todo caso, o volume. No peor dos casos, non se lle negará algún valor documental. Din orde de que lle manden un exemplar axiña que se dispoña deles.

Temos istes días en Lugo moito calor, e inda ao solpor non sempre refresca. Dinme que escribe vostede contos. E a *Rosalía* americana? Sabe algo dela? Lin con gran emoción o seu prólogo a *Cousas da vida*¹.

Todos nós desexámoslles, a Fita e a vostede, saúde, paz e ledicia. Reciba unha estreita aperta do seu vello e devoto amigo,

R. Carballo Calero.

- 1 A editorial Galaxia acababa de publicar a primeira entrega das *Cousas da vida* de Castelao. Ramón Otero Pedrayo asina un emocionado prólogo que remata: “‘Galaxia’ comeza a deitar a súa ofrenda e recordo na millor ara da amizade, e na outa gromía sin parello da Galicia moderna; con amor, con reverencia, coa fonda saudade de sacrificar a ialma da nosa Terra”.

86

Ourense, 27-V-1961

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido amigo:

Graciñas pola súa derradeira carta. Supoño ter ben logo a quente e nobre compañía do seu Pondal. Camiñará comigo entre o pular arelante, case dooroso, dos piñeiriños do meu monte da Pedraza. Tamén os piñeiros sofren de súas tempadas de *Sturm und Drang*¹. Con Piñeiro e García Sabell teño falado moito da súa hestoria e xa maxinamos no hourizonte feitura de cabos e fachos². Baixei por tres días a iste Ourense bruidoso. Parés doente de aitividá como dinantes sofía de priguiza. Non voltei a saber palabra de Citania³ nin da miña fantasía rosalián que alí acolleron con entusiasmo. Alí sofren de súpetos esbroamentos de vontade. Dende logo, o seixento da vida e aquil madrugar... Convenlle un folgo. Vostede é rexo como un asceta ou un conqueridor, pro é preciso pola mesma eficacia do traballo. Iste ano quedamos sin o Etnográfico de Braga⁴ e síntoo pola

simpatía e a conversa. Portugal debe sufrir nas raíces da súa fartura espalladas na negra África⁵. Han sabere aturar a probeza con laranxas, óleo, viño branco e lirismo. De bo xenio e con infinda lediza faría us pequenos viaxes pola Terra pra maxinar e pousar cos amigos, pro Trasalba pexa docemente. Ás veces penso non saír máis dela.

Saúdos de Fita pra vostedes, meus respetos á dona –b.s.p.–, con lembranzas ás xentís nenas. Elas fan ledos os traballos. Sempre o vello amigo que moito o ademira e lle quer,

R. Otero Pedrayo

- 1 Expresión alemá que en galego poderíamos traducir como ‘treboada e ímpeto’; empregouse para describir o movemento literario precursor do romanticismo alemán.
- 2 Refírese a un dos versos de Eduardo Pondal, na composición que comeza “Formosa e pendente”, en cuxa segunda estrofa lemos:

Os ventos que sopran
 Dos cabos e fachos
 As codas agitan
 Da harpa do bardo.

- 3 A Editorial Citania foi fundada en 1957 en Buenos Aires por Luís Seoane e Diego Díaz Dorado, e cesou a súa actividade en 1959. Entendemos que con este comentario Otero se refire á novela *Rosalía*, enviada a América segundo comentou en carta anterior e pola que Carballo lle acaba de preguntar en carta datada 13 días antes desta (§ 85).
- 4 En 1956 celebrouse o Congreso Luso-Espanhol de Etnografía e Folklore de Braga, no 57 o Colóquio Suévico-Bizantino de Braga e o Congreso Histórico de Portugal Medieval no 59.
- 5 Posiblemente o de 1961 se suspendese polo comezo da Guerra de Independencia de Angola uns meses antes. A guerra duraría até 1975.

87

Fingoy, 13-VI-1961

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido amigo e admirado mestre:

Fingoy i eu lle agradecemos moito o seu fremoso artigo de *La Noche*¹ sobre o libro que tiramos do prelo. A miña contribución ao libro, malia as súas xenerosas loubanzas², apenas merecen consideración. Outro calquera houbera realizado o meu labor con mellor fortuna. Aparte do propio poeta, fixeron posibre o volume Isidro Parga e Antonio Fernández³. O primeiro facilitando os papés de Pondal e o segundo cos meios económicos pra a edición. Os dous teñen procedido cun entusiasmo e un desinterese extraordinarios. Eles i eu pensamos continuar colaborando pra editar un novo volume que conteña cartas inéditas de Pondal ou a il dirixidas e outras notiñas sobre a vida e a obra do bardo⁴.

A súa novela do Conde Bernstein foi pra min durante moitas noites maravilloso lecer dos meus ásperos días de escuro traballo. Na súa asombrosa riqueza de motivos e ambientes deslumeoume, conmoveume, enfeitizoume constantemente. Hei voltar moitas veces sobre ela e demorarme en certos episodios, en certos retratos espléndidos. Goethe, Hoffmann e Rossini, tres habitantes do mundo que vostede tan poderosamente evoca, o mundo de Wilhelm Meister, da princesa Brambilia e de Fígaro, compartirían o meu entusiasmo pola súa espléndida sinfonía. Reconózome desmariado inculto e desmariado superficial pra captar todos os puros, finos e delicados matices do seu pensamento, pero, inda que apenas teña máis que noticias vulgares a propósito dos tempos e os países que a súa novela describe, a miña esfarrapada cultura está en parte feita de lembranzas inconexas, de valores hoxe xeneralmente desdeñados e que foron, xentilísima fror dos tempos, por vostede rescatados e glorificados pola súa hímnicapro. En segredo, ou mellor, en silencio, e dende lonxe, con tímido e platónico, e non sei se culpable paixón, amo, por exemplo, a ópera bufa e houbérame gustado ser un *basso* cantante pra me encasquetar a tella de Don Basilio i entonar as arias da calumnia. Pense, pois, o que terei disfrutado presumindo en Milán i en Venecia as representacións da súa *troupe*.

Así, non estranará que espese a miña mágoa porque na copia con que me ousequiou, e precisamente no pasaxe en que Adalberto é vítima da “heffi” de Milán, apareza unha lagoa por erro do copista. Inda que á páxina 71 segue a 72, algo falta antre o fin da primeira e o principio da segunda. Aquela remata co acoso de Adalberto polas xentes do numismático e argalleiro don Doménico, e iste nos presenta ao Conde despedíndose de Biondello na súa fuga a Venecia. *Per carità!*: me non deixe sen coñecer o que a máquina se saltou. Vexa se ten outra copia cabal ou as cuartelas orixinás e mándeme traslado do omitido, e se non o ten, refaga polo meu amor, se non lle molesta moito, ise pequeno anaco e mándemo pra que eu o mecanografíe e o engada ao meu exemprar, pra que poida telo completo.

Muito llo agradecería o seu devoto amigo,

R. Carballo Calero.

- 1 “Sobre las huellas del Bardo”, artigo aparecido na contraportada de *La Noche* o mesmo día en que foi redactada esta carta. Nel, Otero louva o volume *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*.
- 2 No artigo, Otero afirma cousas como: “Carballo Calero excelso poeta, crítico a un tiempo objetivo y apasionado, debió pasar horas profundas, inolvidables, emparejado con Pondal, viajando a su lado [...]. Todo el libro es un voto, una ofrenda en aras entrañablemente galegas”.
- 3 Cómpre lembrar que as primeiras noticias sobre *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal* aparecen neste epistolario, a mediados do mes de maio de 1959. No prólogo do volume, Carballo engade algunha información sobre as fontes que manexou para preparar a colectánea: “Trátase do propio arquivo persoal do poeta, que ficou á súa morte na casa petrucial de Ponteceso. Os papés que o compoñen son, naturalmente, distintos dos que Pondal legóu á Academia Galega. Parte distes papés de Ponteceso foron consultados por min *in situ*. Constitúen documentación non literaria que non se utiliza neste traballo. Pero a maior parte dos poemas inéditos proceden dos manuscritos que están agora en poder de don Isidro Parga Pondal, en Laxe. Ista colección de papés procedentes de Ponteceso, é o que desegno como *Arquivo Parga Pondal*” (Carballo 1961: 12).
- 4 Carballo Calero non chegou a publicar o traballo que anuncia; polo menos, non en forma de “novo volume”. Farao, trinta anos despois, Manuel Ferreiro en *Pondal: do dandysmo á loucura* (1991). O autor deste ensaio reconece ter consultado o Arquivo Parga Pondal e dedícalle o traballo *in memoriam* a D. Isidro Pargo Pondal.

88

Trasalba, 25-XII-1961

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Fingoy

Meu querido e admirado amigo:

Ben ditoso ca súa agasalleira lembranza. Nestora, lonxe os estudantes, Fingoy no grave albescer lucense ten de semellar a un craustro, quezais máis pascaliano do que dos tempos románicos. Pro vostede sabe moi ben enroitar as soidás e esculturar as mesmas friaxes. Nós, case sempre na casa, tan afeita ás sazós que semella gobernalas ela e xa nas fiestras decrara o abrente o decorrer do día. Eiquí o tempo moe máis miúdo. En canto se maxina unha laboura, os xenios escuros e podentes aconsellan outra. Ás veces sospeito si a ialma de algún antergo quorme rematare na priguiza dos vellos desenganados. Mais cada día a serra Madanela ten pra min un azul novo. Falareille outro día de ise *Psalterio*¹, meu amigo. Xa fai días co il andiven polos soutos e n'Ourense axudoume a botar a sonda nos meus *abissos*². Outro día lle falarei.

Memorias de Fita pra todos vostedes, as miñas prá súa dona –b.s.p.– e fillas xentís. Co elas, decatándose de telas perto, pode vostede enxergar a vida e máis aló. En min remata unha caste tristeira e por iso, quizais, síntome máis inxerido na roseira.

Apertas do vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo

1 Galaxia acaba de publicarlle a Carballo Calero dentro da colección Salnés, o poemario *Salterio de Fingoy*.

No epistolario a Francisco Fernández del Riego lemos: “Adxunto van as galeradas correxidas do Salterio.

Non teño eiquí o testo da maior parte dos poemas, e como algúns están feitos hai moito tempo, poseo samente unha vaga idea do seu contido esaito. Así que as correccións están feitas «de memoria» (2006: 404).

2 ‘Abismos’; cultismo actualmente en desuso.

89

Trasalba, 17-II-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado poeta e amigo:

Fai tempo que teimaba escribirlle, mais os traballos, as priguizas, o solciño novo... Hoxe espreitando o Libreiro polo sur e a serra Martiñá polo norte, penso ledó e gravemente emozado na grande e xentil mocidade de vostede. Abonda o *Salterio de Fingoy*. Fingoy combina un ar de Tebaida e unha ou moitas chamadas dos recantos do horto dos filósofos. Na urdime da obrigación, afíanse como febras de serpentina as do carácter e síntese o fuxir do tempo e a obrigación de rexistrala. Dubida Fingoy e seu eremita entre a formulación das cercas luguesas e a liberdade do mundo e da campía. Vostede no derradeiro libro fai un xornal, case un caderno de bitácóra, por mares do tempo e de dinantes. Na soedade novamente cristaizada a cada intre no exercicio da ética pedagóxica decatouse, como non dinantes, do bruidoso ou do solermiño deveñir do mundo sentindo tamén unha saudade e unha simpatía por il. O mundo, o sentimento terrible do ser, seu imperio cruel, ataca ó illado; sempre escolmou ó elixido. Ditoso quen pode queimar tantas carradas da millor leña do bosque pra outeñer un puro latexar de chama. Vostede quer, faise ilusión de adeuses dinantes de entrar na crausura, e non pode. É terrible curtar a derradeira ponte. Namentres ganamos a Poesía, a língoa e os amigos, e dispense que me poña a carón de tan puros e outos Himalayas. Vostede, espreitando o camiño, ten de lembrar moitos acampamentos e lumes. Queda a terra millorada. Algunhas veces son fumes podentes e tristes entrubando o cristal do día. Vostede comprácese neles como nos semíramis Paul Valéry. Xuventude admirabile. Unha polémica de alquimista engaiolado nas gracias e melancolías do lume e do forno, inda desexando a lus astral pro definitiva do diamante lucente. Moi ledó co libro, que leva en si o compromiso de outro. Por eiquí ceo moi azul, as veces doorido e como témero de tan azul e xiadas exemprares.

Saúdos á dona –b.s.p.– e ás fillas, boa e leda compañía. Ouzo falar de un “polígono” de Fingoy. Outros proieitan en Ourense e Vigo. Estannos geometrizando sin nos pascalizar. Desexándoo ver. Eu agora viaxo pouco.

Sempre vello amigo e admirador con abrazos,

Ramón Otero Pedrayo

90

Fingoy, 28-II-1962

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Moito lle agradecín a súa carta. As súas amistosas verbas sobre o meu *Salterio* conteñen máis poesía que o libro que as motivou. O lume do seu coñecemento cordial troca en enxebres diamantes os esgrevios callóns que arrastran as ondas do tempo. Iste me fuxe sen me dar acougo pra facer nada que engada algo ao noso patrimonio espiritual. Veño de lle dar a derradeira man ao primeiro tomo da miña *Historia*. Paréceme que agora é cando debería comezar a escribila, e o que escribín non é máis que un embrión do que debера escribir. Alguén con máis sabiduría, máis sensibilidade e máis vagar erguerá mañá o fremoso pazo do que eu non soupen e non puiden senón montar os andamios.

O sábado tivemos a primeira nevada do ano. Non xa os lonxanos Ancares, senón o inmediato Orbazay, amaneceron brancos. Febreiro é mes de neve en Lugo, pero iste ano a neve vai a modo. Nas primeiras horas da mañá desaparecera. Hoxe nevou por segunda vez, pero inda máis debre. Inda pode encrudecerse o inverno. Aquí teño visto nevar en maio.

Moitas lembranzas a Fita de todos nós. Ben saben vostedes con canto pracer os vemos, ou sabemos, polo menos, da súa vida. Sempre o seu vello amigo e devoto e agradecido discípulo, que lle envía unha forte aperta,

R. Carballo Calero

91

10-IV-1962

TELEGRAMA

ENHORABUENA ABRAZOS = CARBALLO¹

- 1 A través deste escueto telegrama, Carballo, membro do xurado que lle había conceder o Premio Galicia da Fundación Juan March a Otero Pedrayo, apresúrase a comunicarlle a boa nova da súa vitoria.

92

Madrid, 10-IV-1962

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero!

Non sei que lle poido decir. Se tivera que lle falar, non podería. Esgánome e as bágoas me cegan. Dende que nos reunimos onte por primeira vez e se cruzaron as primeiras fintas, até agora, que todo ficou resolto co triunfo da súa candidatura¹, vivín unhas horas de excitación cáseque inaturabre. De dormir, ninguén fale. A noite pasouseme en cavilacións sobre o que podería suceder. Non sei como houbera soportado unha derrota. Os enigmáticos dábanse importancia. Os perigos deseñábanse craramente. Vostede superou todas as aprensións. Moralmente, o seu trunfo foi completo. Tivo vostede os dous votos da Academia, os dous da Universidade, os dous do Sarmiento e un da prensa². Só non lle outorgou o seu voto Sigüenza. As catro Diputacións fóronlle adversas con unanimidade administrativa, pero ao espricar o voto todo o mundo rendeu homaxe ao seu nome. Agora imos redactar a acta. Mañá volvo a Lugo e o domingo sairei de novo de viaxe cuns alumnos do colexio. O premio non é nada

en si e pouco significa pra quen é o que vostede é. Pero vostede tiña que outer iste primeiro Premio Galicia, como todos os primeiros premios galegos. Era necesario que así fose e así foi.

Votouse por orde alfabética e a min correspondeume o honor das primeiras feridas. Bieito abecedario! Filgueira, que como presidente falou o derradeiro, estivo moi ben. Comportouse con valor e con emoción. Era de novo o Filgueira do Seminario! A raíz do toxo verde!! Tamén o Fraguas foi o que coñecín fai tantos anos. Os dous portáronse admirablemente. Todo o borrou o seu nome. Volvíamos a ser os tres aqueles mozos dos tempos do Seminario en Sanclemente, ordeados indeleblemente, malia todos os erros, todos os pecados, todos os medos, todos os egoísmos, todas as astucias, ordeados de prestes pra administrar, anque indignos, os sacramentos da nosa terra. Ningún desertou. O mesmo que a min, que nada teño e nada podo perder, eles, que nin siquiera pensaron se lles conviña ou non facer isto ou ou aquilo. Moreno Báez mostrouse decididísimo e contundente. Cordero Carrete igualmente firme.

A miña embora a Fita. Meu querido Otero, mil apertas. Deus nolo garde, Deus nolo conserve. Galicia aínda vive. Hoxe Galicia estivo presente en Madrid. Seu,

R. Carballo Calero

- 1 Como vimos na nota precedente, esta carta refírese á concesión do Premio Galicia da prestixiosa Fundación Juan March, dotado con 300.000 pesetas. Calero, membro do xurado, dispón de información de primeira man e polo que parece, apresúrase a compartila con don Ramón, o gañador fronte ao outro candidato cuxo nome soaba con forza, Vicente Risco.

Sabedor Piñeiro de que Carballo fora proposto para formar parte do xurado que había conceder tan significativo premio, escribelle o 12 de febreiro de 1962: “Por vía indireita soupemos que a Xunta de Goberno da Academia desíñouvos a ti e mais a Yordi como xurados para o “Premio Galicia”. Resulta moi interesante a tua presenza, porque serás o único dos nosos entre os doce membros do Xurado. Certo que, dende o punto de vista da calificación persoal, seremos os millor representados, porque non se podería escoller outro nome –nono hai– tan autorizado como o teu pra discernir un premio das características do convocado. Non deixes, xa que logo, de aceptar. Como

sabes, abonaranche todo os gastos e mil pesetas por sesión de traballo, así que por esa banda non hai quebranto ningún” (2015: 281).

A Carme Blanco explícalle Carballo: “A Fundación March instituíra un premio para galardonar os servizos culturais a Galicia, para un escritor que consagrara a súa obra principalmente á exaltación de Galicia coa altura suficiente. Risco, que se congraciaba de algún xeito co réxime entón imperante, era o candidato defendido polas persoas que naquel xurado representaban ao poder oficial, como por exemplo o actual deputado pola provincia de Lugo Antonio Carro Martínez e algúns outros membros [...] das deputacións galegas. E logo había outras persoas que entendíamos que, sendo importante, desde logo, a obra de Risco, a de Otero Pedrayo encaixaba mellor dentro das bases do premio, porque ¿quen como Otero dedicara a súa vida literaria á exaltación da Galiza?, e sostivemos esta candidatura [...] porque Otero non doblara os seus xoellos, xa entón supoño que septuaxenario, ante o novo réxime, a súa actitude fora distinta á de Risco, Otero era calquer cousa menos un revolucionario, pero mantivérase nunha elegante actitude de afastamento de todos os honores cos que se lle pretendera incorporar dalgún modo á vida oficial” (1989: 158-159).

- 2 Apoiaron a candidatura de Otero, Carballo Calero e Julio Rodríguez Yordi da Real Academia Galega, Antonio Fraguas e Felipe Cordero Carrete do Padre Sarmiento, Enrique Moreno Báez, Xosé Filgueira Valverde e o xornalista coruñés Emilio Merino Losada. Votaron por Vicente Risco, os catro representantes das deputacións; isto é Manuel López Sendón, Antonio Carro Martínez, Prudencio Landín Carrasco e Jose Luis Vázquez Doderó; a eles sumouse Julio Sigüenza.

Así llo conta Carballo a Del Riego en carta datada o 16 de abril dese ano: “Isto mesmo [o mesmo que Carballo Calero], nunha forma ou noutra, dixeron Cordero, Fraguas, Merino, Moreno e Yordi. Carro dixo que a etnografía de Risco era máis actual que a xeografía de Otero. Landín que Risco era máis querido polas xentes humildes, Sendón que a literatura de Risco tiña calidades máis profundas. Vázquez Doderó, que a persoalidade de Risco era esencialmente máis suxestiva. Filgueira houbo de votar dempóis que o Segredario sen voto, a petición de Yordi, se definíu como favorable a Risco, como máis vello e necesitado. Pola tarde redactouse a acta. Esquecíame de Sigüenza, que dixo que os emigrados tiñan a Risco como supremo inspirador” (2006: 324).

93

Ourense, 13-IV-1962

Sr. Don Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido amigo e irmán:

Vai o abrazo de sempre, o máis novo e agromado na esperanza cada día¹, o das rúas compostelás cando vostede era estudante, o do Ferrol na compañía de dous homes bos, sempre no recordo cabo de nós, o abrazo que fai mozos ós vellos e concede ós rapaces unha gravidade de homes. Vostedes –vostede con mais fonda- dura– miran en min o rego de auga que dende o cumio da serra deica o mar –xa perto tremeluce– se non deitou en paludes de compracencia. Estou seguro, sin ter falado delo con ninguén² e sin ningunha información, de como vostede fixo diante do xurado unha maxistral leución de historia e crítica literaria arredor de us cantos nomes e tamén de como ó falar de algunhas obras miñas, inda sin o querer, na voce lle tremaba unha emoción dos seráns de Castelao sobre as colleitas e as xentes. Pola mañán do 10, chamado polos estudantes, tiven a honra de compoñer unha curta elexía na caba de Valle-Inclán³. Despoixa, comendo na casa de García Sabell, sópouse a nova. Estou ledo polo trunfo e confirmación da amizade e a legría da xente, a grande, raxada, xentil, humorista xente compostelán, ás vegadas atal calada. Foi unha ondeada de lediza dende os camareiros deica os cónegos. Eu sinto, e me doe, a pequena pro ben sinificativa guerra que se acendeu entre o Risco e mais eu, os [dous] nados na mesma casa onde escribo, no vello Ourense. Tiña de chegar algún día, fatalmentes. Pro foi incirrada de maneira de abondo túzara polos amigos non bos do Risco. Un ódeo persoal queima contra min ó Varela⁴. E xa sabe vostede de onde remanece isa xenreira. Obrígame moito, xa na vellez, iste novo trunfo do Galeguismo. Ben logo, si Deus axudar, poreime a outros libros de contos e ás miñas lembranzas⁵. Ista pídemas García Sabell sempre que falamos. Estou desexando falar con vostede.

Saúdos de Fita pra vostedes. Meus respetos á súa dona, con lembranzas ás xentiles nenas. Sempre vello e agradecido admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo.

- 1 A ledicia de don Ramón é evidente en toda a carta; el mesmo explica os motivos, a eles queremos engadir estoutro apuntado en carta de Filgueira Valverde a Sánchez Cantón, o 5 de febreiro de 1962: “El jurado del premio March quedó lo mejor posible. Por otra parte no creo que haya mucha discusión. El Cardenal me dijo que a Otero le llegaría en un momento muy difícil, pues estaba decidido a vender Trasalba [Actualmente, grande secretísimo]” (2018: III, 330).
- 2 En canto soubo que era candidato ao Premio Galicia, recluíuse en Trasalba.
- 3 Otero participou, efectivamente, na ofrenda floral ante a tumba de Valle-Inclán no cemiterio compostelán de Boisaca. Clausurábase con este acto simbólico o ciclo de conferencias que organizara o SEU, Sindicato de Estudiantes Universitarios.
- 4 Refírese a José Luís Varela, de quen falou en cartas anteriores. En carta datada o 12 de febreiro de 1962, referíndose ao Premio Galicia da Fundación Juan March, Ramón Piñeiro dille a Ricardo Carballo Calero: “O ambiente xeneral que hai é de que o candidato único debe de ser D. Ramón. Con todo, o José Luís Varela e algúns ourensáns andan a iniciar unha intriga risquiana. Polo de agora operan sinuosamente. Coiles está Cunqueiro. Coido que perderán o tempo, polo enorme peso intrínseco do méritos oterriáns” (2015: 281).
- 5 Asina a primeira parte das súas memorias en Trasalba, o 23 do Sant Yago de 1962. O manuscrito está dedicado: “A Domingo i Elena pedindolles que pois sendo eles a frol da miña amizade apadriñen ca sua raiolante simpatia iste libro malencólico e verdadeiro tecido de amizade e de lembranzas delas” (Otero 2020).

94

Trasalba, 4-VI-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Pensei moito en Fingoy nistes días, coto sagro e antergo do espírito galego. Anda espallada pola Terra Nai nosa Universidade. Maxino as horas, os traballos, as conversas de vostede con Méndez Ferrín e mais Bernaldino Graña¹; drento

con Fole e Cilistro *fuori e muri*, con Fingoy Lugo volve a Lucus inspirado. Xa coido mirar a revista ou as follas que logo han de voare. Chega ó cerne do home e da muller nalgús tramos e lóstregos a cousa derradeira de Graña². Quezais a composición de por fóra sexa un pouco de palla, pro iso mesmo como desafío está ben.

Sentín unha grave ledicia, como un ben agardado, á nova da chegada a Vigo do I volumen da súa *Grande e general Estoria*. Xa matino na cambra e hora de encetala. De vello eu, que sempre fun sinxelo, trócome en melindroso. Parés que no Sant Yago virá Rodolfo Prada³, de Bos Aires, cos dous primeiros tomos impresos –un aínda solto, sin encadernar– da *Historia de Galiza*⁴. Desexo velo e teño medo. Non sei como andarían as probas. De todos os xeitos fará época o tratado de Etnografía e Folclore⁵. Un ano ben acugulado, arca das milliores liñas, a literatura súa e a Etnografía.

Moi ben. Xustiza e sentimento brillan no comentar “Un motivo comun...”⁶. O remate é unha das milliores rosas sobre a coba de Daniel. Castelao falaba pouco dos seus autores. Sorprendía, de sutaque, ca impresión de vida de unha páxina lida por il facía moitos anos. A *Education... flaubertiana*⁷ é un libro que me engaiola e me invita e volvo a il moitas veces. Teño coñecido un médico vello, de moitas relacións na Galiza, que tiña hastra fotografías pantaseadas dun rapaz que nado viviu soio us días.

Teño de ire ó Porto, a sesión da Asociación pró Progreso das Ciencias⁸. Parés que iremos poucos galegos. Eu vou na Seición de Cultura dos castros e súas derivacións. Hai demasiada Álgebra e Estadística nista sesión.

Invitoume meu paisán Taboada, o delegado de Ensiño en Lugo, a unha conferencia en non sei que Sociedade, pro non sei si irei.

Cando agardaba un viaxe a Madride co gallo do Premio, a cousa foi arranxada cun cheque cruzado.

Matino unha xuntanza de amigos en Sant Yago. Xa falaremos. Despois da longa serán, os centeos parecen fríos na noiteña.

Saúdos de Fita pra vostedes e os meus prá súa dona –b.s.p.– e filliñas. Sempre o vello amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Bernardino Graña Villar, xunto con Méndez Ferrín, ambos os dous profesores no Colexio Fingoy. “Ali tiñamos, aparte do profesorado que podemos considerar de plantilla, becas que se concedían a mozos, mestres ou licenciados, para que fixesen os seus primeiros experimentos pedagóxicos e se exercitasen na docéncia no coléxio [...]. Méndez Ferrín foi o primeiro que estivo nestas condizóns. Depois substituíu-no Bernardino Graña, e tamén estivo López-Casanova. Estavan o tempo que eles querían estar, até que fazían oposizóns ou pedían un posto que saía en calquer ponto do Estado. Os tres foron colaboradores meus” (Fernán/Pillado 1986: 125).
- 2 Quizais se trate da peza teatral de Bernardino Graña *Vinte mil pesos crime* (1962).
- 3 Rodolfo Prada Chamocín (1892-1980) importante activista galeguista na Arxentina, desde 1938, presidente do Centro Galego de Buenos Aires, protector e amigo persoal de Castelao.
- 4 Os dous primeiros tomos da *Historia de Galiza* que dirixirá Ramón Otero Pedrayo, sufragados por Manuel Puente, aparecerán este ano.
- 5 Na *Historia de Galiza* que dirixía Otero Pedrayo hai dous grandes apartados dedicados a Etnografía: o que Risco escribe no primeiro tomo baixo o título “Etnografía. Cultura Espiritual”, e o que asina Xoaquín Lorenzo, no segundo volume, moito máis extenso, co epígrafe “Etnografía. Cultura material”.
- 6 Trátase de “Un motivo común a Castelao y Flaubert: retrato fantástico de un niño” (1960-1961).
- 7 *L'éducation sentimentale* (1869), novela de Gustave Flaubert con carga autobiográfica.
 “Creio que había un fondo de realidade, como en todos os contos de *Retrincos*, pero que Castelao debía ter lido *A educación sentimental* e dalgunha maneira debeu de informar o seu pensamento, xa sexa como reminiscencia, xa sexa como utilización consciente dun modelo” (Blanco 1989: 156).
- 8 Associação Portuguesa para o Progreso das Ciências, creada en 1917 por Francisco Miranda da Costa Lobo.

95

Sant Yago de Compostela, 10-VI-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Querido e admirado amigo:

Pídolle que vostede e súa dona non fallen o domingo que vén, 17, no Hotel Compostela de Sant Yago sobre das dúas á Festa de amizade¹ que ofrece iste vello amigo. Seremos arredor de 22 matrimonios, toda boa xente. Si vostedes non viñeran tería unha fonda pena, o amigo de sempre,

R. Otero Pedrayo.

Estou de pasaxe, saio pra a casa, conto ca presenza de vostedes. Estarán Sabell, Piñeiro, Del Riego... todos “bos e xenerosos”.

- 1 O domingo 17 de xuño, Otero Pedrayo e a súa esposa convidaron un total de 25 matrimonios a unha comida que se celebrou no Hotel Compostela. Era unha forma de celebrar o Premio Galicia da Fundación March. Segundo o xornal *La Noche* do día 20, na sobremesa desta “Festa da amizade” o escritor falou “dos tempos en que todo se divorcia e disgrega”, tempos nos que convén “render un homenaxe a esta institución base da familia e a sociedade”.

A data escollida, día da Santísima Trindade, e a obrigatoriedade de acudir “en matrimonio” eran menos inocentes do que, en principio, puidera parecer. Acudiron, coas súas esposas, Sebastián Martínez-Risco, Ramón Baltar, Fermín Bouza Brey, Abelardo Moralejo, Felipe Cordero Carrete, Fernández Albor, Xesús Ferro Couselo, Xosé Filgueira, Borobó, Domingo García-Sabell, Xaime Isla Couto, Rodríguez Somoza, Pedro Martul Rey, Moreno Báez, Rivas Martínez, Rodríguez Yordi, Piñeiro, Silvio Santiago, Souto Vera, Manuel Beiras e, por suposto, Carballo Calero. Nótese que entre os convidados, estaban a maior parte dos membros do xurado que votaran a favor de Otero na concesión do Premio Galicia.

Cando Carme Blanco lle pregunta se os solteiros non asistían ao banquete, Carballo responde: “Non. Os casados tiñan que concorrer coas súas compañeiras e algún matrimonio practicamente separado reuniuse naquela mesa, aínda que creio que non tivo máis trascendencia posterior” (1989: 160).

Fingoy, 6-VIII-1962

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Dónega¹ entregoume o seu artigo sobre a “Fátima” pondaliana². Como me fixen con outro exemplar e Dónega me dixo que vostede non tiña máis que o que distinaba pra min, lle envío agora un dos meus dous exemplares, a fin de que o autor non esté falto dil. Infundas gracias por poñer o meu nome ao seu frente, por mencionarme tan benevolmente no testo³ e por enviarmo. Como comprenderá, é pra min, xa completamente intosicado polo virus das esculcas pondalianas, do meirande interés. Penso estar en Ourense os días 13 a 15 deste mes. Se vostede pode situar o poema alí algún dises días, eu farei a copia do mesmo, pois naturalmente quero insertalo no tomo pondaliano que Fingoy anda a preparar. Pero se non o ten en Ourense, non se preocupe, pois tempo haberá pra ocuparnos no asunto, xa que ise segundo tomo pondalián tardará en saír⁴.

Na Cruña, onde estiven traballando, recollín máis datos sobre Pondal e copiei as traducións ao sueco que Göran Björkman⁵ fixo de dous dos seus poemas, e que tamén quero incluír no tomo. Sería curioso recoller as traducións de Pondal ao inglés, ao castelán...

Moitos saúdos a Fita e vostede reciba unha aperta do seu vello e fiel amigo,
R. Carballo Calero.

1 Marino Dónega Rozas (1916-2001), escritor e presidente de Editorial Galaxia entre 1980 e 1996, amais de secretario da Real Academia Galega.

Carballo Calero dille a Ramón Piñeiro en carta datada o mesmo día que esta que estamos comentando: “Coa entrega que me fixo [Marino] Dónega [Rozas] dos papés pondaliáns que foron de don Robustiano Sánchez –e que son os que tivo á vista Bouza cando escribiu o seu traballo de “A nosa terra”– e coas cartas que copiei na Academia, enrequecentárase considerablemente o novo tomo de Fingoy. Veremos cándo me podó

poñer a traballar nil, pois de momento hai moito que facer no Colexio e na correición da Historia” (2015: 292).

- 2 O texto, titulado “Una «Fátima» pondaliana”, foi publicado no xornal *La Noche* o día 10 de xullo. Refírese a un folleto asinado por Eduardo Pondal no ano 1862 que recolle, en verso, unha lenda titulada “Fátima”. O exemplar que posúe Otero, sen pastas, procede da Coruña, da imprenta de Cástor Míguez.
- 3 Ao comezo do artigo, Otero escribe: “Pondal, joven médico, ya célebre como poeta desde su alto y sostenido brindis en el banquete de Conjo el 2 de marzo de 1856 escribía hace un siglo poesía castellana. La crítica profunda y afectuosa, la de Bouza Brey, la de Carballo Calero, sigue y evoca los tractos y momentos, las dudas, entusiasmos y rodeos, los anhelos y desalientos en la labor poética de Pondal”. Pouco despois, cita dúas composicións do autor, “Soñando” e “Fiebre”, e indica que foron “señaladas y estudiadas por Carballo Calero”.
- 4 Carballo non chegaría a publicar este segundo volume (§ 87, n. 4).
- 5 Göran Björkman (1860-1923), autor dunha colectánea de poetas ibéricos titulada *Genljud Fran Hesperien (Ecos das Hespérides)*, editada pola Academia Sueca en 1896. Nesta obra atopamos traducidos ao sueco seis poemas de tres autores galegos: dous de Uxío Carré Aldao, dous de Rosalía e outros dous de Pondal: “Langtan” (“Feros corvos do Xallas”) e “Idyl” (“Pilleina antr’os pinos soa”). Na fundación da Real Academia Galega (1906) fixo chegar á institución un telegrama no que se lía “vivat floreat natio galaico”.

97

Ourense, 10-VIII-1962

Sr. D. R. Carballo Calero
Lugo

Querido e admirado amigo:

Vai a ourental pondaliana¹. Estaba pra encoadernare e afasteina pra poder mirala vostede. Xa ma mandará cando eu volte de Santander, aló polo 15 ou *circa* do setembro. Dóeme non estare eiquí cando vostede. Si os fados me concederen isa alegría xa o procurarí. Estiven describindo, pra un libro de encárrgo, todo o Baixo Miño e debrúzome co sono. A lúa, moi cavidosa, hastra ceiba unha

miga de pesadeza á torre da miña catedral. Que disfroitén vostedes dun ledo e calmo verán! Cos meus respetos á dona –b.s.p.– e lembranzas ás filliñas.

Sempre seu vello amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Refírese á lenda en verso da que se fala na carta anterior.

98

Ourense, 27-IX-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Non sin tempo e tamén no nome de Fita vai nistas letras noso agradecimento á súa dona e a vostede polas finezas e atencións cas que nos fixeron ledizosas e inesquecentes as horas decorridas con vostedes en Lugo o sábado derradeiro, pra nós desmariado aixiña fuxidas.

Ca chegada do outono sempre os vellos problemas collen novidade e urxenza. Entre ista casa e Trasalba empregamos o tempo. Xa me tarda pórme a un traballo interesante e regoado.

Leopoldo Castro¹, baixo o títodo xeral de “Tipos populares de Galicia”, fai no “El Códeo” –*Heraldo Gallego*. Noviembre de 1878. Números 50 e 51– un artigo lixeiro, ameno e vívido do mociño labrego listo que, chamado polo vello crego, vai á cidade ó Seminario, con pouco deseio e moito medo. Chora no folgo do camiño ó descubrírenselle os 20 réas que a nai lle regala ocultamente na merenda. Querse volver á aldea, sofre cas novatadas dos vellos, pro ben logo desperta ledo, fino, un pouco retranqueiro, á vida da cidade, onde na pousada, por catro réas danlle o caldiño, compóñenlle o touciño e outros tasados compangos que lle mandan da casa. Estuda soio o preciso pra saír do paso, comeza a esmaltar de latín de “mocosonas” súas palabras. É ben acollido das mimosas costureiriñas e aínda das señoritas románticas da crase meia. Gosta do cigarro,

pro as máis das veces conténtase co “tabaco de silveira”, de follas de zarza collidas nas corredeiras onde no paseo repasa as leuciós. Pro, chegando a primeira ordeación, xa o estudante adquire outra seriedade e decátase sacerdote. Non hai sombra volterían; soio algunha bulra no xeito de saudalo na aldea as boas mozas e algunha comparanza de seminaristas e poliños de presbítero. Nomea as cinco cidades escolásticas de Galiza, pro quezais se refira a Ourense². Teño de mirar con sosego a colección do *Heraldo*. Do mesmo Leopoldo Castro e no mesmo ano hai unha crítica, moi calmosa e “académica”, do drama *El manajo de espigas* de Álvarez Giménez³. Mañán vou a Vigo por dous ou tres días. Máis adiante farei as esculcas posibles sobre quen teña sido D. Leopoldo Castro. E por hoxe ren máis.

Desexándolle ditosa inauguranza dos estudos, con memorias para a dona –b.s.p.– e xentís fillas e de Fita pra todos vostedes, cun abrazo do vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Trátase de “Tipos populares de Galicia. El Codeo” asinado, efectivamente, por Leopoldo Castro en *El Heraldo Gallego* entre o 15 e o 20 de novembro de 1878. Ese mesmo autor, que non fomos quen de identificar, asina no mesmo xornal “Cartas de Aldea (dedicado a mi querido amigo D. Florencio Martínez Sarmiento)”, aparecida entre o 5 e o 10 de outubro de 1877; “Poesía”, o 31 de decembro de 1877 e “Bibliografía”, o 30 de outubro de 1878.

Posiblemente Leopoldo Castro sexa un pseudónimo de Valentín Lamas Carvajal. O texto aparece publicado no mesmo xornal en 1916, esta vez asinado por el.

- 2 Repárese na forma do topónimo. Recóllea Cuveiro Piñol no seu dicionario (1876).
- 3 Emilio Álvarez Giménez (1830-1911), profesor e dramaturgo da Pobra de Seabra, fundador da saga intelectual dos Álvarez Limeses, Álvarez Blázquez, Álvarez Negreira e Álvarez Caccamo. *El manajo de espigas* é unha obra teatral de 1878, premiada no Certame Literario de Lugo.

99

Ourense, 9-X-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Meu querido e lembrado amigo:

Soio hoxe dúas palabras por encárrago da Xunta Direitiva da vella Sociedade Orfeón Unión Orensana, un de cuios membros o visitará drento de poucas [xornadas] pra pedirlle, como lle pido eu nistas letras, unha conferencia arredor do día de Santa Cecilia, 22 do mes que vén. Quere celebrar non sei que añal a Sociedade, onde xa se teñen desenrolado, en bon e fermoso salón, outras xeiras de conferencias. Os disertantes diste ano parés que han sere vostede, Álvaro Cunqueiro, García Sabell, Sebastián Martínez-Risco Macías e mais eu¹, que falarei de Cabanillas, sobre quen en Ourense non se ten feito nada. Saio pra Trasalba por unhas horas.

Lembranzas na casa e de Fita pra vostedes. Con apertas do vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 A Semana Cultural en honor de Santa Cecilia comezou o domingo 18 de novembro ás 12 da mañá cun concerto da Banda Municipal de música. A primeira conferencia pronunciouna Álvaro Cunqueiro o día 19 dese mesmo mes; levaba por título “Los músicos prodigiosos” e foi moi aplaudida. Carballo disertou en data próxima ao 22, presentado por Otero Pedrayo; a súa conferencia titulouse “Para una biografía de Pondal”. Sebastián Martínez-Risco falou sobre “Eco y pasión de la gaita gallega” o día 24 de novembro. Clausurou a Semana Cultural Jesús Suevos.

100

Fingoy, 16-X-1962

Sr. Dn Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

Percurarei achar vagar pra isa conferencia de que me fala cando me visite ise señor que ten mentes de facelo e vexamos se a data é compatible co meu traballo no colexio.

Aproveito a ocasión pra lle facer unhas consultas.

Pondal, en Nemiña, traballaba sobre os textos do “bo Villafañe”¹. Soupen en tempos quen era iste Villafañe, pero perdín a lembranza. Goya retratou a un Manuel de Villafañe, pedagogo. Trataríase diste? Coñezo un Juan de Villafañe, autor do *Compendio histórico de las imágenes de Nuestra Señora en España*, que dou por descartado².

O Villanueva, autor da *Ibernia fenicia* que cita Murguía, é Joaquín Lorenzo Villanueva Estengo³ (1757-1837), falecido en Dublín?

Moito lle agradecerei que me axude nistas dúbidas.

Con lembranzas de todos nós pra Fita e vostede, reciba a cariñosa aperta que sempre ten pra vostede o seu devoto amigo,

Ricardo Carballo Calero

- 1 Alude ao coñecido poema de Eduardo Pondal onde este fala da súa formación, sendo neno, na reitoral de Vilela de Nemiña, baixo a tutela de Cristóbal de Lago.

Ainda recordo, ainda, cand'eu era estudante,
Garrido rapacete, que ben rexerse sabe;
Cando iba pra Nemiña, a estudar o arte
Do erudito Nebrija, e do boo Villafañe.

- 2 Carballo ao falar do poema “A Virxe do Cristal”, de Manuel Curros Enríquez explica que o latinista Juan de Villafañe foi o autor dun *Compendio histórico de las imágenes de Nuestra Señora en España*, publicado en Madrid en 1740 onde se conta “que un labrador que traballaba no val de Vilanova topou co miragroso cristal. Metéuno na faldriqueira e

seguíu traballando: mais como chegara a lle pesar de xeito que lle imposibilitaba o labor, enchéuse de medo e guindóuno ao chan. Achóuno logo unha pastoriña que o entregou ao crego de Vilanova, quen dou conta do caso ao bispo de Ourense” (1981: 374, n. 4).

O Villafañe que manexaba Pondal sendo estudante en Nemiña, segundo Carballo, sería Manuel Villafañe.

- 3 Joaquín Lorenzo Villanueva y Astengo, clérigo e historiador ilustrado de Xátiva. Foi o autor dunha obra titulada *Ibernia Phoenicea*, publicada en Dublín en 1831, que defendía que os “descendentes de Fenius era fenicios [...]. Pero Murguía insinou a Pondal que os *Milesiáns* da raza de Breogán, que invadiron Irlanda non eran senón celtas” (1981: 271).

101

Ourense, 18-X-1962

Querido Carballo:

Anda polos catálogos a versión española da *Ibernia* pero non teño a man ningún.

De Villafañe coido que foi un autor de gramática latina. Procurarei saber algo.

O Vicente Risco¹ parés que millora. Anteonte estivo a ramo de morte. Todos estamos emozoados. Mantén o esprito vivo e ledó.

Saúdos na casa.

Apertas,

R. Otero Pedrayo.

(anexo)

Ibernia Phoenicea, seu *Phoenicum in Ibernia incolatus*, et ejus prisicarum coloniarum nominibus, et earum idolatrico cultu demonstratio. Auctore Doctore Joachino Laurentio Villanueva... Dublini: typis R. Graisberry, 1831.

D. Joaquín Lorenzo Villanueva, setabense, nacido 1757 † en Dublín 25-III-1837, eclesiástico secular, irmán do frade pregador Dn. Xaime que é o autor do

sonado *Viaje literario a las iglesias de España*. Nas portadas de ista obra andan misturados os nomes dos irmáns. Na versión castelán, *Ibernia fenicia anterromana*. Non sei por quen anda nos catálogos.

- 1 Don Ramón, nas súas cartas, irá dando cumprida conta da longa enfermidade de Vicente Risco. O seu amigo da infancia, a quen visitará con frecuencia mentres está enfermo e de quen non se afastará xamais, faleceu o 30 de abril de 1963, apenas seis meses despois da redacción desta carta.

102

Lugo, 21-X-1962

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido Otero:

Doulle moitas gracias pola súa información sobre o Villanueva autor da *Ibernia Fenicia*, que me asegura na miña creencia de que se trata de Joaquín Lorenzo Villanueva Estengo. Non sabía eu diste asunto máis que as citas de Murguía na *Historia*, onde só se menciona o primeiro apelido do autor.

Chamáronme por teléfono de Ourense por mor da conferencia de que vostede me falou. Quedei en lle mandar o tema, pero inda non tiven vagar pra pensar nelo. Intentarei decidir hoxe. Supoño que escollerei un tema de Pondal¹.

Non volvín a saber nada da saúde do Risco. Moito me alegraría que se consolidara a melloría.

Lembranzas e apertas.

Seu,

R Carballo Calero

- 1 Refírese á conferencia sobre Eduardo Pondal que pronunciou na Semana Cultural en honor a Santa Cecilia que organizou o Orfeón de Ourense. Ver nota en carta datada o 9 de outubro deste ano (§99).

103

Ourense, 5-XI-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Estou moi ledo de velo por eiquí drento de poucos días. E pola conferencia e o tema. Xa quedei cos dereitivos do Orfeón en facer eu a presentación, grande honra e raiolante premio pra min. O salón é espallado e bon, a xente simpáteca. Virán tamén Cunqueiro e Martínez Risco-Macías; non García Sabell polos seus moitos traballos. Eu falarei día 21 sobre Cabanillas pra deixar un pouco millor a Ourense, onde non se fixo nada polo noso grande poeta.

Esculquei en libros vellos, hastra nos *Españoles pintados por sí mismos*, sobre o Villafañe¹ lembrado por Pondal. D. Xoan Saco², vello profesor con certas manías de dómine, non sabe cousa de il. Eu teño case a seguridade de que foi un xesuíta dos de Villagarcía de Campos como o Padre Petisco³ e outros, cuias gramáticas, métodos e ediciós anotadas correron moito polos estudos priguizosos do XVIII findoiro e o XIX. Encarreguei a Ferro que o procurase. No Instituto, no meu tempo de estudante e de profesor, había moitos de aquiles volumes. Xa lle informarei do resultado da esculca do Ferro.

No leito o Risco, branco, esquelético, todo ángulos e hosos, falas neboentas, saídas non agardadas, semella un de aquiles doentes das Táboas medievales dos miragres dos Santos Cosme e Damián, onde algunhas figuranzas do Purgatorio. Os médicos estiveron heroicos nos días de perigo facendo de practicantes, de enfermeiros. Pasamos días de anguria. Nestora soio queda agardar e que teña calma pra aturar un inverno antre as sabans e no braseiro.

Nós imos pasando os días e as semáns entre Trasalba e Ourense. Eiquí toda a xente fuxe da aldea, as terras van caíndo na soedade do ermo. Non sei o

futuro de Trasalba e o meu, cinguido a aquila constelación de labramios. Morrei feito un vello tolo entre a frolesta que encobra os derradeiros pardiñeiros. Penso si sairá un poeta, un filósofo, de ista conxugación do sangue galego co das milliores xineas do Rin, de Franza e Holanda. Outravolta Carlomagno. Son obreiros indefrentes –o fracaso do obreiro como caráiter é o meirande da Europa ocidental– e criados. Nistas papoiñas xeitosas, recuadas, riseiras, vai a frol da terra ourensán. Quezais saia un Prisciliano. Coñezo algúz mozos serios, non demasiado embestados na tasca, moi ledos no Cantal e no Puy de Dôme, traballando na herba e no gando en granxas de tempos mainos e ordeados.

Saúdos á dona –b.s.p.– e ás fillas, con lembranzas de Fita pra todos vostedes. Sempre vello amigo con abrazos,

R. Otero Pedrayo

- 1 Segundo Manuel Ferreiro (2017: 70), podería ser *Speculum Grammaticorum, explicacion de las quatro partes de la grammatica, con toda distincion y claridad*, asinada por Santiago Villafañe y Yebra en Madrid no ano 1671.
- 2 Juan Saco Maureso (1885-1968), catedrático de latín e, durante moitos anos, director do Instituto Provincial de Ourense, onde cadrou con don Ramón.
- 3 José Miguel Petisco (1724-1800), xesuíta, tradutor e helenista de Ledesma.

104

Fingoy, 27-XI-1962

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado amigo:

Xa estou reintegrado ao meu vivir ordinario. Confío en que a súa dona, a quen todos os da casa enviamos afectuosas lembranzas, se ache agora enteiramente ben de saúde. Saín ás seis e media de Ourense, ben abrigado, e, fóra a longa parada de Lalín, todo transcurriu rapidamente. Ao nos achegar ao Ulla

embrullounos a brétema no seu frío e húmido abrazo. Non eran as dez cando chegamos a Santiago, xa con sol. Piñeiro, Sabell e algún outro amigo compartiron coa miña filla as miñas horas composteláns. Polo *Faro* soupemos do ousequio feito ao Risco, pero ninguén puido identificar ao encuberto mecenas¹. Supoño que a istas alturas xa todo o mundo saberá de quen se trata. Eu, volto ao meu cenobio, non penso máis que en poñer ao día os asuntos escolares e en rematar o índice da miña *Historia*.

A miña visita a Ourense foi ocasión pra que unha vez máis me honrara vostede con sutil atención e se tomara vostede por min mil molestias. Todo llo agradezo na ialma. A miña débeda pra con vostede faise cada día maior e non podo soñar con pagarlla nunca. Polo menos, fique constancia de que son consciente do seu volume e da miña insolvencia.

Unha forte aperta do seu,

R. Carballo Calero

- 1 Refírese ao Premio Galicia que lle acaba de conceder o Centro Gallego de Madrid. Entregáronlle o galardón no Concello de Ourense, o día 10 de xaneiro de 1963, o vicepresidente do Centro Gallego, Faustino Velloso Batallón, e o director do *Faro de Vigo* e promotor da homenaxe, Manuel G. Cerezales.

105

Trasalba, XII-1962

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Penso nas horas fondas e lembradoiras de vostede e súa dona –b.s.p.– e fillas nisa ialba e gris de silencios do Fingoy, sin rapaces, co devalar das estrelas faiscentes e o particular estilo das ideas voltándose adoulescentes nistes días, ca esperanza do luar de xaneiro e a emoción dos seráns xa crecedeiros como as saias

das rapaciñas voltándose mociñas cun labio novo no ar. Eu pouse ó lume ollando a paixón doorida das serras lonxaas, sentindo voltar o armentío e tamén chegar meu tempo mozo como a testa dun bondoso can de palleiro que se achega ós meus xoellos pra ser agasallado por a miña man, que xa ten o pendurar da do meu pai, cansa e pura –a miña non– de pecados. Aínda me non teño curado da miña teima de compor proieutos ambizosos nistes días. Onte descín a Ourense. O Vicente Risco vai millor, pro sempre insomne e abourado por unha estrana febre. Que Deus me conceder un agunizar menos dooroso. E a todos os amigos. O 63 ten de sere ilustre polo seu libro, querido amigo. Agardo da súa compañía moitas cousas. Cando señan menos firentes os coitelos da xiada penso voltar por os vellos camiños tan amados. Ás veces chegan á miña porta como meendiños pedindo que nonos desampare. Pro, nestora, a viaxe non ten o engado do que dinantes. Fallan moitos amigos. De todos xeitos, cando acordo soio un intre na outa noite, maxino roteiros e conversas. Infundas graziñas polo seu recordo, con saúdos á súa dona e fillas e memorias de Fita. Apertas do vello admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo

106

Trasalba, 23-I-1963

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido mestre e amigo:

Fai apenas un bocadiño de tempo chegoume nunha carta de Ramón Piñeiro unha nova pra min de infinda legría: a da posibilidade polo menos, e quizais seguranza, pra min certa e deseitada, de rubir vostede á cadeira de Sant Yago de Compostela que parés creada pro maxisterio de vostede.¹ Cando tiven nova das ensiñanzas pensei deseguida en vostede. E ista carta tróuxome ledos angurios.

En troques, aínda eiquí estou magoado pola doenza e despedida, longa e cruel cal non espreitei ningunha, do Vicente Risco. Son uns tres meses de sofrires que houberan feito moamio² do home máis forte. O espírito do doente

está axudado pola vixilancia e heroica laboura de dous médicos. En [esta] ocasión gañáronlle á Morte por milímetros e segundos. Fai días descubriuse o que se agardaba: o cancro. No pior do intestino. Día 18 foi levado a un sandoiro e operado pra dar saída a humores e escrementos. Días inquedos e tristes e tamén Ourense xiado e espiñento. Eiquí, cas bariles serras e os libros, coido voltar un pouco ó meu ser, agrimado sempre por a chegada da dura nova.

Si pra a agromada sae seu I volume será boa primavera. García Sabell anda correxindo as probas dos seus *Ensaíos*³. Que ben logo o novo sol do findoiro xaneiro doure ises treitos!

Saúdos de Fita pra vostedes e meus saúdos e lembranzas pra a súa dona –b.s.p.– e ledas e boas rapazas. Sempre vello amigo, con apertas,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 En carta de Ramón Piñeiro datada o primeiro de novembro de 1962, tíñalle anunciado a Carballo Calero: “Duas liñas pra te informar dunha boa noticia que quizáis xa conozas, ben polos xornás ben por Chan. Acaba de se crear na nosa Facultade de Filosofía a Seición de Filoloxía Románica. Dentro dela, no 5º curso, figura a cátedra de Língua e Literatura Galega. Ademáis, no Instituto de Idiomas comenizará axiña a funcionar tamén o insino do galego. A seición de Románicas comenizará xa neste curso [...]. Ora, eu penso que a cadeira de Língua e Literatura Galega, que comenizará a funcionar dentro de dous anos, correspóndelle de modo natural ó autor da gran “Historia da Literatura Galega” (2015: 294-295).
- 2 Segundo o dicionario de Leandro Carré Alvarellos, este adxectivo aplícase a aquilo que pode ser reducido a po con facilidade.
- 3 O volume *Ensaíos I* de Domingo García-Sabell saíu das máquinas da editorial Galaxia en 1963. Imprimíronse un total de 500 exemplares. Co gallo da edición, Ricardo Carballo Calero publicou un artigo en *La Noche* titulado “La lengua del ensayo gallego. El esfuerzo de García Sabell”, o 16 de abril de 1963.

107

Fingoy, 29-I-1963

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Moito lle agradezo as súas letras. As tristes novas do Risco échenme de dor. Nistes derradeiros meses, antre parentes e amigos, foron un bo feixe os que tiven que despedir. As súas noticias anúncianme unha nova mágoa. Recibín a súa carta ao regreso da Cruña, onde Del Riego, con quen falei un intre na Academia, xa me fixera sabedor dos sufrimentos que ten que aturar o noso probe amigo.

Canto ás esperanzas que vostede tan cordialmente celebra de que eu ocupe unha cadeira na nosa Universidade, non sei senón o que vostede sabe: que algúns queridos amigos composteláns consideran posibre o que eles xenerosamente desexan. Eu nen xiquera teño normalizado aínda o meu *status civitatis*¹, e habería que superar moitos obstáculos pra chegaren a isa meta. Seguramente tamén vostedes teñan de min unha imaxe a ise respeito moi favorecida en relación coa realidade. Mantereime *animo aequo* mentras o meu destino se tece independentemente do que eu poda facer, inda que disposto a escoitar os consellos dos que pensan en min.

Agardo que en febreiro saia o primeiro tomo da miña *Historia*². En Fingoy temos preparado un volume de contos populares lugueses³ e logo botaremos un segundo Pondal. Teño ganas de visitar a Biblioteca Penzol⁴. Galaxia puxa.

Póñame aos pes da súa dona, a quen María e Magalí saúdan moi cordialmente, como a vostede mesmo. E reciba a cariñosa e devota aperta de sempre do seu vello amigo,

R. Carballo Calero.

1 Refírese a que segue tendo antecedentes penais. Ver carta datada o 24 de maio de 1963 (§ 113). Ramón Piñeiro explicáralle en carta asinada o primeiro de xuño de 1962: “Eu preocupeime hai anos dise asunto e desistín de o levar adiante porque inda non estaba en condicións legais de conquerilo, pois ise dereito adequírese ó pasaren dez anos desde

o cumprimento da condena. Despois de transcurridos os dez anos, nun viaxe que fixen a Madrid hai varios meses volvíñ interesarme polo asunto. Todo se reduce a enviar unha solicitude acompañada de dous ou tres documentos: certificado de boa conducta anterior e posterior á condena, copia do testimonio de condena e non me lembro si algunha outra cousa. Pasado algún tempo, pídenlle do Ministerio de Xustiza informes á Garda Civil. E pouco tempo despois recibes, por conducto do Xuzgado, unha comunicación do Ministerio informándote de que quedan cancelados os teus antecedentes. Todo se produce por vías regladas e por mecanismos automáticos. Pra me informar, alí en Madrid acudín á muller de Ben-Cho-Shey” (2015: 289).

En carta datada o 25 de febreiro do 63, Carballo informa a Piñeiro: “Fixen ao traveso da axencia Torrón a xestión relativa aos antecedentes. Me prepararon unha solicitude que firméi e me dixeron que se encargaban de achegar o resto da documentación. Dime agora se crees que compre algunha outra xestión cerca de Ben-Cho-Shey, se debo lle escribir ou qué debo facer” (2015: 303).

- 2 En carta dirixida a Ramón Piñeiro o día 20 de xaneiro deste mesmo ano, Carballo Calero afirma: “Paco me dí que a Historia xa está impresa, de xeito que non tardaremos en ver que fasquíu presenta. Dime que se venderá a 350 pesetas e que se tiraron mil exemplares. Non sei se ao fin vai en pasta ou en rústica” (2015: 303).
- 3 *Contos populares da provincia de Lugo* (1962) foi a segunda publicación do centro escolar. Fíxose unha segunda edición en 1972. O volume reúne un total de 300 relatos tomados da tradición oral. Bernardino Graña estivo ao coidado da edición.

“Constituída por textos recollidos por mestres e que, na forma en que aparecen na primeira edición (que é a máis extensa e a máis científica, porque contén diversas variantes dun mesmo conto), na ordenación dos textos, na transcripción dos mesmos, traballamos tanto eu, que entón era director do colexio, como Bernardino Graña, que tamén foi becario no colexio Fingoí” (Blanco 1989: 150-151).
- 4 A Biblioteca Penzol de Vigo debe o seu nome ao bibliófilo Fermín Fernández Penzol-Labandera (1901-1981) que, en 1963, decidiu legar o seu importantísimo fondo arquivístico e bibliográfico coa intención de dotar a Galicia dun centro de estudos e documentación especializado en lingua e literatura galegas. Na actualidade, seguindo a súa vontade, custodia parte importante do legado de Otero Pedrayo, especialmente o referido á súa correspondencia.

108

Ourense, 5-II-1963

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado amigo:

Onte, meu antigo compañeiro do claustro do Instituto, D. Xoan Saco Maureso, me trouxo a tradución galega de un poemiña, tenro e sinxelo de Rubió y Ors¹ por Pérez Ballesteros², descuberta entre os papés de Saco e Arce e sin dúbida regalo do tradutor. Fixen a copia o millor que puideron e mándolla pra o seu arquivo. Saco pénsaa publicar nalgunha revista.

Dóeme non estare en Trasalba pra mirar refrexada ista Groenlandia na xerra do meu viño labrego e libre, foro a Deus³, pro tivemos que baixar a Ourense.

A neve en Lugo rexistrará pegadas leviáns de Estadea.

Saúdos na casa. Sempre admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Joaquim Rubió i Ors (1818-1899), historiador barceloní, reitor da Universidade de Barcelona e presidente da Acadèmia de Bones Lletres da mesma cidade. Escritor vinculado ao romanticismo, en 1841 publicou un manifesto en defensa da lingua catalá que incluía no prólogo poemas seus publicados no *Diario de Barcelona* co pseudónimo de *Lo Gaiter del Llobregat*. Con ese mesmo título, *Lo gaiter de Llobregat*, publicou Rubió i Ors en 1841, a que será obra cume na Renaixença catalá. Alonso Montero (2005: 271) ten relacionado esta obra con *A gaita gallega* (1853) de Xoán Manuel Pintos, pois ambas asocian os primeiros escritos de afirmación cultural a un músico popular.
- 2 “Nacéu Pérez Ballesteros en Compostela o 30 de xulio de 1833. Foi licenciado en Filosofía e Letras e doutor en Dereito civil e canónico. Dempóis dunha intensa actividade docente na súa cidade natal, outivo por oposición a cadeira de Psicología, Lóxica i Ética do Instituto da Cruña, centro do que foi nomeado director en 1878. Ise mesmo ano publicóu os seus *Versos en dialecto gallego*. [...] Ballesteros tamén colaboróu na edición políglota do libro de Rubió y Ors *Lo gaiter del Llobregat* publicada en tres volumes en 1889” (Carballo 1981: 109-111).
- 3 Supoñemos que se refire a que o viño “labrego e libre” unicamente debería pagarlle o foro a Deus, só debería pagar o canon divino.

109

Fingoy, 7-II-1963

Sr. Dn. Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido Otero:

Moitas gracias polo envío da traducción do poema de Rubió i Ors feita por Pérez Ballesteros. Teño que facer unha carpeta de *addenda et corrigenda* ao primeiro tomo da miña *Historia*, onde hei incorporar ises versos¹.

O noso falecido compañeiro de Academia don Francisco Vázquez Saco² desexaba que un día fora elixido numerario o cóengo arquivista desta Catedral don Antonio García Conde³, cuio labor vostede coñece. Agora, don Manuel Vázquez Seixas escribiu a don Francisco Vales Villamarín⁴ recomendando esa candidatura. Na vacante do señor Saco irá Valentín⁵, como sabe vostede mellor ca min, pois creo que ten firmado a proposta. Vales encomendoume dicir a Vázquez Seixas que estimaba que a vacante próxima debía cubrirse cun residente na Cruña e que logo vería ben o nomeamento de García Conde. Eu, como lugués, simpatizo cos desexos de Vázquez Seixas e Vázquez Saco (q.e.p.d.). O arquivista é home humilde e sinxelo, con todo o ar dun crego de aldea, e refuxe os honores, de xeito que é totalmente alleo a estes proxectos. Creo que chegará un día en que estaría ben elixido. Eu, dende logo, nin o saúdo pola rúa pois nunca falei con el. Pídlle que pense neste asunto pra que, cando sexa oportuno acceder aos desexos dos lugueses, poida eu informalos da actitude dos meus amigos, entre os cales vostede ten a primacía.

Estou de novo remexendo papés de Pondal pra preparar un novo volume, con cartas e versos.

Lembranzas e apertas do seu moi devoto,

R. Carballo Calero.

1 Como se pode comprobar na nota 2 da carta precedente, na terceira edición da *Historia da literatura*, Carballo alude á tradución de Pérez Ballesteros.

- 2 Francisco Vázquez Saco, nado en Sarria en 1897, finou en Lugo o 27 de decembro de 1962.
- 3 Antonio García Conde (1889-1966), cóengo e arquivista de Silleda. Foi membro correspondente da Real Academia Galega, mais non chegou a ingresar como membro numerario.
- 4 Francisco Vales Villamarín (1891-1982), historiador betanceiro, fundador do *Anuario Brigantino*.
- 5 Refírese, claro está, a Valentín Paz-Andrade (1898-1987), xurista, economista, político e escritor a quen se dedicou o Día das Letras Galegas de 2012. Ocupou a vacante de Vázquez Saco na Real Academia Galega, ingresando o 11 de febreiro de 1978 (cando xa falecera don Ramón) a proposta, tal e como se di nesta carta, de Ramón Otero Pedrayo, Domingo García-Sabell, Francisco Fernández del Riego, Xesús Ferro Couselo e Francisco Vales Villamarín.

110

Ourense, 14-III-1963

Sr. D. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo e mestre:

Hoxe é pra min un dos xurdios días do meu vivir¹. Dos que se dan gracias a Deus e, collendo o pulso, síntese bater o sangue novo de cando os primeiros poetas. Estiven con Fita seis días en Sant Yago co gallo das Minervales² e de unha conferencia en Pontevedra. Falei da súa *Historia* con Piñeiro, con Domingo, despoixa co Bouza Brey, todo[s] ben ledos, pro soio vin e folleei o libro ista mañán. Tróuxome o coche de Trasalba ás 9 e até as doce non saín do leito, remexendo nas moreas de follas muchas, acariñando os gromos, rubindo co ollar hastra as derradeiras foulas dos valentes carballos, sentindo un cantigar de regueiro, albisgando algunha rara ave, pescudando ecoares, abranguido por súpetas friaxes de nuben ou aledado por molladas de raiolas e debruzárense de choivas ventureiras, como nunha floresta ou carballeira de vidas, arelanzas, tolemias, xenreiras, puros voos, gargalladas. Ou millor pra min, o recordo dun viaxe que fixen soio

nun maino tren, primaveira doce, de Ourense a Vigo, camiño da miña neneza non visto despoixa de moitos anos. Se me descubría a cada recanto do Miño un latexo da miña nenez. E foi comigo como vostede no decorrer do XIX un arco da vella, compañeiro mensurando os tempos e os recordos. Graciñas e abrazos. Onte estiven tristeiro, esnaquizado pola decadencia da aldea. Hoxe decátome ledado e forte gracias a vostede. Fun encetando a pinga de cada cuba e pipotiño sin teima de orde. Adimiro o tratamento rexo e fino da arte do verso, o ergueito e curtés estilo na discusión, os efeutos de unha frauta merliniana ou da lira de Anfión ordenando a morea informativa. No tratamento de Pondal síntense os brindares do pico canteiro traballando o penedo ou a nota do cuco ordeando a neboeira. Polos carreiriños do xardín rosalián camiña vostede cos pés espidos e fala baixiño. Unha ledicia o tempo primeiro, inzado de novidás. Vai ista carta sin arranxo, pro vai verdadeira. Falaremos moito. Soio onte soupen da miña parte na homaxe do 22 a Pastor Díaz³. Si lle parez saímos de Lugo o mesmo día pola mañá pra chegare ás honras e voltamos a Lugo á noite nun coche que vostede pode encarregar a conta do Concello de Viveiro. Pois o 23 é a xuntanza en Vigo de Galaxia e non sei como chegar. Veremos si pode demorárese pro 24 domingo. Posiblemente irei con Fita a durmir a Lugo o 21 xa tardeiro. Propuxen á Academia falar eu do “sentido e conciencia de Europa en Pastor Díaz”. Mais se vostede fai, ou ten pensado, o viaxe noutra forma, por min non o deixe.

Saúdos e lembranzas á dona –b.s.p.– e ás nenas. Con memorias de Fita. Xa teño un libro, bo compañeiro, de infindo sabere, bondade e paciencia pra as miñas xornadas derradeiras. Novos abrazos do vello e agradecido amigo,

Ramón Otero Pedrayo.

- 1 Acaba de recibir un exemplar da primeira edición da *Historia da literatura galega contemporánea*.
- 2 As Festas Minervais dese ano celebráronse na Sala de Arte do Hostal dos Reis Católicos o día 9 de marzo. Presidiu o acto o reitor da universidade compostelá e as xerarquías do Sindicato Español Universitario. Obtivo o primeiro premio e Flor Natural, Arcadio López-Casanova; o segundo recolleuno Salvador García-Bodaño e o terceiro, Carlos Casares. En poesía castelá, o primeiro premio correspondeulle a Antonio Preciado Ortiz, o segundo, de novo a Arcadio López-Casanova e o terceiro a José M.ª Merino Sánchez.

Otero Pedrayo, que actuaba como mantedor, chegou a Compostela o día 8. Ese mesmo día pola tarde, viaxou a Pontevedra para impartir unha conferencia no Casino.

- 3 Co gallo do centenario do pasamento do escritor, avogado e político Nicomedes Pastor Díaz (1811-1863), o día 22 de marzo organizáronse unha serie de actos na súa vila natal, Viveiro. Pola mañá, ás doce, celebrouse un acto relixioso na igrexa parroquial de Santiago, onde está soterrado o escritor. Despois houbo unha ofrenda floral no monumento a Pastor Díaz e, despois de comer, ás cinco da tarde, houbo un acto literario no que interviñeron os académicos Ricardo Carballo Calero, Ramón Otero Pedrayo, Enrique Chao Espina e Sebastián Martínez-Risco.

111

Fingoy, 15-III-1963

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Ben quixera que ese libro que enxendrei con amor non herdara as eivas do seu pai. Pero isto é imposible e o amor non abonda pra crear criaturas perfectas. Non podo ofrecer á miña terra máis que o meu entusiasmo. Vostede só repara nisto e celebra o que hai na miña *Historia* de servicio a Galicia. Vostede mellor que ninguén pode ausolverme dos meus moitos pecados e a súa carta é pra min executoria que me confire por gracia o que nunca podería outer por xusticia. Coa súa indulxencia fico reconfortado do traballo, e por merecela houbera traballado inda que non houbera ninguén, fóra de vostede mesmo, que pousara os ollos sobre isas páxinas. Gracias infandas polo cariño que me demostra unha vez máis. Se agora, co que aprendín escribindoo, puidera facelo de novo, pode que non levara moitas chatas que han de se lle atopar. Pero era preciso escribilo, que así mo mandaron, e a obediencia ha desculparme moitos erros.

O requerimento pra que falase en Viveiro chegoume nun intre en que iste firmamento do colexio que gravita sobre as miñas costas de feble Atlas aumentaba de tal xeito a súa presión que non podía arredarme do meu posto sen perigo. En todos os oficios, por humildes que sexan, hai momentos así, e no meu

caso constitúen o cotián. Escribín ao Presidente da Academia excusándome da comisión. Non sei xiquera se pra entón estarei por eiquí. Agora farei un pequeno viaxe a Santiago, e á volta, até fin de Semana Santa, hei vivir pendente da solución de varios problemas miúdos pero que non me deixarán vagar algún. Non podoo, pois, pensar en acompañalo a Viveiro¹. Veremos se me é posibre saudalo, no caso de que me ache en Lugo. Creo que non atopará dificultades pra alugar un coche. Se entón non nos vemos, verémonos pronto. Quixera lle escribir con máis calma. Fágoo agora depresa porque mañá penso estar de viaxe. Seu,

R. Carballo Calero.

1 Se finalmente non asistiu, a prensa da época non sinalou a súa ausencia.

112

Trasalba, 19-V-1963

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido amigo e mestre:

Un abrazo pra vostede no meio do tecer e destecer dos meus viaxes. Leendo a nova da súa conferencia rosalián en Fonseca¹ matinei, cunha foula de grave alegría no meu vello peirao de curazón, en como vostede chegaba a primeira mañán –gris, capeliñas dos ollos das mañáns de Sant Yago– á sua cadeira de Literatura Galega da Universidade. Acodiamos dos lonxes os amigos e nacía un novo sorrir na capela do Rei de Franza e outro cantar de *gaudeamus* no coro dos carballos de Santa Susana.

Estou matinando nas horas composteláns da Festa da Ascensión.

Lembranzas na casa e de Fita pra vostedes.

Sempre vello amigo e admirador,

Ramón Otero Pedrayo.

- 1 Refírese á homenaxe que se lle rendeu a Rosalía de Castro, o venres 17 de maio; a primeira vez que se celebra o Día das Letras Galegas. A homenaxe estivo organizada por un grupo de mozas e mozos universitarios. Ás doce da mañá houbo unha misa en Santo Domingo e ofrenda floral no Panteón, ante a tumba da poeta. Ás oito da tarde, tivo lugar o acto académico en Fonseca. Comezou cunha conferencia a cargo de Carballo Calero e a continuación recitaron poemas Xohana Torres, Salvador García-Bodaño, Arcadio López-Casanova e Carlos Casares. Ao rematar o recital, os asistentes camiñaron á Ferradura e depositaron flores ao pé do monumento a Rosalía de Castro.

113

Lugo, 24-V-1963¹

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Hoxe recibín a súa carta. Gracias polo seu agarimo. En Santiago todo o mundo me rodeou de afecto e quentor. Os meus antigos discípulos e os meus vellos amigos rivalizaron en xenerosidade. Semella que todos aprenderon de vostede.

Ando a traballar no segundo tomo da *Historia*. Estou agora con Noriega Varela, sobre quen vostede sabe tanto. Quero lle preguntar unha cousa. Leal Insua escribe: “Losada, Risco y Noguerol editaron por su cuenta en 1920 «Do ermo» (Imprenta de Antonio Otero. Orense), edición que se agotó rápidamente. Los mindonienses residentes en Buenos Aires costearon la segunda en el mismo establecimiento tipográfico”. Ista segunda edición ourensana nunca a vin². Existe verdadeiramente? Vostede debe sabelo. Eu non a atopo. Se existe, quixera vela. Non coñezo máis que a de Ourense (1920), a de Mondoñedo (1929) e a de Lugo (1946).

Quixera tamén ver *A Virxen y a paisanaxe* (Ourense, 1914), que Del Riego non acha, ao que parez, e a primeira edición de *Montañesas* (Luarca, 1904). Se me pode axudar a consultar estes textos, llo agradeceréi.

Eiquí temos aínda frío. O ceo está cuberto, a tarde é gris.
A Fita e a vostede os nosos mellores saúdos.
Unha forte e agradecida aperta do seu devoto,
R. Carballo Calero.

- 1 Dous días antes da redacción desta carta, o 22 de maio, tivo lugar a cancelación dos antecedentes penais de Carballo, condenado en Xaén o 22 de abril 1939 polo Consello de Guerra a 12 anos e 1 día de reclusión.
- 2 “De outra banda, o lector debe saber que a edición luguesa de *Do ermo* [a de 1946, a derradeira] foi chamada sesta, porque se consideran dúas edicións de Ourense, no mesmo ano de 1920. Francisco Leal Insua, en efecto (*Do ermo*, 1946, páx. 233), escribe: «Losada, Risco y Noguerol editaron por su cuenta en 1920 *Do ermo* (Imprenta de Antonio Otero. Orense), edición que se agotó rápidamente. Los mindonienses residentes en Buenos Aires costearon la segunda en el mismo establecimiento tipográfico». A lista de edicións máis arriba establecida supón a esactitude destas palabras, escritas en vida de Noriega por persoa entón moi relacioada con el. Pero eu non teño visto máis que unha edición de Ourense, cuio colofón indica que acabou de se imprimir «na casa de Antonio Otero, a XV días andados do mes de Santiago do ano MCMXX». Teño preguntado a don Ramón Otero Pedrayo e a don Xosé Traperó Pardo por esa segunda edición de Ourense de que fala Leal, e ambos señores, que estiveron asimesmo moi relacionados con Noriega, manifestáronme non saber nada delo. Otero dime que na primeira houbo dous tipos de portada. O que eu teño á vista é obra de Castelao, e representa o ermo nevado e azoutado polo vento, e en primeiro termo o soporte dun cruceiro alumeadado por un farol” (Carballo 1981: 522, n. 1).

Hoxe sabemos, grazas a Xosé Ramón Freixeiro Mato (1992) que moi probablemente, os emigrantes si sufragaron unha segunda edición da obra que estamos analizando.

114

Ourense, 29-V-1963

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Deica onte, e por mor dos meus viaxes, non soupen da súa carta do 24 e mañán cedo volvo a Portugal, chamado con intrés de abondo pra semellar desamor e cativa curtesía o non acodire. É un coloquio en Mattosinhos¹, beira do mar, a carón do Porto. Mais preciso folgo e, non menos, traballar nas miñas cousas. Non sei disa outra impresión de *Do Ermo*. Na coñecida houbo dous tipos de portada². Procurarei *A Virxen e o Paisanaxe* que debo ter. Pro teño de voltar a Trasalba e non será deica o 7 ou 8. Non vin as *Montañesas* de Luarca. Dicia Noriega terlle custado a edición uns 15 pesos. Da do *Ermo* os exemplares donados polos editores ó autor foron casi comestos polos ratos; é ben sabida a nugalla de Noriega. Eu coñecino ben. Si quere, e cando volte, mándolle información de vida e cousas miúdas.

Agárdame en Portugal farta angueira. Saúdos á dona –b.s.p.– e fillas con lembranzas de Fita pra vostedes.

Sempre vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo.

- 1 Refírese ao Congreso do Mar, celebrado nesa cidade portuguesa durante oito días. Sebastián Martínez-Risco falou sobre o mar e a saudade, Francisco Vales Villamarín sobre a danza mariñeira en Betanzos, Xosé M.ª Álvarez Blázquez sobre o mar nas cantigas galego-portuguesas, Luis Bouza Brey sobre o dereito dos naufraxios durante da Idade Media en Galicia, Fermín Bouza Brey sobre o culto a Neptuno no noroeste peninsular. Os últimos en intervir foron Otero Pedrayo e Álvarez Blázquez.
- 2 Efectivamente, *D'o ermo* tivo dúas cubertas diferentes. Unha delas, a de Castelao, foi descrita en carta precedente (§113, n. 2); na outra pódese ver a imaxe de dúas nenas e dúas mulleres ao pé dunha igrexa. Na que Risco e Losada Diéguez lle encargaron a Castelao o nome do autor figura baixo a forma “Antón”, o que enfadou moito a Noriega Varela, quen riscou este nome e corrixiuno a “Antonio” en varios dos exemplares que regalou.

115

Lugo, 5-VI-1963

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

Moitas gracias pola súa carta. Supoño que cando lle chegue ista estará xa de regreso en Ourense. Agradecereille que vexa se atopa *A Virxen i a paisanaxe*, pois Galaxia non dá con ise folleto i eu eiquí, inda que recurrín a Trapero, non conseguín nada deica a data.

Por suposto, será pra min moi afortunado que vostede teña a bondade de me escribir un día, como bondosamente ofrece, encol das súas lembranzas de Noriega. Todo o que me diga sobre o particular me interesará moito.

Cicais poda asistir ao Congreso Ethnográfico de Santo Tirso¹. Supoño que vostede non faltará. Que escribiu pra isa ocasión?

Moitas lembranzas pra Fita e vostede de todos nós.

Xa sabe canto o quer o seu vello amigo,

R. Carballo Calero.

1 Refírese ao Congreso de Etnografía Internacional, celebrado do 16 ao 18 de xullo de 1963. Otero participou coa charla “Supersticiones compostelanas en los siglos XVIII y XIX”. Existen copias das actas na Biblioteca do Parlamento de Galicia e na Fundación Penzol de Vigo.

116

[VI-1963?]¹

Querido e lembrado amigo:

Nistes días derradeiros tiven moitos traballos e dispaciosas visitas nista casa que xa boga polos dourados esteiros da seitura do pan. E por iso van moi imperfeitos ises recordos de Noriega². E moito me doe non atopar *A Virxe e a paisanaxe* que ten que se encobrir nalgunha mestura de papés das miñas librerías.

Xa espreitará nista sazón de probas académicas, con gosto e desexo, a riveira do folgo do vran!

Con saúdos na casa e de Fita pra vostedes. Sempre admirador e vello amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Tendo en conta o comentario de Otero en carta datada o 29 de maio de 1963 e a alusión neste texto á “seitura do pan” pensamos que esta carta pode ser datada a mediados de xuño dese ano, xa que o 26 de xuño ten resposta.
- 2 Durante algún tempo, Carballo foi remiso a empregar a información contida neste texto. Cadrando co centenario de Noriega Varela, en 1969, Fernández del Riego, que coñecía este escrito de Otero, tenta que o publique en *Grial*. O ferrolán respóndelle en carta datada o 10 de xullo dese ano: “Paréceme que hai aquí algunha confusión, pois eu non matinaba facer tal cousa [refírese a publicar o texto]. A Piñeiro, como a ti, lembréivos no seu día que este ano era o centenario de Noriega, e que había que conmemoralo no *Grial*. A Piñeiro díxenlle, ademáis, que parecía oportuno que Otero Pedrayo publicase en tal ocasión algo sobre Noriega. Piñeiro dixo que podía publicarse unha semblanza de Noriega que Otero me mandara hai tempo sen propósito de que vira a luz, senón como información persoal. Indiquéi a Piñeiro que tal escrito era de destinación privada, contiña confidencias inaxeitadas para a súa publicación e o estilo era o dunha carta amistosa. Piñeiro dixo que eu podía extractalo, e como eu dixera que en todo caso habería que pedir permiso a Otero, respóndeu que faría así nunha ocasión en que Otero pasase por Santiago. De todos xeitos, creo que ante a miña información enfriouse o desexo de Piñeiro de publicar aqueles folios. Eu coido tamén que hai que deixar de lado tal propósito” (2006: 469).

No número 25 da revista *Grial*, do ano 69, aparece un artigo titulado “Centenario de Noriega Varela”, asinado por Carballo quen, nesa ocasión, non emprega a información que lle proporcionara Otero.

Si o fai nas páxinas da reedición da *Historia da literatura galega contemporánea* onde indica: “Denantes de nos despedir de Noriega, imos demorar máis un algo en perfilar o seu xeito humán, e engadir algúns dados de interés literario, baseándonos nunha noticia que espontáneamente escribiu para nós Otero Pedrayo, con quen, como temos visto, sostivo o poeta longa e inalterable amizade. O grande prosista galego honróunos coa doa xenerosísima de seis folios manuscritos nos que con admirabile vigor e coa naturalidade sen reservas dunha conversa privada, traza un asombroso retrato do que foi o seu veciño de Trasalba. Algún día haberá de ver íntegro a luz este escrito de destinación privada, co que o seu autor non pretendía máis que nos fornecer dados para esta *Historia*, pero que constitúe de feito un mangado de follas de extraordinario valor. Extracto a Otero, con escasas verbas de meu, e algunhas engádegas de outras procedencias, sulíndo sempre o que literalmente me traslada” (1981: 543).

Na nosa transcripción, sinálanse entre corchetes as principais pasaxes que evitou Carballo Calero en 1981.

NORIEGA VARELA

Foi home langranote e pousón, falas moi finas e requintadas, que locían millor despois dun xordo latexar inicial, e de valencia acrecentada por a curtesía de chapeu na man, testa baixa, xogo de ollos reverenciosos e manexo de hipérboles como en proloquio de libro ou antesala de pazo barroco. [Sobre a proporción de sinxeleza e comedia naquíl palaciano comportamento cecais escudriñemos máis adiante.] A impresión era dun carácter a un tempo podente e desgarrado no vivir labrego, no que figuraba como gostosamente desterrado, acrecendo seu disfruite con alusións a un vivir etiqueteiro e fino no Mondoñedo de requintadas tertulias, capela de música, señorío de espolón, epigramas de agulla máis ou menos clerical polo estilo do XVIII. A pasividade [de patrón de taberna de estrada, de castañeiro decotado, de boi vello,] non deixaba a Noriega agulletar os zapatos, añudar a corbata, nin rubir nin ó lombo da máis xeitosa burriña, da que se derreaba e viña abaixo como un saco de mariñas mal enliado.

O poeta da montana non sabía cando se sementa o pan ou os tempos da seitura, nin tiña senso topográfico nin estilo ordeador dos hourizontes. E figuraba sempre sorprendido na aldea, cuia fala sabía tan ben. Elo era fonte de risas e comentares labregos. O concreto, o miúdo –un ramallo no ermo, a pucharquiña no penedo, o decorado de orcelos dun balustre, unha verba, frase ou topónimo (como “callau” “úlos cartos!” “Anaigo”¹)– embargábano por días inteiros. Gostaba dos pequenos e calmos viaxes, das romerías, dos xantares pousós. Camiñaba moi pousón, afitando todo, recuncando ó enxergar un souto, unha fonte, con desespero do compañeiro.

[Polo tabaco, cando nin raspas lle ficaban no bolso, chegaba a eistremos de baixaza]. Non gostaba de máis do viño e no xantar era etiqueteiro e relambido. [Pro embargábanlle máis do que nada as mozas. As fresqueiras composicións de augas e frondaxes dos moíños, a soedade dos ermos, os recantos dos camiños afondados, a dozura dos fenos enxoiros, espertábanlle a tentación da rapaza brincadeira ou da patroa ben e locidamente madurecida; co elas, moi azorrado, empregaba verbas de dobre senso. Decía contos apicarados con moita arte e finxía botar as cartas ou iñorar angueiras de forno, tecido ou lareira pra iralles micando o medo. Chegábase coa súa calcada e sorridente autoridade de vellote e mestre bigoteiro pra deseguida botarlle as gadoupas e loitar como fauno ben adoutrinado en artes paisanas. E na bucólica soedade soio *a posteriori* chegaba a sombra de Virxilio]. Naciálle o sol na faciana lembrando súas [eróticas] xornadas nas eiras e ladeiras de Romariz e Labrada² cas súas mozas carpazonas, contos do lusco fusco da súa cidade bispal e dos costumes máis desenvoltos da beiramar de Foz. Houbera sido un Brantôme³ paisán. [En troques, repuñaba os prostíbulos, onde foi levado por coñecidos, intrigados por as súas reacións na Cruña, en Vigo e n’Ourens, e hastra lles tiña noxo. Contaban os que o coñeceron de deixar o velatorio dun seu fillo neníño obedente á chamada de unha gandaina pola ventán franqueada ós millos con pendón na noite quente e pecha].

Recollía e peneiraba os contos da aldea rindo abundantamente, mais enxamais se trasloce na súa poesía nin arrecendo daquil gosto *gaulois* moi do xeito de fidalgos de alciprés e de abades de presentación. Sempre falou da súa nai con tenra reverencia. Gastaba os días pechadiña na casa –“Una casa no cualquiera, Señor, pues le tiene acera de mármol”– e falaba do seu padriño como un eclesiástico moi distinguido, de manteus sedáns e título de capelán pontificio –ou algo case como prelado doméstico– que daba envexa ós cónegos, como abate do

tempo dazaoitesco do petimetre Pacheco, mestre de capela. Sabía moitos contos do Seminario, gardaba agradecimento ás leucíos de Retórica do despois bispo asturicense e arcibispo compostelán Dn. Xiao de Diego e Alcolea⁴. Sobre o saber humanístico do poeta tense pantasiado de máis. Dende logo, tiña debullado ben o Ovidio –non as *Metamorfosis*–, gardando moitos pasaxes no lembrar; podía pasar con boa nota a proba do Sixto V e pouco máis. Unha vegada, en Trasalba, folleando un Ovidio despois de nono frecuentare en moito tempo, aledouse moito ó decatárese de non ter perdido o tino no verquer.

Súa primeira dona, Dª Ramona Bello, labrega da montaña, moi fermosa –soio a coñecín xa baixa e doente do peito–, dona de unha fermosa e grave trenza escura case deica os calcañares, diante do seu home, que a chataba de paisana, panforreaba de ser de millor xinea do que il e vir de “condeses”. Sentinllo dicir, ela doente e probe, cecais cunha miga de acedo orgolo lembrando o nacemento do seu home, a quen tamén ademiraba.

Noriega, mestre en Foz de dereitos limitados, por participar nunha campaña agraria foi trasladado á serra de Calbos de Randín⁵ [polos caciques] do diputado por Viveiro que era un fillo de Montero Ríos, D. Avelino Montero Villegas. O poeta da montaña, chegado no cerne da neve, en carro de bois e sin abrigo, estivo a ramo de morte na serra galaico-portuguesa, e Ramona Bello apañou o mal de peito que a levou ós catro ou seis meses de ter chegado o clima máis doce –un Nápoles en comparanza con Calbos de Randín– de Trasalba. Na escola do Outeiro, a centrosa da parroquia, traballou –con infindas pousas– Noriega sobre doce ou trece anos. Nos labregos moi avispados producía admiración e sorpresa polo seu infindo saber de contos e malicias e vidas de santos, pola curtesía e o esbragolado e incurioso do seu vivir, sin conta nin régoa, tempadas na mesma pequena casa-escola, onde ás veces a porta era branco das pistolas dos mozos en noites farreantes, outras no pazo do Campo, onde desfixo moito dos vellos pisos e portas pra se quentar.

Noriega era cegamente descoñecido en Ourense. Na librería clásica de Álvarez, esquinal do Espolón, locíu a segunda edición de *Montañesas*, pro quizais soio foi mercado un exemprar e por un viaxeiro de fina calidade, Victor Said Armesto, que volvendo dos seus inquéritos de mitos e poesía popular no Ribeiro de Avia descubriúselle Noriega en Ourense.

Había polo ano dezasete un Ateneo⁶ sostido pola vontade dun cadeirático de Física, D. Antonio Gaité, quen soio lía *La Nature* –a revista ilustrativa de Gastón

Tissandier⁷—, presidido nominalmente por Don Marcelo. Cando lle propuxen —estaba na Xunta o chorado Antón Lousada— unha lectura do mestre de Trasalba, houbo medo de que saíra unha bulra e humorada miña e tiven de pórme serio. Presenteino na aula de Física do Instituto a un púbrico curto e escolleito —Risco, Lousada, Cuevillas, Florentino e seu tío, o agudo e scéptico Dn. Xulio⁸— e dende aquela foi, cada mes e cada festa, Noriega unha figura ourensán.

Baixaba todos os 7, día de feira, a cobrar, de a pé pola sonada costa de Canedo, ás veces a víspera. Gastaba a noite nos cafés e parolando deica a ialba cos bohemios literatos e os esmorguistas. Seu amigo e admirador, o doutor Parada Justel, Berbén, o baixo cantante, prodixioso ximnasta, [heroico lampantín] e clásico empregado de Facenda, o estrivillante Ático Noguero, Blanco Amor e Xavier Bóveda, de aquela mozos, eran seus compañeiros, amén dos homes da “suerte del pajarito”, o das cobras amaestradas, tamén algun moicante e cartarista, como o “Largastierras”, ás veces. Durmía no antigo mesón do “Roxo” ou nas pousadas de trono da rúa de Viriato. Descían ás Burgas, facían tertulias ás cupletistas e súas nais no café da “Unión”, no “Moderno”, no de Sotillo, onde pontificaba un tipo barojiano, inxenheiro de Camiños, Machín, moi intelixente [e epoto]. Agardaban o cantar do reiseñor no xardín do pazo bispal, miraban saír os coches da mañá. Noriega, sempre pousón, sorridente e curtés, aturaba as despotricacións políticas de Parada, atendía moi fino os versos “modernistas” —“Señor, señor, cosas muy peregrinas”— e na volta a Trasalba, invitando os paisanos nas tascas do camiño —a taberna da Belisaria, a do Pé da Costa, a de Palmés— chegaba á casa ca terceira parte da paga.

Manifestou con mestas bágoas súa pena ó morrerlle a dona, e algún tempo viviu de pupilo ben coidado na casa da Carmen “Requeixa”, [pro dinantes de catro meses] casou ca rapaciña nova, Dorinda Almansa, do logar de Cima de Vila, derradeira de moitos irmáns⁹ [hoxe aínda vivente en Viveiro].

Do primeiro matrimonio tivo dúas fillas, entramas ben coñecidas e apreciadas dos amigos do pai. Cándida, moi branca e mimosa, criada pra monxa por unha tía en Mondoñedo, despois casada [con home de poucos folgos, que lle diu] vida traballosa na Graña de Vilarente e en San Martiño de Mondoñedo, onde morreu [chea de dificultás fai tres ou catro anos,] e “Doloriñas”, máis forte e optimista. Foi dende ben neniña criada na casa e compañía da miña nai en Trasalba, por ela espreitada e lembrada como súa.

Noriega traballaba seus poemas con infindo coidado, “rumiando”, como il dicía, cada epíteto e hemistiquio. Era fonda súa admiración polos bos sonetistas. Pensaba ser doado traballar un soneto vulgar. Algún dos seus custoulle semáns enteiras de paseos cachazudos polo antigo Campo da Feira de Trasalba. Gostaba infindo de Bocage, de Camões e mais de Anthero, sabido por il case de coro. Agardou con ansia o libro de sonetos de Olavo Bilac, dos que tiña ouvido moitas gabanzas. Cando chegou, colleuno nas mans con verdadeira piedade. Atopounos moi ben labourados, pro en de máis sensuaes.

Coido descubrírense en Noriega dúas formas e conceptos da Poesía, en loita ás veces, case sempre en curtés armisticio. Desconfiaba cecais da súa íntima e propia simpatía polo poema lírico ceibe, momento illado do decorrer do espírito, en estrofas “de fonte”, ou de deveñir de néboa ou foula, como desconfiaba da íntima realidade da Galiza, conseqüencia do mesmo prexudicio de educación que lle fixo adoitar o soneto e ser nil mestre. [Entre a “inofensiva” poesía popular e as formas clásicas, tecía unha poesía galega sustantiva.] O cerne poeta falaba sempre castelán cas xentes “da cultura”, e sen dúbida cunha delor non confesada a si mesmo, “concedía” o falar galego ó caír a conversa nas sebes do humorismo, da rexouba ou da ordinarieza. Do mesmo defeito remanece a humildade [e azorradadas confesiós] e reservas que, eisaxeradas, criaron a figura dun Noriega [abufonado e parásito]. Por elo, por miralo liberdado de serventías que il non era dono de crebar, admiraba a sinxeleza e fonda verdade de Teixeira.

Fillos da soedade e do avencellamento co pobo son seus millores versos. No ermo que tanto amou decatábase ceibe de vergonza e discipriña. Herculano era un dos seus mestres. Seu carácter inteiro, independente, nos intres graves do vivir, trocábase en comicamente homilde nas miudas relacións. Semellaba estárese disculpando sempre do seu nacimiento, da súa profesión de mestre –na que non tiña fe–, do seu galego, de ter de vivir na aldea. Foi moi prexudicado por admiradores de tona e cidade, cos que aixiña se debruzaba no estilo [bufón]. Logo, inritado, dibuxábaos en firentes epigramas pois, como defesa, tiña moi desenvolto o senso do redículo. O Noriega verdadeiro foi o da soedade, a sociedade labrega sen mistura e a relixiosidade ó xeito antigo. Así, nas romaxes era doado sentire os dous acentos do seu falar e carácter.

[Por homildeza case morbosa, sin parasitismo, caeu na servidume de Riguera Montero¹⁰ e das súas pretensións de gramático e crítico, chegando a doorous lindeiros, como tamén co Barros de Chavín¹¹]. Co vello crego de Trasalba,

[que o amoestaba pola súa priguiza e descoído na escola,] tivo moitas retesías, pro saíron verdadeiros amigos. O poeta rexoubeiro e malicioso, asistindo no Campo da Feira de Amoeiro a un mitin agrario, interrompiu con alteirosas e podentes voces a un orador que facía crítica inxusta do clero rural e foi de abondo pra desartellar o acto.

É ben coñecido seu amor por Portugal. Us días, poucos, en Viana con Xulio de Lemos e o coronel Sarmiento¹², lle alumiaban o vivir; falaba con entusiasmo das festas portuguesas. E non hai que dicir súa veneración ó Teixeira de Pascoaes. Co il e con poucos máis, como eran verdade sús estremosas curtesías, decatábase por pouco tempo ditoso...

Foi ledo patriarca e disfrutaba da súa prole como un abó de seus fillos pequenos. Co tempo, fóronse peneirando seus recordos e alentaba na probeza do lembrar dos bos amigos. [Doeume na ialma velo chegar a Trasalba –xa il vivindo orelas do Lando– vestido de requeté]. Moito sufriu en León, vivindo nun barrio de casas obreiras da Estación cunha filla casada cun ferroviario. Foi cheo de ilusión e vendeu a disparate as poucas e esnaquizadas herdades de súa muller, [Dorinda,] en Trasalba. Escribume cartas laiantes. Non aturaba nin o viño nin a fala. En troques, e moi agarimado pola súa sona, disfrutou, un mes de cursillo en Santander, da gracia dos peiraos, as noites nas ledas cervexerías, e da beleza das montanas que lle impresionou, aínda non tendo semellanza de moldeado e cromáticas cas da Galiza. Foron sús soias viaxatas fóra de Galicia.

Seus tempos ditosos, os de estudante sonado nas aldeas e nas mesas dos abades e os de Foz, onde vivía ben, con bo peixe, [mozas doadas] e a amizade de Antón Vilar Ponte. A xente chegou a ter medo da tertulia da botica de Antón. Houbo unha rifa non sei por que. Pro no seu impeitizo quixéronse sempre. Nun inverno cru, xa demarcando ca Noiteboa, levei a Noriega a Compostela, cidade de il non coñecida. Pasamos a máis da noite falando nos cafés e soportás baixo o chover caroal. Fumos á Cruña. Daquila, e pola tiranía de Riguera Montero [–queimado por non se teren lembrado de il pra a Academia–] Noriega combatía os escritores da Cruña e os celtistas. Coido que soio na soedá e madurez de Trasalba principiou a admirar a Pondal. Estaba Vilar Ponte e abrazáronse como verdadeiros amigos.

Entre as admiracións de Noriega figuraba Villa-Amil y Castro¹³, por tradición de señorío e de saber mindoniense; algús prelados como López Peláez¹⁴; Leiras Pulpeiro, do que falaba sempre con agarimo. Non tiña confianza nos

galeguistas e nin siquer mañifestou o agradecimento debido ós que lle publicaron *Do Ermo*. Quixo moito ó pai de Camilo Xosé Cela¹⁵, e penso que dos Galeguistas soio me quixo a min, pola demorada vecindade e conversa de Trasalba.

En Trasalba madureceu o *Do Ermo*. Está vivido no monte Rodeiro, no Vedral, no Medelo. Son “ermos” pequenos, máis ben illós de ermos na comparación dos largasíos do norte, o cal confirma a sentenza de se cinguir o espírito de Noriega ás cousas pequenas, ós acordes ben demarcados. O poema “É unha leve pucharquiña...” refírese a un outeiro, “O penedo redondo”, de un terreo meu. Dende logo, en Trasalba agromáronlle antigas vivencias de ermos.

Pouco escribiu en prosa. Sei de un prólogo de curtesía a un pequeno libro de versos [–*Balsaminas*, non lembro restora o autor...¹⁶– e un discurso de ingreso no Instituto Histórico do Minho, publicado na revista *A Aurora do Lima* e si suscrito, non traballado, por Noriega]. [Redactoullo Otero, segundo iste me concedeu en Santo Tirso, xulio 1963¹⁷.]

A gloria literaria e a conciencia do propio valer foron, co amor dos fillos e ás veces os sacrificios da dona, os consoos do poeta na súa probe vellez. [Algo traballaba en leucíos de latín, pro sempre foi cativo mestre.] Seus poemas son froles raras de unha imensa gandra de priguiza. Desafeito dos bens do mundo no adiantar nos anos, voltaba a conceptos do Seminario e a unha seguranza relixiosa. Penso, aínda despois dos anteriores escrutares, ser inxusto un sentir moi espallado sobre da homildade de Noriega, unha deformación que non tolleu o cerne íntimo do seu carácter.

Ramón Otero Pedrayo

Trasalba, San Xohán 63

- 1 *Anaigo* é o nome dun lugar próximo a Trasalba. Noriega Varela tiña o costume de recoller palabras e expresións das xentes da aldea.
- 2 San Xoán de Romariz e San Pedro de Labrada, parroquias do concello de Abadín. Á primeira delas dedica un dos poemas de *Do ermo*.
- 3 Pierre de Brantôme (c. 1540-1614), historiador francés, con sonda de autor “lixero” pola súa obra *Vies des dames galantes*.

- 4 Julián de Diego y García Alcolea (1859-1927), religioso nado na provincia de Guadalupe, arcebispo de Santiago de Compostela desde 1925 até o seu falecemento.
- 5 A Calvos de Randín, onde foi trasladado forzosamente, dedícalle outro poema de *Do ermo*.
- 6 O Ateneo de Ourense, fundado en 1914, era coñecido popularmente como o Ateneo de Gaité, pois o maior animador da institución era Antonio Gaité, farmacéutico e inquieto catedrático de Física no instituto da cidade, tío avó de Carmen Martín Gaité. Otero, Risco, Noguerol e os mozos ourensáns participaron con entusiasmo nalgunhas das actividades do Ateneo, entre elas, unha lectura de poemas de Antonio Noriega Varela, veciño de Otero en Trasalba. Parece que os mozos abandonaron a sociedade cando a xunta directiva, formada por persoas máis maiores ca eles, se negou a organizar un recital a cargo de Xavier Bóveda. O desencontro co Ateneo fixo que os membros do cenáculo ourensán regresasen ao faladoiro que se organizaba ao redor da mesa de braseiro de Marcelo Macías, onde se reunía tamén a Comisión de Monumentos.
- 7 Gaston Tissandier (1843-1899), químico e divulgador científico francés, fundou en 1873 a revista *La Nature*.
- 8 Xulio Alonso Cuevillas, avogado ourensán.
- 9 Antonio Noriega Varela chegou a Trasalba en outubro de 1913 en compañía da súa primeira esposa, Ramona Bello Mariño, e das súas fillas. Ao pouco de instalarse quedou viúvo e volveu casar na igrexa de San Pedro de Trasalba, o 7 de xullo de 1915. A nova esposa, Dorinda Almansa Vázquez, era unha moza de Cima de Vila, onde está a casa familiar de Otero Pedrayo, que lle había de dar outros sete cativos. Unha das fillas do primeiro matrimonio de Noriega, Doloriñas, pasou longas tempadas facéndolle compañía a Eladía Pedrayo Ansoar, a nai do noso escritor.
Nos trece anos que Noriega pasou en Trasalba mantivo unha relación de moitísima familiaridade coa familia Otero Pedrayo.
- 10 José María Riguera Montero (1845-1922), escritor e xornalista de Ourol, moi crítico e polémico con Murguía. “Co pseudónimo Ramón de Erotiguer e co título *Películas académicas entresacadas de una copiosa y selecta variedad* (La Coruña, 1908), publicou unha serie de artigos, non todos seus, moi críticos (algúns faltóns) con Murguía e cos seus botafumeiros” (Alonso 2018b: 72).
- 11 José Barro González, ‘O Barro de Chavín’ (1873-1943), empresario de Mondoñedo.
- 12 Refírese á homenaxe a Rosalía de Castro que o Instituto Histórico do Minho organizou en xullo de 1923. Júlio de Lemos, secretario perpetuo do Instituto, Silva Campos e o Coronel Sarmento convidaron a Noriega Varela, que daquela era un poeta coñecido en

Galicia, a viaxar a Portugal, onde pronunciou unha concorrida conferencia en Viana do Castelo.

13 José Villaamil y Castro (1838-1910), arquivista e historiador nado en Madrid e criado en Mondoñedo.

14 Antolín López Peláez (1866-1918), bispo de León e despois noutros lugares, foi cóengo en Lugo a finais do século XIX.

15 Camilo Crisanto Cela Fernández (1881-1959).

16 Refírese á obra de Arturo Sánchez Núñez, *Balsaminas* (1899). Di Carballo en nota a pé de páxina: “Non acadéi máis dado que o título do libro que o leva, *Balsaminas*, iñoro de qué autor. O discurso de ingreso no Instituto Histórico do Minho, publicado na revista *A Aurora do Lima*, anque suscrito por Noriega, non foi realmente redactado por el, senón por Otero Pedrayo.

Só coñezo unha mostra en prosa galega de Noriega, una carta sobor de recollida de aduviñas, publicada este ano (1966) por Alfonso Toimil Salgado, e dirixida a don Leopoldo Rojo” (1981: 547, n. 3).

17 Esta última oración está escrita coa caligrafía de Carballo Calero.

117

Fingoy, 26-VI-1963

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido e admirado Otero:

Moito lle agradezo as páxinas sobre Noriega que escribiu pra min. Moito me insinúa sobre aquel home, a quen nunca vin, e que vostede evoca con tanto rigor. Considero un tesouro a súa axuda.

Si, ando nistes derradeiros días do curso esmagado polas moitas angueiras. Pero o vran non é lecer pra min, que teño que refacer durante il o colexio, que todos os anos me prantea crisis de persoal. Cásame moito tanto cavilar.

Quixera ir a Santo Tirso si se celebra o Congreso. Non teño fai tempo noticias dil, supoño que estarán a punto de enviar as derradeiras instrucións. Vai sendo hora.

Estou correxindo as probas dos *Contos populares da provincia de Lugo*.
Saúdos a Fita e a vostede da miña muller e as miñas fillas. E tamén meus.
Xa sabe sabe canto o quer o seu devoto amigo e humilde discípulo,
R. Carballo Calero

118

Ourense, 18-XII-1963

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e lembrado mestre e amigo:

Unha aperta dende iste recanto do vello Ourens no que semella teren pou-sado as priguizas summulistas do meu abó¹, glosador calmo e sempre apoiado nunha sentenza dos *prudantium* do dreito román nos roleiros da *Novísima Recopilación*, e as cinzas do cigarro escéptico do meu pai, crente desesperado na “forza vidal”, médico de doenzas case vexetaes dos paisanos. Eiquí, ás veces, pénsome representare os tempos vellos. O silencio é máis peneirado do que en Trasalba. Penso nos amigos e pra todos deseio un latexar xeneroso das grandes estrelas do xaneiro, que sempre semellan novamente creadas por Deus e celebradas cas verbas de sorpresa dun novo Génesis. Fai un mes, en Madride, tiven a alegría de atopar amigos vellos como Lois Pena Novo², co mesmo sorrir de mociño docto e consentido na vila natal, como nos días das Irmandás da Fala, e Prieto Villabril e Romero Cerdeiriña³. Falando, xogamos como aves das montanas sobre inor-mes abismos de tempo. E os libros vellos do pasaxe da Montera, como cando eu estudaba a “Cuarta Macedónica” con Calvo Madroño⁴, e o acento de Madride, presumindo de trascendencia nas cousas miúdas. O meu millor intre foi a conferencia que din en galego sobre Ramón Cabanillas ós mociños estudantes no Colegio do San Paulos na cidade universitaria.

Desexo pra vostede e súa dona –b.s.p.– e xentiles rapazas us días de Nadal e Aninovo ben ditosos e calmos nisa lus maina e podente, sempre en promesa, de Lugo. Xa ben logo voltaremos a Trasalba e ós traballos das decotas e as hortas. Non hai como o recendo das carballeiras decotadas de novo. Ás veces coido ser, despois do trato cos amigos, o millor pra un vello quentarse a un lume de follas murchas no amparo dos penedos do Vedral, onde os camiños chegan ca ilusión de botar un cigarro e unha parola.

Sempre vello amigo e admirador, que agarda como unha orballeira de xeneroso abril o seu II volume da *Historia*, con apertas,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Refírese ao seu avó materno, Ramón Pedrayo Silva (1822-1899), coñecido avogado da cidade de Ourense.
- 2 Lois Peña Novo (1893-1967), avogado e político chairego. En 1962 marchou vivir a Madrid co seu fillo, se ben regresaba a Vilalba cada verán.
- 3 Julio Prieto Villabrilte, nado na Coruña en 1883, foi cónsul en Berlín e xa durante o Franquismo delegado do Goberno da República en Hungría. Ánxel Romero Cerdeiriña, nado en Riós en 1901, foi notario e correspondente da Real Academia Galega.
- 4 Ismael Calvo Madroño (1858-1919), catedrático de Dereito.

119

Fingoy, 21-XII-1963

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Todas as persoas que formamos ista familia desexamos a vostedes felices días de Nadal e Aninovo. Agora estamos os catro reunidos niste frío e húmido Fingoy. Pronto as fillas iranse polo seu camiño. Magalí gañou oposicións a

adxuntías de Física e Química e foi destinada a Pontevedra. Chan voltará a Compostela, onde cursa o derradeiro ano de Historia. As miñas vías respiratorias déronme guerra istas semáns. Erguinme da cama prematuramente por necesidades sociás e arrastro en meandros a miña doenza.

Sempre abourado polos problemas do colexio, sentín non velo pola exposición *Cen anos de literatura galega*¹, que coído foi útil.

Traballo no segundo tomo da miña *Historia*. Agora reviso o meu prólogo á *Obra completa* de Cabanillas, pois ando a ocuparme nil². Algo soupen das súas actividades en Madrid. Poucas noticias nos chegan. Apenas vexo xornás. Onte rematamos as crases. Terei agora que afrontar difíciles problemas de profesorado. Veremos se me deixan algún lecer.

Reciba o máis cariñoso abrazo do seu devoto amigo,

R. Carballo Calero.

- 1 Refírese á impresionante exposición de material bibliográfico que tiñan organizado no Salón Rexio do Círculo das Artes de Lugo, os profesores Xesús Alonso Montero e Epifanio Ramos de Castro. Inaugurouse o luns, 9 de nadal, ás oito do serán e ao longo dos dez días seguintes desenvolveuse un ambicioso programa que incluía desde conferencias a cargo de Xesús Alonso Montero, Ricardo Carballo Calero, José Alvilares Moure e Sebastián Martínez-Risco, a un recital poético no que interviñeron Celso Emilio Ferreiro, Arcadio López-Casanova e estudantes do instituto lucense. Finalmente nin a conferencia de Carballo nin a de Alonso foron pronunciadas.

O monumental esforzo que realizaron estes docentes e os seus alumnos e colaboradores concreouse non só na exposición propiamente dita, senón en lecturas públicas, carteis, traballos de investigación e un detallado catálogo do material exposto, publicado xusto un ano despois. Lograron renderlle digna homenaxe ao primeiro centenario da publicación dos *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro e á primeira celebración do Día das Letras Galegas. Polo Salón Rexio pasaron centos de visitantes non só da cidade, senón de toda Galicia.

- 2 Refírese á reedición da *Obra completa* de Ramón Cabanillas (1978), publicada polas Ediciones Galicia do Centro Gallego de Buenos Aires con prólogo de Ricardo Carballo Calero e epílogo de Aquilino Iglesia Alvariño desde a primeira edición, en 1959.

120

Trasalba, 16-I-1964

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido amigo e mestre:

Estamos xuntos, con grande ledicia miña, na Comisión Académica encargada de propor as maneiras de lembrar pró setembro a figura do Padre Feixó¹. Que pensa vostede? Agradecerei moito súas ideas. Coido, dada a penuria e *cru-mena vacua*² da Academia, que abondaría con unha grande sesión na Universidade de Oviedo –con visita á tomba, estatua etc– e conferencias en Ourense e Allariz³, como terra natal; Samos –ou no seu caso Lugo–, como escola; Pontevedra, por os estudos e primeiras leiciós de mozo; Compostela, por metrópoli e a Cruña, por fogar da Academia.

Estou engaiolado na *Grande Estoria* e traballando outra vez ledamente en algunhas cousas. Ouh, a súa xuventude e poder!

Lembranzas na casa. Sempre seu admirador,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Refírese aos actos que organiza a Real Academia Galega con motivo do segundo centenario da morte de Benito Feijoo. En xaneiro de 1964 a institución acababa de nomear unha comisión organizadora que presidía Otero.
- 2 Literalmente ‘bolsa baleira’; isto é, sen diñeiro.
- 3 Oviedo foi onde morreu o ilustrado en 1764, e onde foi soterrado. O pazo da familia paterna do Padre Feijoo está en Santa Mariña de Augas Santas, a poucos quilómetros de Allariz. De aí que parte dos actos se celebrasen nesta vila.

121

Fingoy, 19-I-1964

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Acho moi ben pensado todo o que me di verbo dos xeitos de lembrar ao Padre Feixó. A grande sesión na Universidade de Oviedo, coa asistencia corporativa da Academia, constituirá o miolo da conmemoración¹. Haberá logo unha conferencia en cada unha das catro capitás de provincia e dous actos de tipo máis colectivo e solemne, en Samos e Alariz. Finalmente, a Academia podería concurrir á Universidade Compostelana a pechar os actos. Sobor do calendario poderíase programar isto. As conferencias poderían seren simultáneas. As de Ourense e Lugo cicais se puideran fundir coas sesións de Alariz e Samos.

1º Grande sesión na Universidade de Vetusta

2º Conferencias ou discursos na Cruña, Pontevedra, Lugo (Samos), Ourense (Alariz)

3º Grande sesión na Universidade de Compostela

Por exemplo.

Outra cousa. Repase a poesía de Curros tiduada “O último fidalgo”. O primeiro verso “Ermo-los seus saídos”², como o entende vostede? Chámase *saídos* por Ourense [a] algo que se poida calificar de *ermo*? Agradeceríalle calquera luz sobor diste particular.

Agora eiquí os días están tépedos, como se se acercase a primavera. Inda non nevou. Febreiro moitas veces neva. Teño visto eiquí nevar en maio. Lembranzas a Fita. Seu,

R. Carballo Calero

1 Refírese ao *Simposio sobre Feijoo y su siglo*, organizado pola Universidade de Oviedo e celebrado entre o 28 de setembro e o 5 de outubro de 1964. As actas foron publicadas en *Cuadernos de la Cátedra Feijoo*, número 18, en 1966.

- 2 Para Carballo “O último fidalgo” simboliza a decadencia da aristocracia rural (1981: 363). Segundo o dicionario de Estraviz, o *saído* era o corredor amplo que había nas casas antigas. A definición ten sentido nos versos de Manuel Curros Enríquez:

Ermos os seus saídos,
os cancelos pechados,
fundidos teitos, escaleiras, trabes,
sin tellas o tellado.

122

Fingoy, 28-IX-1964

Sr. Dn Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Estando onte con Dónega na Coruña tiven noticia do seu éisito no certame feixonían¹. Quero lle espresar a miña ledicia polo seu triunfo. Reciba, pois, unha forte aperta de afervoadada felicitación.

De Santander escribíronme por indicación súa, invitándome a participar nas leicións sobre Feixó². Moitas gracias por se lembrare de min. Houben de renunciar, como saberá, por non dispoñer de tempo pra traballar e viaxar nas datas requeridas.

Con lembranzas de todos nós pra Fita, una á miña felicitación a da miña muller e as miñas fillas.

Sabe canto o quer e admira o seu devoto amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Otero Pedrayo vén de gañar un certame conmemorativo do bicentenario da morte do Padre Feijoo convocado pola Deputación Provincial de Ourense. Presentáronse un total de catorce traballos e Otero acadou o primeiro premio. O lema que utilizou para presentar o texto de maneira anónima foi “Cuando a mis solas contemplo su corazón con su

inteligencia”. O enciclopédico estudo, titulado *El padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*, foi publicado polo Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo no ano 1972. O segundo premio recaeu en José Antonio Pérez-Rioja e o terceiro en José Pardo Vázquez.

- 2 Refírese ás actividades da Sección de Ciencias Morales y Políticas do Ateneo de Santander no curso académico 1964-65. Don Ramón Otero Pedrayo encargouse do discurso de apertura o 26 de outubro de 1964. O texto desta intervención, titulada “Coordenadas históricas de la vida del P. Feijoo”, imprimiuse en Santander ao ano seguinte. Como sinalamos na introdución deste traballo, Ricardo Carballo Calero recibiu unha copia dedicada do discurso.

123

Trasalba, 15-XII-1964

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero

Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Vai unha aperta, co desexo de unhas fondas e calmas horas lembradoiras, pra vostede e súa dona –b.s.p.– e fillas, e con memorias moi afervoadas de Fita, nas Festas do Nadal e Aninovo. Coidaba pousar eiquí, descoidado con vellos libros e ista gloria do sol nos rubros arboredos, pro xa o dazaioito teño de falar en Artesanos da Cruña sobre don Eladio Rodríguez González¹, meu bo amigo de outro tempo. Agás da labourea do *Diccionario* e das gabanzas das videiras de Leiro e a lus herculina, voume ver apurado de habilidades.

Quen me dera telo a vostede eiquí, comentando a súa *Historia* da nosa Literatura! Son as XI da noite. Sei que anda o luar atoutiñando nas airas, na fonte, no xardín. A casa durme, navío en badía calma...

Sempre vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

1 Esta conferencia nacera como un acordo da Real Academia Galega para conmemorar o centenario do nacemento do escritor.

124

Ourense, 20-V-1965

Sr Don Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Unha forte e verdadeira aperta cas gracias a vostede e á súa dona –b.s.p.– por a dilixencia, traballo e curtesía de me mandar as informacióis, pra min demasiado xenerosas, do *Progreso*, co gallo do pechamento do curso de galego¹. Penso moito no traballo de vostedes e de Arcadio, e con moita alegría. Debía escribirlle con meirande calma e rigor, pro atópome canso: estou correxindo os infindos erros da copia do meu mamotreto feixoán pra mandar á imprenta e parezo un home espulgando a man un can inquieto. Cando rematar, hei sentirme de novo lixeiro.

Desexo pra vostedes os folgos dun vran repousado. Con saúdos e lembranzas de Fita. Sempre vello e agradecido amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Refírese a Arcadio López-Casanova, de quen Ricardo Carballo Calero deixou dito: “Arcadio López Casanova, catedrático en Valencia, cultivador da traxedia *palliata* e poeta de grande habilidade técnica, de grande flexibilidade estilística vantajosamente julgado, entre outros, polo seu volume de versos *Palavra de honor*” (1984: 118).

López-Casanova levaba, efectivamente, semanas impartindo un curso de lingua galega no Instituto Masculino de Lugo. Ao longo do mesmo impartiron conferencias distintos intelectuais, entre eles Ricardo Carballo Calero, que falou sobre “O galego atlántico” (22/IV/1965). A clausura celebrouse o día 10 de maio no Paraninfo de la Ciudad Cultural, no instituto, cunha conferencia de Otero Pedrayo titulada “Interpretaciones literarias de Santiago de Compostela”. Previamente interviñera López-Casanova, que agradeceu a cooperación prestada por Fingoy. Despois actuou o grupo de teatro, que interpretou un dos lances d’*Os vellos non deben de namorarse* de Castelao.

“Era unha época en que Arcadio López-Casanova organizaba alí unhas clases de galego e na clausura desas clases se realizaron varios actos: Otero Pedrayo pronunciou unha conferencia e o grupo teatral de Fingoi prestou a súa colaboración representando ese lance” (Blanco 1989: 274).

125

Fingoy, 29-V-1965

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Recibín a súa carta do 20 na que acusa recibo da información publicada no *Progreso* sobre o pechamento do curso de galego. Non é cousa que mereza agradecimento, pero vostede é sempre mestre de cortesía. Agardamos a ver ise *Feixó*. Eu, en medio das miñas horrendas tarefas administrativas, adico algúns retrincos do tempo que me fuxe á penosa confección da *Gramática*¹.

Pensamos nunha visita a Trasalba polo vran. Veremos se pode ser. Caso de que se presente a posibilidade, xa lle escribiría pra fixar a data.

Ben se lembra do forno que era Lugo cando vostede estivo antre nós. Hoxe escríbolle cunha estufa acesa.

Reciba unha aperta do seu devoto amigo,

R. Carballo Calero

1 Refírese a *Gramática elemental del gallego común*, publicada en Galaxia en 1966.

“É unha gramática concebida como instrumento de traballo nas clases, nas aulas de Língua Galega que estaban ao meu cargo. E, naturalmente, é un instrumento de traballo que pretende ser eficaz e que, polo tanto, deseña-se tendo en conta as circunstancias en que ia ser usado.

A evoluzón que se observa nas distintas edizóns desta *Gramática* é unha evoluzón que segue unha liña absolutamente recta. Conforme avanza os tempos e conforme se debilita o réxime imperante, vai acrecentando-se a liberdade con que un profesor pode expresar a súa doutrina a propósito da lingua galega” (Fernán/Pillado 1986: 175).

126

Fingoy, 14-XI-1965

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Veño de regresar de Madrid, onde tiven que consumir moitos días co gallo da reanudación dos cursillos pra profesores encarregados de curso de Institutos (hoxe adxuntos), encetados fai trinta anos e interrompidos pola guerra civil¹. Como naqueles días da miña mocidade, volvíñ a sacar bóla, a ser encerrado, a leer publicamente os meus exercicios. Rematamos o 9 e ise mesmo día saín pra Lugo, e o 11 pra Santiago, sen saber, como non o sei agora, a decisión tomada polo Tribunal. Se son admitido, intentarei que dunha forma ou doutra me destinen a Santiago, cidade á que teño que tender, inda que polo de agora reparto a miña vida antre Santiago e Lugo, como Fernando Esquíó, o meu paisán².

Teño o seu regalo do Discurso feixonían de Santander, regalo precioso, que, o mesmo que a gasalleira adicatoria, agradézolle na alma³.

Tamén soupen que se interesou vostede por cando comezaban as miñas clases na Universidade⁴. Comezaron sen ningunha cerimonia, o que era moi comenente. Foi vostede demasiado amable ao se preocupar polo asunto. *Non sum dignus*. Vanse desenvolvendo normalmente.

Ando, craro está, moi atafegado con iste viaxar cotío e as miñas novas obrigas. A viaxe a Madrid foi outra perturbación. Agardemos que me sexa posible poñer un pouco de orde nista vida itineraria.

Lembranzas de María pra vostedes, miñas pra Fita, e a admiración e o cariño pra o grande mestre de Galicia do seu humilde discípulo e afervoadado amigo,

R. Carballo Calero

1 “Durante o verao do ano 65, recibin unha carta de don Abelardo Moralejo Laso, que fora, como creio que xa lembramos, profesor nos primeiros anos dos meus estudos na Universidade de Santiago. Don Abelardo Moralejo era agora decano da Facultade de Filosofía e Letras. Nesta Facultade establecera-se a sección de Filoloxía Románica, e

no quinto e derradeiro ano dos estudos de Filoloxía Románica, figurava a disciplina de Língua e Literatura Galegas.

Don Abelardo escribeme propondo-me que me encargase da explicación das clases correspondentes. Mas como por aquela época a subvención de que podía dispoñer para abonar os honorarios de profesor encargado destas clases era mínima, propuxo-me que viñera a Santiago tres días da semana, que el faría que fosen consecutivos os días nos que eu tivese aulas, podendo continuar traballando no coléxio o resto da semana. Así comezamos, despois que contestei ao meu antigo profesor que aceptaría ese encárrago de clases, coa condición daqueles cursos que se celebraban en Madrid no ano 1936, obtívase unha pazoazón que me permitise vir a Santiago como profesor numerario da disciplina de Língua Española e Literatura do Instituto «Rosalia de Castro», onde había unha vacante” (Fernán/Pillado 1986: 167-168).

- 2 “Agora vivo un pouco a caballo da estrada que conduce de Santiago a Lugo, porque vivo parte dos meus días en Santiago e parte en Lugo –en certo modo lembro a Fernando Esquio que seguramente era o meu paisano e que, como saben, ten uns versos que din: «O amor que eu levei / de Santiago a Lugo / ese mi aduz e ese mi augo», o que lle valeu unha placa na Porta Miñá, que puxemos unha vez –estava eu presente– evocando a entrada, namorado, deste trovador, sen dúbida ferrolán, na cidade de Lugo procedente de Santiago” (Fernán/Pillado 1986: 252).
- 3 Supoñemos que se refire á separata que editou o Ateneo do Santander coa conferencia de Otero Pedrayo, “Coordenadas históricas de la vida del P. Feijoo”. A ponencia tamén foi editada nun volume colectivo que, baixo o título *Ocho ensayos en verso en torno a Feijoo*, reunía traballos de Juan José Cobo Barquera, Miguel Crusafont, Raimundo Fernández y González, Dionisio Gamallo Fierros, Ciriaco Pérez Bustamante, Rof Carballo e Modesto San Emeterio Cobo. O tomo apareceu en 1965.
- 4 Esta é a primeira carta na que se fala da docencia universitaria de Ricardo Carballo Calero. No arquivo deste conservamos unha carta mecanoscrita de Ramón Piñeiro, datada o 17 de setembro de 1965, onde lemos: “Hoxe informáronme da xunta de facultade que celebraron onte e do acordo unánime de te desinar a ti pra rexir a cátedra de Língua e Literatura Galega. Xa te podes maxinar canto me alegro coa boa nova. Sei tamén que o Varela Jácome pensa renunciar ao encárrago de galaico-portugués en favor teu”.

127

Ourense, 4-II-1966

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Sant Yago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Vai cunha aperta un rogo. Sei como a súa bondade cos amigos faille perdoar o tempo e vagar que lle tollemos cos nosos inquéritos. Tiña mentes de assistire á súa conferencia sobre Valle-Inclán¹ e mais, polas mesmas datas, á do Dr. Rof Carballo da paisaxe galega². Entramas, polos conferenciantes e polos asuntos, chamaban moito por min. E non foi posíbele o gozo e a ensinanza agardados! Houbo de mercar us bois. Vostede maxina a emoción case sagra nunha vella casa aldeán ca chegada e a iniciación votiva de unha nova parexa de bois noviños e pulantes, non ben afeitos ó traballo? Agardaban as graves vacas, o curro e as cortes de esterco, desexoso de agasallar novos ensoares de lameiros, a fonte, espeillo de antigas xugadas mitolóxicas. Pensei nas *Xeórxicas* e nos antergos. Viñeron da banda portogalesa e o amo da casa ofreceulles o primeiro mangado de verde trebo, coidando de non esdenar os antigos bois marelos, ondeante cerrizo, arxila con sol de outono, barbadela doutoral e unha infinda tristura no ollar resbado de medeiros, pasteiros e fontes. Gosto de “estare ó tanto” do latexar do esprito da Galiza e coído moi valedoiras as dúas conferencias, polo que, cando teña un intre de folganza, lle pido unha coartela con dúas ideas de cada unha. Perdoe.

Con memorias na casa sempre vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo.

- 1 Trátase dun ciclo de conferencias organizado polo reitorado da Universidade de Santiago de Compostela, a través da Cátedra de Pensamento Español “Vázquez de Mella-Laverde Ruiz” para conmemorar o primeiro centenario do nacemento de Ramón M^a del Valle-Inclán. O ciclo inaugurouse o día 1 de decembro de 1965, á unha da tarde, cunha conferencia de Ramón Otero Pedrayo titulada “Valle-Inclán, mayorazgo de crepusculares herencias”. A segunda das conferencias, da que tamén se fala neste epistolario, foi o venres

28 de febreiro de 1966, no Salón Artesonado de Fonseca. Nesta ocasión, o conferenciante foi Ricardo Carballo Calero que disertou sobre “El ruedo ibérico en el espejo plano”.

- 2 A conferencia, titulada “El paisaje gallego”, tivo lugar o sábado 29 de xaneiro no Colexio Maior Rodríguez Cadarso, que naquela altura levaba o nome de Generalísimo Franco.

128

Santiago, 9-II-1966

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Sesta feira, todas as semás, vou dormir a Lugo e alí permanezo deica o martes seguinte, día en que fago, no coche de liña, o camiño de volta pra dormir en Santiago. Teño clase na Universidade carta, quinta e sexta feira. Hoxe, ao chegar á Facultade, déronme a súa carta do 4. Alegroume moito, como sempre, saber de vostede i estratarei dela a fremosísima égloga en que desenrola o ritual iniciático dos novos bois na casa do seu amo. Héillelo dictar na clase práctica aos meus alumnos de 5º de Románicas. San Antón mire por ise gado e Deus arrequeute a facenda de tan ilustre labrador!

Mandareille axiña, como desexa, unha notiña que lle dé unha idea da miña conferencia sobre Valle-Inclán, inda que non é merecente de que vostede amose interés por ela. Na de Rof non estiven, por caer nun día que eu andaba por Lugo. Mais, ao que coido, unha e outra conferencias han aparecer impresas en *Grial*¹, ou se non as mesmas conferencias, sendos ensaios sobre os mesmos temas que recollan o esencial das conferencias. Así que vostede terá ocasión de coñecer ises textos. Endebén, mandareille desde Lugo a nota prometida.

Polo demais, xa sabe, moito traballo ao que dificilmente dou abasto, pois xurden decote miúdas angueiras que hai que atender.

Lembranzas a Fita, e pra vostede a admiración e o cariño do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Efectivamente, no número 11 da revista *Grial*, correspondente aos meses de xaneiro a marzo de 1966, aparece a conferencia pronunciada por Rof Carballo. O número 13, xullo-setembro 1966, recolle o texto de Carballo sobre Ramón del Valle-Inclán.

Sobre a seareira publicación dirá Carballo: “Xa rematada a guerra civil, fundada a revista *Grial*, que veu ser unha continuación de *Nós*, como as persoas que sostíñan esta revista eran antigos amigos meus, solicitaron a miña colaboración, estiven ligado desde os primeiros momentos a este rexurdimento da literatura galega que se verificou nos anos que seguiron ao final da guerra mundial. En *Grial* tamén continúei o labor de *Nós* publicando crítica de libros e estudos máis concretos” (Blanco 1989: 112).

129

Ourense, 22-V-1966

Sr. Dn Ricardo Carballo Calero
Sant Yago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Pésame darlle un novo traballo sobre os tan fermosos que ten de acugulo, pro a amizade e a grandeza do fito impóñense. Unha editorial de eiquí vai reeditare a *Gramática Gallega* de Saco y Arce¹, e o director, D. Xoán Saco, cadeirático xubilado e sobriño do autor, pídeme unha moderna bibliografía do estudo da nosa língoa composta por vostede pra inxerir nos apéndice. Parés contentárese cos estudos valentes e xenerás sen metérese moito en monografías e revistas, contra o meu sentir. Pro é don Xoán –pai do novo cadeirático de latín dun Instituto de Lugo²– que pide e eu quen escribe.

Desexándolle un bon remate do curso e que folgue un pouco das millores ensiñanzas que se teñan espallado nas aulas de letras de Compostela, e con memorias de Fita pra vostedes e meus saúdos á súa dona –b.s.p.– e fillas, vai a aberta e mais o agradecimento do vello admirador e amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 A editorial Tanco de Ourense, reeditou a *Gramática gallega* de Juan A. Saco y Arce en 1967.
- 2 Refírese a Juan Luís Saco Cid, actual presidente da Fundación Otero Pedrayo. Tivo a súa primeira cátedra de Latín en Cáceres e ao ano seguinte conseguiu o traslado ao Instituto Feminino de Lugo, onde permanecería un curso.

130

Santiago de Compostela, 26-V-1966¹

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Verei de facer o que me pide, unha breve bibliografía dos estudos xerás sobre a nosa lingua. Preséntanseme unhas semanas de enorme atafego; axiña que recobre folgos atenderei a súa demanda. Ha ser traballo curto, pois a nosa literatura lingüística de tipo xeral é escasa. Pero aínda pra reunir uns poucos tíduos fáltame o tempo.

Con saúdos pra Fita, envíalle a cariñosa aperta de sempre, o seu devoto e vello amigo,

R. Carballo Calero

- 1 Esta é a primeira carta con membrete do instituto compostelán Rosalía de Castro. Tras trinta anos sen poder exercer a docencia, Carballo oposita en Madrid e consegue unha praza como profesor de ensino medio. Contóunolo así: “Tiven que saír para Madrid, onde se celebraron as provas. E esas provas son a continuazón, cun intervalo de trinta anos, das que estaba realizando en Madrid en 1936. Agora o cenário era outro. Eran outros tamén os actores, por suposto. Xa trocáramos as nosas pelucas de mozos galáns, loiras ou escuras, por pelucas entrecanosas... E xa non se celebraban as provas no antigo Casarón de San Bernardo, [...] tiven a sorte de que na miña lista, na lista de profesores de letras, se me concedese o número un, e así puđen solicitar esta praza vacante no Instituto «Rosalía de Castro», e incorporar-me a ela como profesor adxunto. Entón era-me posíbel permanecer en Santiago cun soldo de funcionario” (Fernán/Pillado 1986: 168).

131

Ourense, Santo Antoño¹ do 66

Sr. Dn Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e ben lembrado amigo:

Aledeime ó recibire súa carta e, ó mesmo tempo, doeume o corazón cavilando nos graves e apaixonantes traballos que rifan polas horas de vostede e eu fixen medrar ca miña demanda. Novamente perdón.

Entre Trasalba e Ourense vaise tecendo a vida con moitos fíos, algús novos, que aledan meu canso espírito. Pra a vellez non hai agarimo como o traballo. A millor parede abrigosa pra o inverno é a soia parreira fresqueira nas raxeiras, e non sigo cas “eiras” e as “pereiras”.

Día 26 hai xuntanza galáctica en Vigo. Terei o gosto de velo por aló.

Chama moitas veces nos seus vidros a outas horas da noite Valle-Inclán? Pois il non deixa de roldar nas horas da curuxa².

Saúdos de Fita pra vostedes e os meus pra a súa dona –b.s.p.– e fillas.

Sempre seu vello admirador e amigo, con novas “graciñas”,

Ramón Otero Pedrayo

1 13-VI-1966, santo Antonio de Padua.

2 Resulta complexo saber a que se refire Otero nestas liñas. Quizais aos numerosos estudos que Carballo dedicou a Valle-Inclán nestes anos. Entre eles, “A temática galega na obra de Valle-Inclán” (1964), “Algunos testimonios gallegos sobre el galleguismo de Valle-Inclán” (1966) e “Ecolios Valleinclanescos” (1970) (§ 133 n. 7).

132

Santiago de Compostela, 26-IX-1966

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Hoxe comezou o outono en Santiago, despois dun caluroso e prolongado fin de vran. Chove miúdo dende o mencer e agora estou vendo a chuvia ao traveso das fiestras da vella Universidade restaurada, aberta dempois da reforma interior. Nistas aulas onde fun estudante estou agora a facer os exames de setembro.

Recibín a súa postal de Santander¹. Eu non saín de Fingoy, agás algún breve viaxe, pois tiña que botar derriba a encomenda da *Gramática*². Por fin libereime desa endrómene. Agora, antre outros cativos traballos, hei rematar a *Historia*.

Ramón Piñeiro chegou onte a Santiago, de onde saíu dúas horas despois pra Vigo sen me saudar. Hoxe ou mañá estará de volta e vereino, se é que eu non retorno a Fingoy denantes de que chegue, cousa que depende do traballo que eiquí teña.

Cos meus saúdos pra Fita, reciba unha forte aperta do seu vello e devoto amigo,

R. Carballo Calero

1 Non conservada.

2 Trátase da *Gramática elemental del gallego común* (1966).

133

Trasalba, día do San Miguel¹ do 1966

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e lembrado amigo:

Apertas. Recibín súa agasalleira carta. Inda estou canso. Despois de empregar case todo o agosto en Santander, viñemos o 2 diste mes e a noite do 15 voltamos a saír pra aló en coche, ás 11 da noite, polo pasamento da irmá maior de Fita². Estivemos deica o 19, xornadas de traballos e impresiós que moeron moito meu corpo vedrayo. Estou desexando percorrer a súa *Gramática* e máis aínda o II volume da súa xenial *Historia*. Chegoume hoxe e apenas o mirei, o seu *Breviario antolóxico*³. Déixoo pra a noite, que está fría e chea dun luar que cachea tódolos recantos do xardín e do vello souto. Gosto moito do seu estudo en *Grial* do meu derradeiro libro⁴. É unha fina e pousada esculca. Descóbrese pra min algúns aspeitos do meu ambizoso comentar. Sobre *serán* tiña dúbidas. Eiquí, xeneralmente, dise “o serán” e hastra hai un topónimo “Coto do Serán”, perto do Medelo, pra Saco y Arce o épico Medulio⁵. Pro en Vigo falei con un xurdio poeta quen aconsellou “a serán”, fortecendo en min o senso daquil emozoado verso de Baudelaire:

entends, ma chère, entends la douce nuit qui marche.

Cando sai un libro van por baixo intenciós moi fondas e quízais nin pra o autor ben decraradas. Soio cando mirei as probas decateime de ter pensado un antídoto contra *La casa de la Troya*. O *Espello* saíu por de máis ateigado de imaxes, unhas dacabalo das outras, de pesadelo. Vostede sempre tan liberal comigo. Infundas graziñas. É que vostede paulicianamente esculca as intenciós que en min son boas.

Terei de arranxar moi depresa un traballo sobor de Valle-Inclán. Hoxe pidéronmo prós *Cuadernos de Estudios Gallegos* con moita présa⁶. Non gosto moito de tratar de Valle⁷. Sofro co il. E vou vello.

Desexándoo mirare por isas rúas e ca ilusión de ire ó Ferrol pra coller o tren novo a Viveiro⁸, con saúdos de Fita pra vostedes e os meus prá súa dona –b.s.p.– e filliñas, atal boas e dispostas, mándalle a vostede outra aperta o ademiador e ben agradecido amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 29-IX-1966, día dos arcanxos Miguel, Gabriel e Rafael.
- 2 Francisca Bustamante Muñoz, coñecida familiarmente como Paquita. Nacera en 1889 e faleceu, pois, con 77 anos. A outra irmá de Fita chamábase Elvira.
- 3 Refírese a *Breviario antolóxico de la literatura gallega contemporánea*, publicado na Coruña pola Real Academia Galega nese mesmo ano.
- 4 Refírese a “Recensión [Ramón Otero Pedrayo, *O espello na serán* Vigo, Editorial Galaxia 1966]”, artigo aparecido no número 13 da revista *Grial*. Nel di Carballo Calero: “libro para ler con moita calma, a fin de zugar todo o seu celme ás frases non recortadas, senón frotantes, de construción neboenta. Imaxes ceibadas nunha liberdade espontánea e sempre pulante de visión”.
- 5 A identificación do Medelo co mítico monte Medulio é unha idea atractiva para Otero Pedrayo. Saco y Arce non foi o único en defender esta hipótese; tamén o fixo, segundo deixou dito Otero nalgún dos seus escritos, Ramón Barros Sivelo, no libro *El monte Medulio* (1863).
- 6 Entendemos que se refire a “Posibles motivos sobre Valle-Inclán”, artigo da súa autoría, publicado no número 63 dos *Cuadernos de Estudios Gallegos* ese mesmo ano.
- 7 Para Carballo: “Otero Pedrayo é o anti Valle-Inclán [...]. En grande parte, a temática da narrativa valleinclanesca é a temática da narrativa oteriana: hai pazos, hai señores da terra, hai campesinos nun e outro autor, mas os campesinos de Valle-Inclán soen ser servos, mentres que os campesinos de Otero, son xentes de diversa condición, pero están tratados cunha visión que arrinca da mesma vida aldeiana” (Fernán/Pillado 1986: 206).
- 8 Estas instalacións ferroviarias comezara a funcionar o día 24 de xuño de 1966, coa apertura do tramo Ortigueira-Viveiro.

134

Ourense, 23-XI-1966

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Sant Yago de Compostela

Meu querido amigo:

Aínda soio poden follear como un vento a súa *Gramática* i estou máis ledo e forte do que dinantes. Sinto decorrer augas moi fondas polas súas páxinas, calculadas canles, xardín. Graciñas infindas.

Eiquí agardando drento de us días a tempada de Trasalba co sacrificio do porco, os da vista baixa, ás divindades chtonianas. Agora teño un novo recanto de pousado silencio nista casa de Ourense e teño aínda esperanzas de traballo.

Con saúdos moi agasalleiros na casa. Sempre vello admirador i amigo con apertas,

Ramón Otero Pedrayo

135

Santiago de Compostela, 27 novembro 1966

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Moito lle agradezo a súa carta e o seu saúdo á miña *Gramática*. Opinouse que debía facela e fíxena, ben seguro de que ía ter moitas eivas. Eu non a podía facer mellor. Fico liberado da obriga i elo libérame dunha pesadume que era cáxeque un pesadelo pois, repartida a miña vida antre Santiago e Lugo, as condicións en que traballo son adversas. Hoxe volvín de Lugo, a onde fun onte. Vou dormir os sábados á miña casa e xa durmo os domingos en Compostela. Dou e preparo as miñas clases e non fago outra cousa o resto da semá: non hai vagar nen ocasión pra máis.

Moito me gabaron a súa conferencia sobre Fontán¹. Noutro tempo feliz era doado deixar unha clase pra escoitar a un amigo. Agora todo é friamente ordenancista e hai que se ater a un horario con firmas e controles. Un apenas pode ver aos amigos da súa mocidade, convertidos en graves e atarefados xornaleiros da vida, comestos polos coidados i encartelados nas súas ocupacións profesionás. No Seminario de Estudos Galegos tiñamos unha garimosa salamandra a cuio quentor podíamos trocar cigarros e ilusións. No Instituto Padre Sarmiento, a xiada biblioteca solitaria apúrrame pra fóra, pondo agullas de artritis nas nosas vellas xuntas e ameazándonos con sinusites e andacios².

Lonxe dos meus libros non pododo traballar na *Historia da Literatura*, e o tempo non está pra poemas líricos nin dramáticos. Cecais algún día, cando veñan as vacacións, teña folgos pra algo facer. Entramentres, intento acostumar a ouvir galego a un fato de mozos. Xa sabe que son sempre o seu afervoadado admirador e humilde discípulo,

R. Carballo Calero.

- 1 Refírese a “La Galicia de Fontán”, conferencia pronunciada por Otero o sábado 12 de novembro, ás doce e media da mañá, na Aula Magna da Facultade de Filosofía e Letras da universidade compostelá. Abríase así o ciclo organizado pola Cátedra de Pensamento Español “Vázquez de Mella” para celebrar o centenario do nacemento de Domingo Fontán.
- 2 A comparación entre o Padre Sarmiento e o Seminario resulta inevitable. Sobre este asunto Carballo deixou dito: “O Instituto Padre Sarmiento, que se integraba no Consello Superior de Investigacións Científicas, tiña que ser exclusivamente un centro de estudos literarios. Por outra parte, no Seminario traballábase en réxime de liberdade completa, mentres que o Instituto era unha institución dalgunha maneira integrada na estrutura científica do sistema e tiña, claro, as ventaxas de que disfrutaba sempre unha entidade, pero tamén os inconvenientes.

Tamén traballei no Instituto Padre Sarmiento, fun colaborador asiduo dos *Cuadernos* e cheguei a ser presidente en funcións do mesmo Instituto. Dirixín a sección de Lingua e Literatura e nomeáronme vicepresidente; cando o presidente Filgueira Valverde se xubíou ostentei a presidencia en funcións, non a presidencia definitiva, e cando houbo que cubrir a plaza de presidente eu refuguei presentarme á mesma” (Blanco 1989: 103-104).

136

Fingoy, 22-XII-1966

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e grande Otero:

Paso agora a miña derradeira tempada en Fingoy, pois xa estou a facer preparativos pra instalar a miña familia noutra casa de Lugo, en agarda de nos poder reunir en Santiago. Un longo catarro confíname polo de agora antre os muros diste ermo mosteiro do que son abade dimisionario. Dende il envíolle a miña felicitación pascual. Pasen vostedes unhas ditosas navidades e sexa pra vostedes o ano prósimo un ano de benzón. Así o desexamos pra os nosos queridos amigos de Trasalba todos os dista casa de Fingoy.

Reciba as apertas e o cariño do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

137

Trasalba, 29-XII-1966

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Lugo

Meu querido e admirado amigo:

Fingoy siñifica unha ricaz xornada na pelingrinaxe cerne da Galiza. Recendos de baril carballeira nova, renovos da torgueira ensoando a patriarcalidade das trabes, mañáns decorando de xiadas conceptuales e novo salaiar de regueiros, as ialmas aínda temerosas da noite. Un xoven mestre cada día na praia da cadeira namorado do novo xogar das ondas. A cidade, lei latina xogando a rexa no verde devalar humorista e tráxico, o senso xornaleiro dos oríxenes... Si, unha abadía, non a de Rabelais, priguiceira e riseira, millor unha da Armórica, de Wales ou

galega, debullando en cada verba un froito do pomar de Deus e, no xiro da esfera, a lei e canon das boas almas.

Eu aínda recordo paisáns en cuia fronte o zodíaco impuña súas fórmulas latexantes e todo o mundo era un ofercimento de símbolos pra quen os poidera desfechar. Ben logo, Compostela, ca súa probática piscina de soedás e aquíl gozo do agromar das pedras e as tornavoltas da marea das noites e das vidas. Nalgús anos alentoume a min o agasallo da vellez, mensurada polo reloxo de sol do Pico Sacro. Non foi. Elo me produz levián tristura e o tempo me mantén máis achegado á cidade maxinada. Na aldea, as primeiras follas outonizas e o cuco novo teñen curtesías pra min e na cidade, refuxiado con meus libros e meu canso fardel de recordos no mesmo recanto onde finou miña nai¹, son ditoso exercitando as probas da soedade. Ás veces sofro, pro é un sofrimento de home. A fogueira do meu lar pide, roga, manda, brazadas de leña de recordos e pra sostela, esgotadas as carballeiras e os infolios, terei que lle botar o cangado corpo e o curazón. Quezais sexa iso o pasamento dos vellos.

Tamén nós desexamos pra vostedes ben calmas e ledas festas e un 67 ben inzado dos froitos da sabidencia a que nos ten afeitos. Con saúdos entranabres de Fita, e pra vostede apertas do amigo e ademirador de sempre,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Refírese ao piso de Ourense, á habitación onde falecera Eladia Pedrayo Ansoar o 4 de febreiro de 1957.

Segundo carta de Ramón Piñeiro do día 7 de febreiro de 1957, Ricardo Carballo Calero non tería asistido ao enterro: “Por estar en Madrid non puiden asistir ó enterro da nai de D. Ramón. Xa soupen que fórades tí e máis Fraguas” (2015: 155).

138

Ourense, 28-IV-1967

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Sant Yago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Soio dúas letras, cunha aperta polo Pedrón de Ouro¹. Non poideron facer millor cousa. Eiquí, sen case cartas de ninguén, desexando dar unha volta por Galiza. Pro Trasalba máis agasalleira. Calquera día aniño alí pra sempre.

Parés ser que no Certame ourensán en honra da “Senhora de Fátima” des-cobríronse dous moi bos e iñorados poetas galegos. Xa falaremos.

Con lembranzas ós familiares.

Seu sempre amigo,

R. Otero Pedrayo

- 1 Segundo o xornal *La Noche* do 24 de abril de 1967, o día anterior reunírase o padroado do Pedrón de Ouro, baixo a presidencia de Octavio San Martín Domínguez, e decidira concederlle o galardón a Carballo Calero “como reconocimiento a su intensa labor literaria y de una manera especial a su obra “Gramática Gallega”, recientemente editada”. Entregáronllo o 21 de maio, na Casa da Matanza, en Padrón.

139

Santiago de Compostela, 2-V-1967

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido mestre e amigo:

Hoxe, ao regreso de dous días de estancia en Lugo, atopei na Facultade a súa carta de felicitación. Estaba alleo a todo antecedente e nin me lembraba de que ese premio existira. Nin merezo nin desexo honor algún, pero hai que agradecer esa proba de cariño e non sería axeitado refuxar unha aperta que espontaneamente se me brinda. Moitas gracias por esa carta. A súa felicitación é a máis valiosa pra min de cantas poida recibir.

Aquí no trafego do remate do curso. Estes días de maio voan. Cunha perna en Lugo e outra en Santiago, cabalgo incomodamente o cabalo do destino. Veremos se algún día estabilizo o meu fogar, agora de novo apartado dil os máis días da semá. Todo é incerto. Veremos que traí o novo curso.

Hai tempo que non nos vemos. Confío en que falemos pronto. Lembranzas a Fita e unha grande aperta pra vostede do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

140

Santander, 18-IX-1967

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Sant Yago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Fai moito non sei ren de vostede nin teño mirado súa rúbrica nos xornaes. Nós estamos eiquí dende o día 10. Escribo didiante da badía calma e case soia. As “peñas” érguense como cansas na néboa lonxana. Quezais queiran

durmiere. Como eu, un vello. Estou cavilando nos camiños fondos de Trasalba, cada día máis soios. Eu debo estar alí pra facerlle compañía a tanta cousa belida que morre, a tanto derradeiro latexar de fontela. Pro xa fai moitas semáns sin saber nada de vostede. Escríbolle á Facultade de Sant Yago, pois xa ben logo han vir as probas académicas.

Nós pousaremos por eiquí deica o 5 ou 6 do outubro. O ano 68 é o centenario da morte do Dr. Varela de Montes¹. Supoño na idea da Facultade de Meiciña unha fidalga lembranza. Xa lle teño falado ó Rector².

Eiquí da Terra soio me chega *La Noche* e algunha carta. Desexo pra vostedes as milloras regalías. Con saúdos á súa dona –b.s.p.– e as amables fillas. E memorias de Fita pra todos vostedes.

Sempre vello admirador e amigo con apertas fondas,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 En 1968 cumpríase, efectivamente, o primeiro centenario do pasamento do doutor compostelán José Varela de Montes (1796-1868), personalidade moi querida para Otero Pedrayo que lle dedicou, en 1952, o volume *El doctor Varela de Montes. Médico humanista compostelano del siglo XIX*, imprentado por Cuadernos de Estudios Gallegos en Compostela. Con este motivo, a comezos de 1968, a universidade organizou un ciclo de conferencias na súa honra. A ponencia inaugural pronunciouna Otero o 10 de febreiro, baixo o título “El doctor Varela de Montes y su época”.
- 2 Por entón o reitor da Universidade de Santiago de Compostela era o tamén catedrático de medicina Ángel Jorge Echeverri (1904-1984), membro numerario da Real Academia de Medicina de Galicia.

141

Lugo, 28-IX-1967

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Santander

Meu querido e admirado amigo:

Moitas gracias pola súa carta. Recollina en Santiago, nunha das rápidas viaxatas que fixen alí por mor dos esames de setembro. Polo demais, estiven todo o vran en Lugo traballando na miña *Historia*. Durante o inverno, coas clases na Universidade e no Instituto, e non podendo ter en Santiago todos os meus libros e os meus papés, vindo a Lugo polas tardes dos sábados pra regresar os domingos ou os luns, ese traballo non pode adiantar. Derradeiramente casáronse as miñas fillas¹ e a miña muller ficará soa no piso que alugamos ao deixar Fingoy cando eu reemprenda as miñas tarefas en Santiago. Na Universidade o galego avanza lentamente. Agora crean unha adxuntía. Tense proposto elevar a tres os cursos en Románicas, se ben os alumnos non estarían obrigados a cursalos senón que poderían escollelos en troques de outras materias. Veremos como sai todo isto. Polo de pronto hai varios alumnos que traballan en teses sobre lingua e literatura galegas. Agora leerase unha sobre o helenismo de Pondal². Os nosos estudos continúan incorporándose ao labor universitario. Un dos temas que sinaléi para os exames de 5º curso derradeiramente celebrado foi “Rasgos estilísticos da prosa de Otero Pedrayo”.

Heille preguntar ao Reitor sobor desa xusta lembranza de Varela de Montes. Xa lle darei noticia de calquer novidade importante. Pra Fita e vostede os nosos mellores desexos. Unha forte aperta do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

1 Margarita casou con Manuel Cela Iglesias; María Victoria con José Ramón Fernández Castro. Estes últimos casaran un par de meses antes desta carta, na igrexa parroquial de San Pedro en Lugo, o 8 de xullo de 1967.

2 Asinada por José María Blanco Figueira e titulada *El helenismo en Pondal*, a día de hoxe permanece inédita.

142

Santiago, 18-II-1968

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Moito lle agradezo a súa carta. Recibina na Universidade, onde non vou desde o pasado xoves en que tiven que me recluír na casa por mor dun ataque gripal. Inda non saín dele. Despois das neves distes días –nunca vin tanta neve en Santiago– hoxe o día é desapacible, con forte vento e choiva sen trégola. Gracias pola nota de *Ilustración* relativa ao discurso do seu pai¹.

Teño un despacho na Facultade, como encarregado da cadeira de Lingüística e Literatura Galega, e alí teño a súa carta, que pensaba responder hai días nun lecer do traballo que alí me retén polas tardes. Non quero demoralalo máis. Na casa estou incomunicado, pois vivimos sós a miña muller i eu e non temos teléfono. Así que decorren os días sen que ninguén chame á miña porta. Non me falta que facer. Profesor no Instituto e na Universidade, aprosímase a cinco centos o número de alumnos cujos estudos teño que vixiar. Agora heime ocupar tamén dun curso do doutorado. É escesivo pero non podoo deixar o Instituto, pois a cadeira da Universidade está sen cubrir e inda sen convocar e non sei o que me agarda no futuro. Sempre foi o meu destino traballar con esceso porque sempre vivín na inseguridade. Agora hai que agardar a ver se chego a catedrático da Universidade á idade á que vostede chegou, ou debo renunciar definitivamente a elo, en cuio caso me repregaría ao meu labor de insino medio e tencionaría envellecer con escuro acougo. Se non fora porque sería mal interpretada a miña actitude agora mesmo formularía a grande renuncia. É un honor incerto e nen sequera me considero digno del. E máis, como entre tantos atafegos podoo preparar debidamente? Como verá vostede por *Cuadernos* e *Grial* aínda traballo en escribir, pero o segundo tomo da *Historia* cáxeque non pode avanzar. E de creación literaria, quen pensa xa neso? Un trázase un proxeito de existencia, pero a existencia fainos alleos a nós mesmos.

Fóra das xuntas do Instituto e a Universidade apenas vexo a ninguén. Xa sabe que non existen as tertulias de outros tempos, nen eu dispoño do necesario

para elas. A preparación das clases da Universidade, catro materias, ocúpame moito. Hoxe non remata nunca un de se preparar e, como eu nunca dispuxen de tempo, agora non podo folgar o máis mínimo. Rara vez podo ver a Piñeiro ou a Domingo. Ás nove estou traballando no Instituto. Ás once saio de Sanclemente para a Universidade. Ás dúas saio da Universidade e ás tres e media estou de novo en Sanclemente. De alí volvo á Universidade e regreso á casa para cear, como non teña algún traballo que facer en casa. Entón, a miña muller fai a cea e despois de cear hai que se deitar, pois ela necesita se erguer ás sete e media para facer os desaxúns. Vivimos na Carreira do Conde, 4², onde vostedes poden pousar cando lles acomode. Estamos sós. Unha moza vén ás nove e vaise ao comezo da tarde, despois de fregar os cacharros. De cando en cando veñen a nos ver desde Lugo as nosas fillas e trannos as netas.

Na clase de 5° de Galego levamos unha tempada traballando sobre os seus versos da *Escolma*. O próximo día adicarémolo ao seu himno ao xamón. Unha alumna ten que traducir “O fidalgo”³.

Ben. Xa sabe algo de min. Máis do que val a pena. Saúdos para Fita e para vostede a cordial aperta de vella amizade e afervoada admiración do seu fiel devoto,

R. Carballo Calero

- 1 Refírese a un texto publicado en *La Ilustracion Gallega y Asturiana*, o 8 de abril de 1881; nel descríbese a defensa que Enrique Otero Sotelo, pai de Ramón Otero Pedrayo, fixo de Curros Enríquez o día que chegou a Ourense a primeira locomotora. O texto, di así: “Siguió a este –Fernández Cid– el Sr. D. Enrique Otero, de la Academia de Medicina, el cual expresó que su brindis tenía que ser algo sério, pues ansiaba la ocasión de hacer constar su modo de pensar de una manera clara y explícita. En primer lugar, y cumpliendo con un deber de galantería brindaba por el bello sexo [...] luego brindó por el pueblo a cuyo trabajo y sufrimiento, no solo se debía el complemento de lo que en aquel acto se solemnizaba, sino a todas las maravillosas concepciones de la Historia [...]. Brindó también por los hombres de ciencia [...] y por los tribunales de justicia, que acaban de absolver á quien se perseguía como autor de un tomo de versos titulado *Aires d’a miña terra*. A partir de este brindis [...] los convidados comenzaron a abandonar el local. Desalojándolo en primer término el Excmo e Ilmo Sr. Obispo de la diócesis, la autoridad judicial y otros muchos”.

- 2 Diante do lugar onde viviron María Ignacia Ramos e Carballo Calero, na Carreira do Conde 4, 1º, fronte ao parque da Alameda, hai unha escultura obra José Molares, inaugurada o 30 de outubro de 2010 coincidindo co centenario do seu nacemento. O piso queda a cinco minutos a pé da praza de Mazarelos e a tres do Instituto Rosalía de Castro, na rúa de San Clemente.
- 3 “Ó xamón”, poema escrito en 1927 en Monterroso durante o roteiro que deu pé ao libro *Pelerinaxes I*, no que dá conta da viaxe desde Ourense a Santo André de Teixido canda Vicente Risco e Ben-Cho-Shey. “O fidalgo” é un relato incluído no volume *Contos do camiño e da rúa*, editado en 1932.

143

Trasalba, 8-VIII-1968

Sr. Don Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e admirado amigo e mestre:

Unha apreta. Deséxolle, como á súa dona –b.s.p.– e fillas, un calmo e doce folgar: o folgar, latexante de ideas, de un creador, de un erudito, vivente e gozoso como vostede.

Fálanme da má situación *crumena vacua* de Xosé M.ª Álvarez Blázquez, e de que lle escriba a vostede, que polo visto é do Xurado do Premio dos 400 mil reás da Diputación da Cruña¹, pra axudar a guiar ise Páctolo á alxibeira do noso común amigo. Fágoo con moito gosto e prego. E fiquen isto baixo tampa tumbal *perpetuo silencio*, como impuñan algunhas prudentes decisións do Consello de Castilla. Nós, Fita e eu, iremos a Santander nos derradeiros de iste mes. Eu darei naquíl Ateneo un cursillo; 4 ou 5 leccións sobre meu neboento e melancónico padroeiro Chateaubriand². E cecais me chegue ó Congreso de Escritores anunzado en San Sebastián pros días 15 a 21 –ou 22– de setembro³. Estou moi ledado co trunfo de Arcadio López-Casanova nas oposicións. Hoxe van saíndo bos guieiros de xente noviña da escola de vostede. Soio teño moi vagas ilustracións sobre os Xogos Frolás de Bos Aires⁴. Estou deseando saber algo seguro. Din que vai Méndez Ferrín, pro onte vino, de pasaxe, en Ourense e non dixo ren.

Eiquí bon centeo, bos augurios de vendima e o millo e as patacas *sub iudice*. Pende dun consoo de auga. O millo “está cas manciñas dereitas”, “está esvarillado”, din por eiquí.

Saúdos na casa. Con memorias de Fita. Sempre amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo.

- 1 Refírese ao Premio das Letras da Deputación Provincial da Coruña que, ese ano, gañará efectivamente Xosé María Álvarez Blázquez, acuciado por problemas económicos. O comentario de Otero é certamente curioso e defíneo ben. Candidato el mesmo ao galardón, sabendo das dificultades do tudense, pídelle a Carballo Calero, a quen cre membro do xurado que vai conceder o premio, que apoie a candidatura deste e non a súa. Ademais por unha carta do propio Carballo Calero a Fernández del Riego, datada o 20 de agosto de 1968, sabemos que en realidade Carballo nin era membro do xurado nin sabía que Pedrayo fose candidato ao premio: “Íñoraba totalmente que Otero fora noso candidato para o premio Diputación, e craro está que non me escribíu para que retirasen a súa candidatura, pois mal podía eu retirar o que non presentara, nen sabía que se presentara.

Endebén, el creía que eu era membro do xurado, o que non me esprico, pois nin lembraba que houbera tal premio. Lin a noticia da adxudicación, i eso foi todo. Otero escribiume, certamente, pero non me falaba en ningún senso da súa candidatura. Limitábase a aludir ao premio antre outras cousas, dun xeito que ven a coincidir co fallo; pero a carta chegóume dempóis de ter sido este emitido. Secomasí, pedíame silencio sobre a custión. Vexo que ti tiñas algunha noticia desteo, endebén. De todos xeitos, desexo que por mín non se divulgue nada deste asunto no que evidentemente houbo algunha confusión. Así que sepulta estas espricacións miñas baixo terra, pois anque non teño interés persoal no segredo, Otero, sen dúbida por motivos de delicadeza, rogábame absoluta discreción” (2006: 451-452).

- 2 Di Carballo que en Otero Pedrayo hai “un romántico un tanto arcaizante que ainda se move no mundo de Chateaubriand e, ao mesmo tempo, un narrador realista cunha capacidade para apreender esa realidade semellante à dun Balzac” (Fernán/Pillado 1986: 206).
- 3 Non nos consta que finalmente acudise.
- 4 O acto inaugural dos Xogos Florais bonaerenses fora o día 17 de maio. Actuaba como mantedor Xosé Luís Méndez Ferrín. Os premiados foron Celso Emilio Ferreiro co poema titulado “Miña Matria Galicia”, Xosé Sesto López con “A soma do Fisterra”, tamén en verso, e Manuel María con “Canción de amor á muller galega”. O xurado estaba composto por Víctor Luis Molinari, Xohana de Ibarbouro e Francisco L. Bernárdez. O acto central celebrouse o 31 do mes en que don Ramón escribe esta carta.

144

Lugo, 16-VIII-1968

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu querido e grande Otero:

Hoxe recibín a súa carta do 8. Moito me alegro de saber de vostede. Álvarez Blázquez xa ten os 400.000 reás nas alxibeiras, segundo teño lido. Polo demais, as súas noticias verbo da miña participación no xurado, procedían de algún trabucamento. Nunca soupen cousa relativa a eso, nen apenas que existía o premio. Así que fun totalmente alleo ao asunto.

Ando desacougado coa mudanza a Santiago, agora que, con tantas netas como fillas en Lugo, poderíamos levar eiquí unha vida serea. Trasladarémonos axiña.

Traballei este vran no segundo tomo da *Historia da Literatura*, pero aínda fica moito por facer. Comezado o curso, con seis horas diarias de clases, pouco podo adiantar. Non podo deixar o Instituto porque a Universidade é incerta, nin a Universidade, por se algún día sai a oposición a cátedra¹. Entrementras, esmágame o traballo, pero non vexo xeito de saír desta situación.

Lembranzas nosas para Fita e sempre para vostede as do seu vello amigo e admirador,

R. Carballo Calero

- 1 “O certo é que fixen as oposicións. E recordo mui ben que cando estaba realizando o último, o derradeiro exercicio, tiven a sensazón de que, efectivamente, ia ser profesor universitário, ia ser catedrático de Universidade, e iso causou-me a única emozón que experimentei durante o desenrolo dos correspondentes exercicios. Si, atopava-me no local do Consello Superior de Investigazóns Científicas, na Rúa de Medinaceli, facendo o meu derradeiro exercicio, e entón, xa superadas as cautelas, as prudencias, os escepticismos, as desconfianzas que sempre me caracterizaron fronte a min mesmo, vin que ia ser catedrático da Universidade de Santiago e isto si me produciu durante certo tempo unha forte emozón, porque via realizado, aínda que mui serodiamente o destino que os meus mestres dos vintetantos anos davan como natural para min” (Fernán/Pillado 1986: 184-186).

145

Ourense, 7-II-1969

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido amigo:

Fai moito que non sei de vostede! E preciso pra me confortare de unhas letras súas. Agardo que o ano seña ditoso pra vostedes. Saúdos de Fita pra os dous e as fillas. E tamén os meus ben afervoados.

Estou rematando unhas cousas que xa coñecerá.

Como vostede ten a curtesía, infundamente agradecida por min, de lembrar a meu pai co gallo da vida de Curros Enríquez¹, mándolle o que falou, asegún a *Ilustración Gallega e Asturiana*, na “Chegada a Ourense da primeira locomotora”, despois do discurso do Sr. Provisor –Soldevilla que chegou a cardeal e arcebispo de Zaragoza e foi asesinado, arredor do 20, por us anarquistas²– e Paz Nóvoa³. Por certo que o cónego e o ourador entrapalláronse na polémica da Eirexa e o progreso co Papa Gerberto, Galileo e demais.

Eiquí pasamos días de xiadas dinas da Terra de Campos. Mais xa, pouco a pouco, imos pro novo emozoante verdecer.

Sempre vello amigo e admirador con apertas,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Na *Historia da literatura galega contemporánea* escribe Carballo Calero: “No mesmo ano en que morréu a nai de Curros, publicóu iste os *Aires da miña terra*. A Diputación de Ourense concedéralle unha subvención pra tal fin. Non faltóu quen impugnase a consignación, que foi vigorosamente defendida polo médico don Enrique Otero Sotelo, daquela diputado provincial”. En nota a pé de páxina, engade: “Iste don Enrique Otero tiña oito anos dempóis, da súa muller dona Eladia Pedrayo, un neno ao que chamaron Ramón, ilustre escritor andando o tempo” (1981: 349 e n. 55).
- 2 Juan Soldevilla Romero, cardeal da provincia de Zamora. Foi nomeado cóengo en 1875 polo bispo de Ourense Cesáreo Rodrigo, e estivo no cargo até 1883. Efectivamente, foi asasinado o 4 de xuño de 1923 en Zaragoza polos anarquistas Francisco Ascaso e Rafael Torres Escartín.
- 3 Ver nota en carta asinada por Carballo Calero, do 18 de febreiro de 1968 (§ 142 n. 1).

146

Ourense, 27-V-1969

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido amigo:

Estivemos en Compostela. Eu teimaba de procurar a vostede o xoves ou o seguinte día, mais fun escolmado por unha intoxicación e pasei case día e meio no leito. Pola outra parte chovía a rego e a rúa estaba penosa. Viaxe derramado. Soio aproveitei dous paseos en coche –A Costa Nova, a Ponte Mantible, a ponte do Arcibispo, San Lourenzo–. Aínda se esculcan testas estoicas labouradas pola probeza. Penso moito na conferencia de vostede eiquí o sábado antederradeiro. Abondaría o craro e limpo esquema. Ás veces, nistes tempos, consoan as nidias obras da intelixencia. Ó día seguinte quixen buscalo, mais como a criada camiñou por us días non poiden deixar soia á Fita. Agardemos por outro viaxe máis venturoso. Estou baixo a aza escura do pasamento de Pauliños Pedret¹. Penso nos seus emzoados comentares a *De correctione...* do Dumienese e aquís discursos acesos na chama refrexada en vitrales de Montalembert, de Brañas. Foi un dos primeiros cregos galeguistas. Sen il ha figurare menos craustral o anaco silandeiro da rúa do Vilar.

Sáúdos de Fita pra vostedes e os meus pra a súa dona –b.s.p.–. Sempre ademirador e vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo.

- 1 Paulino Pedret Casado, amigo desde os tempos do Seminario de Estudos Galegos, faleceu en Santiago de Compostela o 26 de maio de 1969, o día anterior á redacción desta carta.

147

Santiago de Compostela, 18-VII-1969

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido amigo e mestre:

Paso o vran en Santiago preparando os traballos que hai que presentar nas oposicións á cátedra. Endebén, a de Lingüística e Literatura Galega, inda que dotada, non foi convocada nin sabe ninguén cando o será. Pero os feitos prodúcense supetamente e debo estar preparado. Durante o inverno o esceso de traballo docente impídeme pensar nesto. Refusei un viaxe a Buenos Aires que me houbera roubado moito tempo. Se chego a ser catedrático da Universidade algunha vez será á mesma idade que o foi vostede, se non máis tarde. Desexo botar das costas esa angueira. Coa miña agregación do Instituto podería vivir e traballar con acougo. Pero non me estreo a defraudar a algúns amigos e por eles farei un intento se o destino me presenta batalla.

Vin o seu traballo para o número especial de *Cadernos*¹. Vino nada máis. Moito me compracerá leelo. Estaba, con outros, en segundas probas en poder de Mariño.

As miñas fillas e os meus netos están en praias próximas e ás veces veñen eles e ás veces vou eu.

Cando me queda algún tempo traballo no segundo tomo da miña *Historia*, que se cadra non sairá nunca. O mesmo dá.

Lembranzas de María para vostedes e miñas para Fita, e cunha aperta para vostede do seu vello amigo.

R. Carballo Calero

1 Supoñemos que se refire a “El planteamiento decisivo de la novela romántica de Rosalía de Castro” (1969).

Ourense, 8-XII-1969

Sr. Dn Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e lembrado amigo:

Inda non tiven vagar pra lle agradecer o regalo e adicatoria da separata do seu fermoso e ricaz traballo do volume de *Cuadernos de Estudios Gallegos* consagrado ó Presidente¹. Xa o tiña gostado. É un bon doblón ou onza lexítima de aportación ó tesouro máis cobizado polos amadores da Galiza e hastra por outros: feitos novos, recantos alumiados, somas con esquelete e corazón. Os amigos remataron eiquí as miñas do mesmo volume. Procurarei se fica algunha.

Vostede, con moita pesadume de traballo, pro desenrolar leucióis sobre a Galiza na Universidade debe ser un engado, un feitizo.

Nós, como sempre, rubindo e baixando; cando en Trasalba, cando eiquí. Escribo e folleo libros, e ás veces, como un vello, cedo a pasaxeiras e ventureiras “sonatas” no mesmo recanto onde fai tantas xeneraciós teño nado. Sin o procurar, veume ás maus entre renques de volumes un exemprar do meu xa vello *Libro dos amigos*. E cos meus recordos amestados ó seu redor chegaba a tres tantos.

Coido dar unha volta polas rúas pró xaneiro. Entón falaremos. Precisaba consultarlle algunhas cousas e dúbidas. Fique pra entón.

Saúdos á dona –b.ss.pp.– e ás fillas e netos. Xa unha nova costelación boreal. Con memorias de Fita pra vostedes.

Sempre vello amigo e admirador con apertas fondas,

Ramón Otero Pedrayo

1 No número dos *Cuadernos de Estudios Gallegos* dese ano Ricardo Carballo Calero inclúe un artigo titulado “Un manuscrito de D. Mariano Cubí y Soler (observaciones sobre el gallego y otras curiosidades lingüísticas)” (1969).

Del dirá: “O filólogo e frenólogo don Mariano Cubí y Soler fixo no ano 1847 unha viaxe de estudos polo Bierzo. O señor Cubí tiña interés en poseer testos escritos dos distintos dialectos peninsulares. Fomentaba a redadádiva de literatura folklórica, e tamén o cultivo por escritores cultos das falas comarcás” (1981: 114).

149

Lugo, 23-XII-1969

Sr. Dn Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido Otero:

Desde Lugo, onde paso uns días coas miñas fillas e os meus netos, envíolle os meus mellores desexos de felicidade para estas Pascuas. Hoxe temos en Lugo un día moi cru dempois de outros tépedos inda que neboentos. En Santiago deixei a Ramón Piñeiro se repondo dunha gripe insistente. Se cadra xa firmou vostede as normas ortográficas que un grupo de amigos presentamos á Academia¹. É un mero ensaio de codificación dos costumes vixentes, cunha sistematización de algúns puntos en que había certa vacilación. É un arranxo provisional para que non nos collan desprevidos posibles coxunturas. Eu redactei o borrador no que se introduxeron algunhas enmendas en vista das observacións de Filgueira, Piñeiro e Millán². Todos houbemos de transixir. Interesa que a Academia resolva rapidamente. Futuras consideracións poden orixinar máis adiante unha ortografía máis científica. Agora só pretendemos que haxa unha ortografía provisionalmente oficial. Non afectan á morfoloxía as nosas normas.

A Fita e a vostede os máis cariñosos saúdos de todos nós. Apertas,

R. Carballo Calero

- 1 Refírese á base das Normas Ortográficas aprobadas pola Real Academia Galega o 15 de febreiro de 1970, e que xa se distribuíron na prensa galega en marzo dese mesmo ano (*Grial* nº 28).

“A miña aportazón a estas normas foi tan particular como xeral; pode-se dizer que as fixen case na súa totalidade. Houvo algunhas observazóns que fixeron outros colegas e que se tiveron en conta. Pero en realidade eu fun o redactor principal destas normas que están publicadas, como vedes, en plena ditadura franquista. Sería ridículo pedir-me a min, pedir à Académia ou pedir a quen quer que fose, que neste momento se lograsen unhas normas que negasen, de maneira directa e violenta, a política vixente en matéria de xerarquiazón idiomática” (Fernán/Pillado 1986: 182).

- 2 Isidoro Millán González-Pardo (1922-2002), catedrático de grego. Foi profesor no Instituto de Pontevedra desde 1959, ano no que aprobou as oposicións, até 1968. Nese ano pasou ao IES Rosalía de Castro, onde coincidiu con Carballo Calero. Se ben –segundo a carta– participou na elaboración das normas, non foi elixido membro numerario da Real Academia Galega até 1975.

150

Ourense, 1-II-1970

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Devolto ás horas calmas da vella casa, pónolle soio dúas letras pra lle agradecer, novamente, a xentil invitación –a maior caridade pra un vello– de falar un intre “das nosas cousas”, como dicía Castelao, na cadeira por vostede con sabere e emoción ispirada, a primeira da nosa Universidade. E tamén lle prego un saúdo moi agasalleiro ós axudantes e estudantes “bos e xenerosos”.

Con saúdos de Fita pra vostedes dous e os meus á súa dona –b.ss.pp.–. Unha aperta do seu sempre admirador e amigo,

Ramón Otero Pedrayo

151

Santiago, 5-II-1970

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Moitas gracias pola súa carta. Para min foi unha honra e unha ledicia imponderable telo a vostede ao meu carón na cadeira que provisionalmente ocupo¹ –pois por algunha razón non se convoca a provisión en propiedade– e poñelo en contacto cos meus alumnos. Todos ficamos moi contentos de vostede e fondamente recoñecidos á xenerosidade con que se aviu a nos dar unha das súas magníficas leccións.

Espero que volva pronto por Santiago. María e mais eu temos sempre unha enorme ledicia en velos a Fita e a vostede.

Mañá viaxarei á Cruña para abrir o curso de galego que organizaron O Facho e os Institutos.

A sempre cordialísima aperta do seu vello admirador e agradecido discípulo e amigo,

R. Carballo Calero

1 Carballo converterase no primeiro catedrático de Lingüística e Literatura Galega na Universidade de Santiago de Compostela por Orde Ministerial do 15 de marzo de 1972. Como se comproba neste epistolario, levaba impartindo aulas nesa universidade desde 1965. Xurou o cargo o 25 de marzo de 1972 nun acto presidido polo reitor, Manuel García Garrido, o vicerreitor, Manuel Lucas Álvarez, e o decano da Facultade de Filosofía e Letras, Ramón Otero Tüñez. Otero tamén estaba nese acto.

152

Santiago de Compostela, 26-IX-1971

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Moitas gracias pola súa carta. Apenas teño noticias desa actuación en Villalba da miña filla menor. Chegoume algún eco, pero ningunha referencia dereita. Coido que Celestino Fernández de la Vega foi o indutor do feito. Ela non veu por aquí dende aquila nin me proporcionou información algunha. Debe sospeitar que animo con pouca benevolencia esas saídas das mulleres ao campo exterior ao fogar. O próximo sábado estará aquí pra falar con Otero Túñez, que lle dirixe a tese doutoral¹.

Eu ando mergullado na redacción da memoria que terei de presentar como opositor á cadeira de Lingüística e Literatura Galega. Non teño máis remedio que xogar esa carta e elo desacógume moito. Xa falaremos con máis calma.

Por mor de todo esto, o meu vran foi un vran de escuro traballo, no que apenas puideren ver ás miñas fillas e aos meus netos, o que é completamente anti-natural.

Lin que falou vostede derradeiramente na Cruña. Hai tempo xa que non parolamos un pouco. A ver cando o podemos facer.

Namentres, María i eu enviámoslle, a Fita e a vostede, as máis cariñosas lembranzas. Sempre seu devoto amigo,

R. Carballo Calero

1 A Fundación Pedro Barrié de la Maza publicou en 1984 a tese de Victoria Carballo-Calero Ramos sobre a pintora Julia Minguillón.

153

Santiago, 15-XII-1971

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

De cando en cando teño noticias da súa presenza en Santiago. Chéganme sempre serodias e cando xa vostede se ten ido. Noutros tempos, os amigos víanse todos os días e a amizade estaba ao día. Hoxe, todos estamos encerrados nos nosos despachos, nas nosas clínicas, nas nosas casas, sempre atafegados, sempre aburados, sempre a traballar, sin tempo para vivir.

Con esto da cátedra eu aínda teño pesadumes suplementarias. Abúrrenme tarefas que outrora realizaría con entusiasmo. Pero hei cumprir cos amigos e aquí me ten intentando preparar as oposicións, que din que serán en xaneiro. Pasaremos sós as Navidades en Santiago, agardando que algunha filla, que algunha neta veña algún día a nos ver.

María e máis eu renovamos a Fita e a vostede a testemuña do noso cariño e desexámoslles as maiores ditas no ano vello e no ano novo, así como nas festas de Nadal.

Sabe que antre tantas cinzas está sempre aceso no meu peito o lume antigo da miña devoción por vostede.

Unha estreita aperta de

R. Carballo Calero

154

Santiago de Compostela, 22-II-1972

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Gracias infindas polo amor con que ten seguido e a emoción con que ten celebrado esta pequena guerra contra o tempo que tiven que soste¹. O tempo, que, cando un non é Otero Pedrayo, ripa as forzas e funde as courazas. Había que dar esta derradeira batalla e dina tirando forzas de fraqueza. Non me cumpría senón soste² o campo por Galicia, o que fixen o millor que puideren. Pero o importante destes días de traballos madrileños foi o viático de amizade con que contei². Todos testemuñáronme un cariño que me axudou moito a afrontar unhas probas que instintivamente refugaba polo que inevitabelmente teñen de demostración de forza e ostentación de capacidade. En realidade fíxeno todo sin querer, por deferencia aos que tiñan confianza en min. Ben. Xa pasou e teño que continuar o meu humilde traballo cotián. Todo será igual, agás o lugar en que me colocarán nas mesas dos tribunais das teses de licenciatura.

Como sempre, reciba unha estreita aperta do seu vello e devoto amigo que moito o quer,

R. Carballo Calero

- 1 Acaba de aprobar a oposición que o convertirá en catedrático de Lingüística e Literatura. O presidente do tribunal, tras escusar a súa presenza Dámaso Alonso, foi Xosé Filgueira Valverde; o resto dos membros eran Abelardo Moralejo Laso, Alonso Zamora Vicente e Emilio Alarcos.
- 2 “Muitos galegos distinguidos acudiron a aquel lugar na Rúa de Medinaceli. Recordo que entre eles figuravan Ramón Piñeiro, Aurora Marco [...]. Recordo tamén a presenza de Gamallo Fierros e a de outros moitos, entre eles Xosé Manuel Beiras, Pilar Vázquez Cuesta, Álvaro Gil, Alonso Estravis, Marina Mayoral...” (Fernán/Pillado 1986: 186).

155

Santiago de Compostela, 7-III-1972

Sr Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Aquí me ten reincorporado ao meu traballo no Instituto e na Universidade, en agarda de que saia o nomeamento e tome posesión do novo cárrago. Mandeí a folla de servicios do Instituto, que debía abondar pero aínda me piden outros dous papeis. Rodeado de valos por todas partes, de momento non poderei facer moito máis do que xa viña facendo. Intentarei rematar a *Historia*. Teño que reestabelecer o contacto con ela, roto hai tempo. Ben sei dos seus desexos de estar presente en Medinaceli. Moito me honra vostede sempre.

É moi xusto e unha grande ledicia que o seu moimento a Feixó se erga por fin en Ourense, como fito fundacional do novo Instituto que leva o nome do Padre Maestro.

Estes días, aparte das miñas clases no Rosalía de Castro e o meu traballo de seminario na Universidade, non podo facer outra cousa que despachar a correspondencia. Amistosas noticias foron lanzadas aos catro puntos cardinais e os amigos de América e Portugal envíanme mensaxes de benquerencia.

Co meu cariño de sempre, recíba unha vez máis o testemuño de devoción do seu vello amigo,

R. Carballo Calero

156

Ourense, 7-XI-1972

Sr. Don Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e sempre admirado e lembrado amigo e mestre:

Infundas graciñas. Xa me vou repondo das chagas e feridas na ialma sofridos nos derradeiros meses e a millor terapéutica teñen sido os amigos e os refre-xos de eles, como o seu fino e novo estudo do linguaxe de Rosalía¹. É como un ventíño levián na carballeira agromada, cada verba unha folliña nova. Un consolo. E ás veces, sentindo os finás –como aquil docemente evocante verso de Pondal: “I-a voz da doce mociña /íanse ós homes perdendo”–, vostede, facendo gramática de Rosalía, vai acariñando as verbas como a un neno.

Novas gracias. Eu non lle teño polo de agora ren que corresponderlle. Agardo dous libriños que xa deberan estaren feitos no incipio do vran e aínda...

Apenas fago cousa boa. Estou enfeitizado polo outono. Il é piadoso e dado cos vellos.

Pasei por Compostela dúas veces, con delor, desmariado apresa, como atravesando sonos ou nubes.

Xa o verei.

Saúdos á dona –b.ss.pp.– e ás queridas fillas. Con memorias de Fita pra vostedes.

Sempre vello e agradecido amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

1 *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro* (1972).

157

Santiago de Compostela, 16-XII-1972

Meu grande e querido Otero:

Un espello ruín non pode desfigurar enteiramente a imaxe que refrefa. Aínda que o seu entrevistador de *Faro de Vigo*¹ é incapaz de comprender o seu pensamento, este asobarda os límites que lle quer impor a vulgaridade do cronista e, antre as deturpacións, perfilanse as súas palabras auténticas. Son espléndidas e moi oportunas, e linas con entusiasmo. Agás unha cariñosa mención, suscribiríaa globalmente. Coa miña adhesión de devoto discípulo mándolle os nosos desexos de felicidade para Nadal e Aninovo, dirixidos á súa dona e vostede coo respeitoso e afervoadado sentimento de sempre,

R. Carballo Calero

- 1 A entrevista, de José Luis Muñoz, apareceu na páxina 13 do *Faro de Vigo* do día 15 dese mes. O xornalista pon en boca de don Ramón afirmacións que parecen serlle impropias, como que se sente pesimista “no por el porvenir de Galicia que está cobrando una gran importancia debido al influjo de sus jóvenes escritores y que como entidad cultural está alcanzando un nivel encomiable: me entristecen los aires de la aldea que desde hace una temporada, una larga temporada, están muy turbios”. Un pouco máis adiante lemos: “Galicia está atravesando un momento gravísimo. En el aspecto social es un desastre. La aldea está desapareciendo. Las cosmópolis son horribles. Yo siempre fui liberal pero nunca comunista”.

As epígrafes resaltadas nesta entrevista son: “Valle-Inclán, un hombre perverso”, “La cultura es una superstición”, “Todo el mundo quiere ser burgués”... Evidentemente, o publicado non foi do agrado de Otero Pedrayo.

158

Santander, 27-XII-1972

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e sempre lembrado e admirado amigo e mestre:

Fico moi agradecido á súa carta. Un conforto pra min. Eiquí estamos pasando uns días ca xente de Fita. Pro deseguida dos Reis voltaremos ó vello acougo da rúa da Paz ourensán a traballar. Soio o traballo alonxa as infandas aparencias e agasallos da Morte. Que maxinación ten Ela! Que dirá a crítica da miña teoría feixoana?¹ É un bon mamotreto. Saíu unha boa e atraente edición. Penso que gracias ós coidados de Del Riego.

Nefeuto, a intervención miña no *Faro* de hai unhas semáns foi unha catástrofe. O peor foi que eu estaba alritado e de mal xenio, pro, que lle imos facer!

Fita e eu desexamos que, no fogar de vostedes, despois de boas horas no Nadal, chegue o novo ano ben agromado de fermosos traballos e selvas inzadas de esperanza. Saúdos ás fillas, consoo dos pais aínda mozos e ledos.

Sempre seu vello amigo e admirador que moito lle quer e o abraza,

Ramón Otero Pedrayo

1 En 1972 saíu publicado polo Instituto de Estudios Orensanos o volume *El padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*. O libro foi presentado na aula de cultura da Caja de Ahorros de Ourense o 25 de xaneiro de 1973. En xeral, a crítica falou pouco deste monumental traballo.

159

Santiago de Compostela, 28-IV-1973

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba (Ourense)

Meu querido amigo e mestre:

A miña muller e mais eu agradecémoslle moito, a Fita e a vostede, as amabres palabras con que quixeron lembrar a pobre compañía que lles fixemos durante a derradeira estadía de vostedes en Santiago. Fomos uns máis na moitedume de amigos e devotos que, ao par que para testemuñar esa amizade e esa devoción, visitabámolo a vostede para lucrarnos do enlevo do seu trato, do feitizo da súa verba e da riqueza do seu saber. Agora alégrannos as boas noticias que nos chegan de Trasalba: a noticia da boa marcha da súa saúde, xa craramente encetada en Compostela¹, e a dos seus proxeitos literarios. Agardo que saia ben axiña a escolma de artigos ordeada por Baliñas², que salva nela xoias esquecidas ou estraviadas pola rareza dos lugares onde primeiramente foron dadas á luz.

Nantronte leeu a súa tese doutoral a miña filla menor, nai xa de tres nenos³. Estamos a rentes de terminar o curso e á espera, máis ou menos ilusa, dun vran de paz que hai tempo que nos falta. Apertas fortes de,

R. Carballo Calero.

- 1 Otero Pedrayo, con 85 anos cumpridos, estivera ingresado na Rosaleda a mediados do mes de marzo.
- 2 O profesor Carlos Baliñas preparou o volume *Obras selectas. Parladoiro*, publicado pola editorial Galaxia neste mesmo ano. O libro reúne un feixe de artigos moi representativos da traxectoria xornalística do escritor. Baliñas traballou durante meses co propio Otero, quen supervisou a edición e solucionou as dúbidas que ían xurdindo sobre grafías e escollas léxicas.
- 3 Mª Victoria, José Ramón e Ricardo Fernández Carballo-Calero.

160

Lugo, 26-VII-1973

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu querido e admirado Otero:

Moitas gracias pola honra que nos fai invitándonos a participar na celebración das súas Bodas de Ouro¹. Rogámoslle que transmita a Fita os mesmos sentimentos de gratitude da nosa parte.

É o noso desexo e o noso propósito concurrir á cita. Somentemente algunha circunstancia imprevista que forzara a nosa vontade podería motivar a nosa ausencia.

Estamos en Lugo, en casa dunha filla, e por non ter a man outro papel escríbolle en papel timbrado do meu xenro².

Dentro de dous días saímos para Santiago e logo iremos a Vigo, desde donde viaxaremos a Ourense.

Na confianza de velos na data sinalada, seu sempre amigo e devoto,

R. Carballo Calero

1 Otero e Josefina Bustamante Muñoz cumpren 50 anos de matrimonio. Casaran en San Vicente de Toranzo, Cantabria, o 3 de agosto de 1923. Para celebralo, o 4 de agosto de 1973 ás 20:30 horas organizouse un gran banquete no Hotel San Martín de Ourense. Previamente, oficiárase un acto relixioso na igrexa dos Padres Franciscanos. O matrimonio formado por Carballo Calero e María Ignacia Ramos estivo presente.

2 Manuel Cela Iglesias, casado con Margarita Carballo Ramos.

161

Trasalba, 18-VIII-1973

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e admirado amigo:

Isa fermosa versión da Anunciación, regalo de vostedes co gallo das nosas Bodas de Ouro, de Fita e miñas, xa vai sendo o consoo e esperanza da miña ancianidade. Xunto á sinificanza amizosa de vostede a esperanza anxélica. Tamén na amizade baten aas anxélicas, e a festa do 4 en Ourense foi festa de amigos. Eu, na miña fonda emozón, coidaba mirar tamén os que foron e os que non estaban. O tempo fuxiu ben depresa, non houbo vagar pra falarmos. Xuntábanse en curto espazo e tempo pra min, os orixes dubidosos e feiticeiros do moderno galeguismo e iste vibradoiro lucir de mañán xa perto dos XX do esprito e as letras galegas de hoxe. Graciñas a todos. De Fita e miñas pra vostede e a súa dona. Vostedes nos fixeron moita e sempre xentil compañía nos días cansos e grises do sandoiro e non nos deixaron no día da nosa lembranza de 50 anos calmos e lucidíos na casa. Cantas procelas bateron contra os seus muros!

Novas graciñas e apertas do admirado e vello amigo de sempre,

Ramón Otero Pedrayo

162

Trasalba, 4-XI-1973

Sr. Dn. Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e admirado amigo e mestre:

Unha aperta. Fiquei enfeitizado, xa fai días, polo seu fermoso artigo arredor da miña obra novelística¹. Ogallá fora eu o espello que vostede maxina recorrendo os vieiros da Galiza dende o pasamento de Fernando VII! Tiven nun tempo grandes ideas, pro poucas coallaron. A vida dos pazos foi e aínda vai cinguida á das campías. De aquila pouco se pode falar de obreiros.

Estiven con medo e tristura polos latexares do corazón e a bronquitis espelúncica e plutoniana, pro as máxicas recetas de Domingo García Sabell van alonxando aqués perigos. É un curador admirable. Penso voltare ás miñas xeiras pola Galiza, pro dinantes temos, Fita e mais eu, de arranxar un pouco a economía desta casa do XVIII bogando en augas do XX.

Saúdos de Fita pra vostedes e os meus prá súa dona –b.ss.pp.– e queridas fillas. Con novas graciñas sempre vello amigo e admirador,

R. Otero Pedrayo

1 Pode tratarse de “Otero Pedrayo. Unha visión de Galicia”, artigo asinado por Carballo no número 56 da revista *Grial*, correspondente aos meses de abril, xuño e xullo dese ano.

163

Santiago, 9-XI-1973

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Trasalba

Meu grande e querido Otero:

Moitas gracias pola súa carta. O meu artigo non valía a pena de que se molestara en escribilo. As páxinas que adico a vostede na segunda parte da miña *Historia* están xa redactadas. Empezo a ver a posibilidade de rematala algún día non moi lonxano, se teño a saúde necesaria para seguir traballando nela. A Universidade ocúpame moito tempo coas clases, visitas, teses, tesañas e reunións. Estes días estou recluído en casa, por mor do que supoño unha gripe. A frebe desapareceu e matino ir mañá ao meu despacho.

Hai uns días ouvín da súa bronquitis, que celebros teña superado. Moitos saúdos para Fita, gracias polos que nos envía. De vostedes sempre amigo e servidor devoto,

R. Carballo Calero.

164

Ourense, 16-IX-1974

Sr. Don Ricardo Carballo Calero
Santiago de Compostela

Meu querido e admirado amigo e mestre:

Débolle ista carta. Estiven con Fita dende o 10 ó 14 en Santiago e me non [foi] posíbel falare con vostede, pois miña muller estivo doente e o pasamento deloroso, case tráxico de Silvio Santiago¹ –q.D.t.– me tolleu ánemos e proieutos. Soio se aledou un chisco meu espírito falando con vellos amigos na Pratería e saudando unha vez mais ó Sant-Yago curtés do Pórtico.

Eu quixera falar con vostede; millor, que vostede me falara de Bos Aires², dos amigos de alí, do tremor no ar, nas falas e lembranzas da sona de Castelao, daquela premonitoria tristura soio salvada polos pequenos xardís e eidos galegos e os de outras patrias da vella Europa, como estibadas verdecetes e lembratorias no ermanza. Mais non poido ser. Cecais pros Santos volva por isas amadas rúas. Entón –ou dinantes– falaremos. Teño fame das súas impresiós riopratenses.

Estou canso e inqueda. Que Deus nos regale un outono calmo e doce!

Saúdos á súa dona –b.ss.pp– e amabres fillas.

Sempre seu vello amigo,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Silvio Santiago finou en Santiago de Compostela o 12 de setembro dese ano.
- 2 “En Buenos Aires e Montevideo poden abrazar a vellos amigos, como Núñez Bua, Alonso Rios, Rodolfo Prada, Luis Seoane, Emilio Pita... a algúns dos cais, por exemplo é o caso de Núñez Bua ou de Alonso Rios, non vira desde os días inmediatamente anteriores ao estalido da Guerra Civil, é dizer, desde 1936. Outros, como Prada, Seoane e Pita, viaxaran a Galiza despois da guerra e aquí me visitaron.
Coñecín tamén a outras figuras de dirixentes na emigración e fun tratado en todas partes con grande afecto e cortesía” (Fernán/Pillado 1986: 192).

165

Santiago de Compostela, 20-IX-1974

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Moitas gracias pola súa carta. Moito sinto non o ter visto. Hoxe en Santiago non se ve ninguén. Para os que vivimos outras formas de vida, mesmo os que, coma min, fomos sempre un pouco solitarios, tanta incomunicación resulta

difícil de aturar. Pasan anos sin que eu vexa a antigos compañeiros de carreira que viven aquí . E meses sin tropezarme cos máis fraternos amigos.

A morte do querido e xeneroso amigo Silvio foi para min un golpe brutal. Non tiña ningún antecedente e sóupeno polo xornal, en medio dos exames. Derradeiramente, Silvio, xa de volta de moitas ilusións ou vanidades, sereno, anque malencónico, cando viña a Santiago rubía á miña casa e pasabamos unha hora a falar por falar, amistosamente, sin ningún propósito de reformar o mundo, sinxelamente dous vellos sin cobizas nin amargueiros.

Se tivera lecer iría a visitar a vostede calquer día cunha miña axudante que prepara a súa tese doutoral sobre a obra de vostede¹. Se cadra, sería pronto. Entón falaríamos de moitas cousas.

Cos meus mellores desexos para Fita e vostede, reciba unha forte aperta do seu humilde discípulo e xa ben vello amigo,

R. Carballo Calero.

1 Pensamos que pode tratarse de Carmen García Rodríguez, discípula aventaxada de Carballo Calero.

166

Santiago de Compostela, 10-X-1974

Sr. Don Ramón Otero Pedrayo
Ourense

Meu grande e querido Otero:

Desexo que a Fita e a vostede os atope esta carta nas mellores condicións de saúde. Eu xa estou mergullado nas duras tarefas do curso. Tamén corrigo as derradeiras probas da nova edición da miña *Historia*.

Díxome María que lle falara vostede do seu propósito de traducir *Le Petit roi de Galice*¹, pero que non daba con el. Quer que non posea vostede ese texto,

quer que non o localice na súa biblioteca –onde, secomasí, debe acharse–, para aforrarlle os traballos de percura, envióllo adxunto en fotocopia.

Sen máis nada que transmitirles a vostedes lembranzas da miña muller, poñerme aos pés de Fita e abrazar ao meu querido mestre e amigo, fico, como sempre, ás súas ordes,

R. Carballo Calero.

- 1 *O reiciño de Galicia*, epopea de Victor Hugo, incluída na primeira serie de poemas *La légende des siècles* (1859). A obra foi finalmente traducida ao galego por Henrique Harguindey en 1998.

167

Ourense, 16-X-1974

Sr. Don Ricardo Carballo Calero
Santiago

Meu caro e admirado amigo e mestre:

Graciñas infindas polo seu regalo xeneroso da foto do belido e lembrador poema victorhuguesco, máis fermoso e evocador polo dubidoso do seu contorno. Dóeme que vostede empregue nistas finezas de amizade seu prezoso tempo. E perdoe o papel: ca doenza de Fita¹ ando meio aqueloutrado polos camiños das horas. Ela vai millor, mais eu levo no corazón un glaciar de medo. Novas graciñas.

Lembranzas á súa dona –b.ss.pp.–, que tan boa compañía nos fixo no sandoiro, e ás dúas rapazas e os netiños raiolantes de agasalleiros misterios. Non sei como teimarei a tradución.

Apertas do vello amigo.

Seu sempre,

Ramón Otero Pedrayo

- 1 Josefina Bustamante Muñoz, falecería o 8 de abril de 1975. O seu esposo, Ramón Otero Pedrayo, sobreviviríaa un ano e dous días.

“Otero Pedrayo, o último en pasar a mellor vida dos homes de Nós, levouse consigo muito da miña mocidade, porque en realidade quedamos orfos intelectualmente cando morreron os nosos pais espirituais, e a estes homes teño que consideralos como tais” (Blanco 1989: 156-157).

Bibliografía

- Acuña, Ana (2014): *Conciencia política e literatura galega en Madrid (1950-2000)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Alonso Montero, Xesús (2000): *Oteriana*. Trasalba, Ourense: Fundación Otero Pedrayo.
- (2005): “De Pintos: Sobre un heterónimo (O Gaiteiro) e outras cousas”, *Boletín da Real Academia Galega* 375, 267-277.
- (2006): *Laio polo irmán ausente: enfermidade, morte e honras póstumas de Castelao no epistolario de Otero Pedrayo e outra voces*. Vigo: Galaxia.
- (2009): *Ramón Piñeiro ou a reinvención da cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- (2018a): “Na primavera de 1950, don Ramón Otero Pedrayo accede, por oposición, á cátedra de Xeografía da Universidade de Compostela: o seu significado naquel misérrimo tempo”. Sep. da Conferencia pronunciada en Trasalba o 20 de abril, III Abril Oteriano. Trasalba: Fundación Otero Pedrayo.
- (2018b): *Alfredo de la Iglesia. O intelectual, o educador e o autor do primeiro manual de Literatura Galega para escolares de Instituto (1919)*. Letras da Academia 4. A Coruña: Real Academia Galega.
- Arias Chachero, Patricia (2016): “Elena Quiroga Abarca”, *Grial* 210, 104-109.
- Blanco, Carmen (1989): *Conversas con Ricardo Carballo Calero*. Vigo: Galaxia.
- Cadaval, Fernando (1949): “Los problemas de la poesía gallega en 1949”, *La Noche. Suplemento del Sábado* 12, 3 e 7.
- Carballo Calero, Ricardo (1952): “Sobre a personalidade de Ramón Otero Pedrayo”, *Seara Nova* 1254-1255, 85-87 e 91.
- (1955): *Sete poetas galegos*. Vigo: Galaxia.
- (1958): “Ramón, príncipe de Aquitania”, en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. [Vigo]: Galaxia, 27-45.

- (1959): *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*. Lugo: Ediciones Celta.
- (1961): *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*. [Vigo]: Galaxia.
- (1977): “Otero Pedrayo: unha visión de Galicia”, *Grial* 56, 133-141.
- (1981): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- (1982): *Libros e autores galegos. Século XX*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- (1984): *Letras galegas*. A Coruña: Associação Galega da Língua.
- (1990): *Do galego e da Galiza*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (2006): *Epistolario a Francisco Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición de Montserrat Pena e Dolores Vilavedra.
- Carballo Calero, Ricardo e Ramón Piñeiro (2015): *Epistolario Ricardo Carballo Calero Ramón Piñeiro (Historial dun libro)*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXIII. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Edición de Luís Alonso Grijado, Luís Cochón, Xurxo Martínez e Nuria Rouco,
- Fernán-Vello, Miguel Anxo e Francisco Pillado-Mayor (1986): *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Fernández del Riego, Francisco (2002): *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*. Sada: Edicións do Castro.
- Ferreiro, Manuel (2017): *Eduardo Pondal. Os cantos eran da Patria. 120 poemas*. Antoloxías da Academia. A Coruña: Real Academia Galega.
- Filgueira Valverde, Xosé e Francisco Javier Sánchez Cantón (2018): *Cartolatría. Epistolario Sánchez Cantón – Filgueira Valverde*. Pontevedra: Museo de Pontevedra. Edición de María Jesús Fortes Alén.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1992): *A cara oculta de Noriega Varela*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- (1994): *Sebastián Martínez-Risco na cultura galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Otero Pedrayo, Ramón (1959): “Resposta ó discurso de ingreso na Academia Galega de don Ricardo Carballo Calero, poeta, ensaísta, crítico, novelista”, en Carballo 1959: 105-132.
- (1963): “Mis maestros universitarios”, en *Homenaje a don Ramón Carande*. Madrid: Sociedad de estudios y publicaciones, vol. II, 315-329.
- (1976a): “Lembranzas do meu vivir”, *Grial* 52, 199-206.

- (1976b): “Vintecatros cartas”, *Grial* 52, 217-235.
- (1980): *Arredor de si*. Vigo: Galaxia.
- (1992): *Devalar*. Vigo: Galaxia.
- (2007a): *Teoría de Galicia. Artigos esquecidos en Vida Gallega 1926-1963*. Santiago de Compostela: Alvarellos.
- (2007b): *Cartas á nai*. Vol. 1: 1905-1950. Vigo: Galaxia. Edición de Patricia Arias Chachero e Mónica Pazos Martínez.
- (2010): *Poesía*. Vigo: Galaxia. Edición de Xesús Alonso Montero.
- (2020) *Lembranzas do meu vivir I. O meu século XIX. Os tempos do instituto. Ourense, 1898-1904*. Vigo: Galaxia. Edición de Patricia Arias Chachero e Teresa García-Sabell.
- Pardo de Neyra, Xulio (2019) *Á sombra de María Silgar. Carvalho Calero contra a historia única*. A Coruña: Edicións Embora.

Índices

Índice onomástico¹

Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona	108	Álvarez, Basilio	75
Academia Rapariz (Ferrol)	3	Álvarez Blázquez, Xosé M. ^a	66, 78, 114, 143, 144
Adeodato	49	Álvarez Domínguez, Bautista	62
Agrupación cultural O Facho	151	Álvarez Giménez, Emilio	98
Agustín, Santo, bispo de Hipona	49, 51	Álvarez Insua, Waldo	75
Alarcos, Emilio	154	Álvarez Negreira, Emilio	18
Alfonso XIII, Rei de España	78	Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria	80
Algarra Díaz, Isabel	107	Alves, Vitorino de Souza	48
Aller Ulloa, Ramón M. ^a	80	Alvilares Moure, José	119
Almansa Vázquez, Dorinda	116	Amadís de Gaula	63
Alonso, Dámaso	26, 27, 32, 62, 154	Amaral, Santiago	46
Alonso Cuevillas, Xulio	116	Amixis, Edmondo de	75
Alonso Estraviz, Isaac	154	Antero de Quental	116
Alonso Llamazares, Lisandro	75	Anxel Johán	76
Alonso Montero, Xesús	119	Añón Paz, Francisco	56
Alonso Ríos, Antón	164	Arenal, Concepción	74, 75, 77
		Arquivo Parga Pondal	48, 71, 73, 87

---

1 O índice remite ao número da carta.

Índices

Ascaso, Francisco	145	Benito Soto, colección	18
Associação Portuguesa para o	94	Benot, Eduardo	75
Progresso das Ciências		Berbén, José	116
Ateneo de Madrid	43	Bernández, Francisco L.	143
Ateneo de Ourense	116	Bernárdez y González,	75
Ateneo de Santander	122, 126,	Ramón	
	143	Bibliófilos Gallegos,	9, 13, 14, 15,
Balconio	48	Editorial	18
Baldomir, José	43	Biblioteca Básica	22
Baliñas Fernández, Carlos	74, 159	de Estudios Gallegos	
Baltar Cortés, Ángel	56	Biblioteca provincial	71
Baltar Domínguez, Ramón	21, 56, 95	de Ourense	
Balzac, Honoré de	143	Bilac, Olavo	116
Banet Fontenla, Manuel	42	Björkman, Göran	96
Barcia Caballero, Juan	75	Blanco-Amor, Eduardo	116
Barreiro, Lisardo	75	Blanco Figueira, José María	141
Barro González, José	116	Blanco Ramos, Narcisa	83
(O Barro de Chavín)		Blanco Ramos, Vicenta	83
Barros, Tomás	1, 19	Boado Sánchez, Pedro	49, 50
Barros Sivelo, Ramón	133	Bocage, Manuel María	116
Baudelaire, Charles	133	Barbosa du	
BBC	3	Boccaccio, Goivanni	48
Bécquer, Gustavo Adolfo	27	Bonilla y Sanmartin,	75
Bedoya, Juan Manuel	12, 49	Adolfo	
Beiras García, Manuel	95	Botsaris, Markos	72
Beiras Torrado, Xosé Manuel	48, 154	Bouza-Brey Trillo, Fermín	42, 95, 96,
Bello Mariño, Ramona	116		110, 114
Ben-Cho-Shey	62, 107, 142	Bouza-Brey Trillo, Luís	114
		Boveda Pérez, Xavier	116

Brais Pinto, grupo poético	62, 63	Carballo Ramos, Margarita (Magalí)	27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 47, 49, 52, 54, 63, 119, 141, 160
Branco, Camilo Castelo	58	Carballo Ramos, Victoria (Chan)	63, 119, 141, 152, 159
Brantôme, Pierre de Bourdeille	116	Carré Aldao, Uxío	96
Brañas, Alfredo	146	Carré Alvarellos, Leandro	42, 73
Bugallal y Araujo, Gabino	75	Carro García, Xesús	17, 80
Bugallo Paz, Luís Miguel	76	Carro Martínez, Antonio	92
Bustamante Muñoz, Elvira	133	Casado Nieto, Manuel	48
Bustamante Muñoz, Francisca	133	Casal, Ánxel	22
Bustamante Muñoz, Josefina (Fita)	5, 160, 167	Casares Mouriño, Carlos	110, 112
Caamaño Martínez, Jesús María	76	Casas, Álvaro de las	22
Cabanillas, Ramón	9, 13, 14, 26, 34, 74, 75, 99, 103, 118	Casas, Augusto	78
Cabeza de León, Salvador	75	Casás Fernández, Manuel	42, 47, 52, 78
Cadaval, Fernando	46	Casino de Pontevedra	110
Café Español (Santiago de Compostela)	3, 41	Castelao	1, 4, 5, 6, 7, 8, 26, 56, 93, 94, 113, 114, 150, 164
Calvo Madroño, Ismael	118	Castillo López, Ángel del	48
Calzada, Rafael	75	Castro, Leopoldo	98
Camões, Luís de	116		
Canitrot, Prudencio	75		
Cantú, Cesare	71		
Carballo, Amado	26		
Carballo García, Jesús	79		

Índices

Castro, Rosalía de	26, 27, 32, 43, 46, 47, 50, 51, 54, 56, 62, 63, 80, 96, 110, 112, 156	Cerezales, Manuel G.	104
Castro López, Manuel	75	Chamoso Lamas, Manuel	42, 74
Castro Pajares, Fernando de	71	Chao Espina, Enrique	80, 110
Cátedra Lingua e Literatura Galegas - Universidade de Santiago de Compostela	106, 107, 112, 142, 147, 150, 151, 152, 153, 154	Chateaubriand, François- René de	58, 143
Catedral de Santiago de Compostela	28, 109	Círculo das Artes de Lugo	43
Cavia, Mariano de	75	Círculo Mercantil e Industrial de Ferrol	1
Cela Fernández, Camilo Crisanto	116	Citania, Editorial	78, 86
Cela Iglesias, Manuel	141, 160	Cobo Barquera, Juan José	126
Cela Trulock, Camilo José	116	Colexio Fingoy	10, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 36, 48, 63, 73, 84, 88, 92, 94, 96, 100, 105, 107, 111, 117, 119
Cen anos da literatura galega. Exposición (Lugo, 1963)	119	Colóquio Bracarense de Estudos Suévico- Bizantinos (1957)	48
Centenario Nicomedes Pastor Díaz	110, 111	Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos (Ourense)	116
Centro Gallego de Buenos Aires	48, 94, 119	Concurso Bibliófilos Gallegos	9, 12, 13, 14, 15
Centro Gallego de Madrid	62, 104	Congreso de Berlín (1878)	72
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades	54	Congreso histórico de Portugal Medieval (Braga, 1959)	74

Congresso Internacional de Etnografía (Santo Tirso, 1963)	115, 117	Curros Enríquez, Manuel	26, 32, 43, 71, 77, 100, 121, 142, 145
Congresso do Mar (Matosinhos, 1963)	114	Danilo I, príncipe de Montenegro	71
Congresso do XIV centenario da chegada de S. Martinho de Dume à Península Ibérica (Braga, 1950)	48	Dávila, Julio	75
Consejo Superior de Investigaciones Científicas	135, 144	De Amicis, Edmondo	75
Cordero Carrete, Felipe	15, 18, 92, 95	Delarue, Henri	71
Coronado, Carolina	79, 80, 81	Día das Letras Galegas	50, 64, 109, 112, 119
Couceiro, Mario	76	Díaz Dorado, Diego	86
Couselo Bouzas, José	42	Diego y García Alcolea, Julián de	116
Craveiro, Padre	48	Dieste, Rafael	56
Cruces, Fortunato	75	Dónega Rozas, Marino	96, 122
Crusafont, Miguel	126	Eiras García, José	75
Cubí y Soler, Mariano	54, 148	Escola Normal de Ourense	28
Cunha, Arlindo Ribeiro da	48	Escola Normal de Santiago de Compostela	28
Cunqueiro, Álvaro	62, 63, 65, 66, 67, 76, 80, 93, 99, 103	Espina, Concha	75
Cuña Novás, Manuel	18	Fastenrath, Johann	75
Curros Irazoqui, Adelardo	77	Federación Republicana de Ourense	40
Curros Repullés, Paloma	77	Feijoo Montenegro, Benito Gerónimo	120, 121, 122, 125, 126, 155, 158
Curros Vázquez, Adelardo	77	Fernand'Esquíó	126

Índices

Fernández Castro, José	141	Ferro Couselo, Xesús	42, 47, 48, 49, 50, 65, 67, 74, 95, 103, 109
Ramón			
Fernández Diéguez, Eladio	75	Festa da Prosa (1927)	1
Fernández Ferreiro, Xosé	62	Festas minervais (1963)	110
Fernández Flórez, Wenceslao	75	Figueroa, Juan Armada	43
Fernández y González,	126	Losada, Marqués de	
Raimundo		Filgueira Valverde, Xosé	20, 48, 92, 93, 95, 135, 149, 154
Fernández López, Antonio	16, 87	Flaubert, Gustave	94
Fernández Morales, Antonio	54	Fole, Ánxel	41, 46, 66, 94
Fernández Pousa, Ramón	27	Fontán Rodríguez, Domingo	135
Fernández de la Vega,	94, 152	Fort, Nicolás	75
Celestino		Fraga Iribarne, Manuel	62
Fernández del Riego,	1, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 46, 62, 63, 64, 66, 67, 74, 78, 79, 88, 92, 95, 107, 109, 113, 116, 143, 158	Fraguas Fraguas, Antonio	17, 56, 64, 67, 92, 137
Francisco		Franco Baamonde, Francisco	62
(Salvador de Lorenzana)		Franco Grande, Xosé Luís	48
Fernández Penzol-Labandera,	107	Freire de Andrade, Joaquín	43
Fermín		Freixeiro Mato, Xosé Ramón	113
Ferrari, Emilio	75	Fundación Juan March	91, 92, 93, 95
Ferreiro, Celso Emilio	18, 119, 143	Fundación Otero Pedrayo	7, 68, 129
Ferreiro Ferreiro, Manuel	87	Fundación Pedro Barrié de la Maza	152
		Fundación Penzol	25, 107

Gaite Lloves, Antonio	116	Giner de los Ríos, Hermenegildo	75
Galaxia, Editorial	7, 18, 20, 35, 46, 49, 59, 63, 72, 78, 84, 85, 88, 96, 106, 107, 110, 115, 125, 131, 159	Goethe, Johann Wolfgang von	87
Galería Macarrón	26	Golpe, Salvador	60
Galilei, Galileo	145	Gómez de la Serna, Ramón	79
Gamallo Fierros, Dionisio	126, 154	Gómez Román, Manuel	16, 42, 64
García-Bodaño Zunzunegui, Salvador	110, 112	González Besada, Augusto	80
García Conde, Antonio	109	González Garbín, Antonio	37
García Domínguez, Raimundo (Borobó)	9, 95	González Garcés, Miguel	76
García Garrido, Manuel	151	Goya, Francisco de	100
García Rodríguez, Carmen	165	Graña, Bernardino	48, 94, 107
García-Sabell, Domingo	24, 26, 27, 46, 47, 48, 52, 56, 62, 70, 72, 73, 83, 86, 93, 95, 99, 103, 104, 106, 109, 110, 142, 162	Gredos, Editorial	26, 32, 33, 36
Gelmírez, Diego, arzobispo	9	Guerra Campos, José	9
Gerberto de Aurillac (Papa)	145	Harguindey, Henrique	166
Gil Varela, Álvaro	26, 154	Heidegger, Martin	48
		Herculano, Alexandre	116
		Hervada	48
		Hinojosa y Naveros, Eduardo de	37
		Hoffmann, E. T. A.	69, 87
		Homaxe a Otero Pedrayo, 1958	3
		Homero	84
		Horacio Flaco, Quinto	83, 84
		Hus, Jan	71
		Ibarbouro, Xohana de	143

Índices

Iglesia, Antonio de la	75	Landrove Muíño, Federico	75
Iglesia, Santiago de la	75	Leal Insua, Francisco	48, 62, 113
Iglesia Alvariño, Aquilino	48, 60, 62, 66, 73, 76, 119	Leão, Francisco Cunha	22
Iglesias Iglesias, Luis	30, 31, 32, 60, 73	Ledo, Xohán (Ricardo García Suárez)	78
Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento	15, 19, 92, 135	Leiras Pulpeiro, Manuel	116
Instituto de Estudios Políticos	62	Leirós Fernández, Eladio	28
Instituto Histórico do Minho	116	Leirós Fernández, Sara	28
Instituto Rosalía de Castro	10, 126, 135, 141, 142, 144, 147, 149, 155	Lemos, Júlio de	116
Irmandades da Fala	42, 118	Leyra Domínguez, José	1
Isla Couto, Xaime	95	Lignel Bossuet, Jacques- Benigne	71
Jaspers, Karl	48	Lobo, Francisco Miranda da Costa	94
Jorge Echeverri, Ángel	140, 141	Lombroso, Cesare	75
Justo Castro, G.	75	López-Casanova, Arcadio	94, 110, 112, 119, 124, 143
Lago, Cristobal de	100	López Cida, Xosé Luís	54
Lago Valladares, Valentina	75	López Cuevillas, Florentino	42, 47, 50, 62, 63, 64, 65, 74, 116
Lamas Carvajal, Valentín	75, 98	López Nogueira, Xosé Manuel	48
Lamoricière, Louis Juchalt de	76	López Peláez, Antolín	116
Landín Carrasco, Prudencio	92	López Sendón, Manuel	92
Landín Tobío, Prudencio	75	Lorenzo, Xoaquín	42, 94
		Lorenzo Vázquez, Ramón	48

Losada Diéguez, Antón	1, 113, 114, 116	Menéndez Pelayo, Marcelino	59
Lucas Álvarez, Manuel	151	Merino Losada, Emilio	92
Luís XIV de Francia	71	Merino Sánchez, José María	110
Macías y García, Marcelo	6, 42, 47, 51, 74, 116	Mestre Hernández, Luís A.	74, 77
Maldonado de Guevara, Francisco	27	Míguez, P.?	75
Malte-Brun, Conrad	71	Millán González-Pardo, Isidoro	149
Manuel Antonio	26, 34, 56, 83	Minguillón, Julia	152
Manuel María	19, 76, 143	Mitre, Bartolomé	75
Mañach, Francisco	75	Molares, José	142
Marco, Aurora	154	Molinari, Víctor Luis	143
Marinho, José	22	Montero Díaz, Santiago	26, 27, 32, 37, 56
Martínez Blanco, Casiano	83	Montero Ríos, Eugenio	116
Martínez-Risco, Sebastián	46, 64, 73, 78, 95, 99, 103, 110, 111, 119	Montero Villegas, Avelino	116
Martínez Sarmiento, Florencio	98	Moralejo Laso, Aberlado	48, 95, 126, 154
Martul Rey, Pedro	95	Morán, Floro	46
Matorras Bustamante, Ignacio	5	Moreno Astray, Félix	68, 72
Mayoral, Marina	154	Moreno Báez, Enrique	92, 95
Meister, Wilhelm	87	Murguía, Gala	62
Méndez Ferrín, Xosé Luís	48, 62, 94, 143	Murguía, Manuel	50, 62, 68, 71, 75, 77, 80, 83, 84, 100, 102, 116
		Museo de Lugo	64
		Museo de Pontevedra	48, 49
		Neira Cancela, Juan	75

Índices

Nicolás I de Montenegro	71	Pardo Vázquez, José	122
Nietzsche, Friedrich Wilhelm	12	Pardo Villar, Aureliano	48
Noguerol, Arturo	113	Parga Pondal, Isidro	48, 60, 61, 62, 67, 69, 71, 73, 87
Noguerol Iglesias, Ático	116	Parga Pondal, Salvador	73
Nores Castro, Abelardo	1	Parlamento de Galicia. Biblioteca	6, 13, 35, 63
Noriega Varela, Antonio	26, 33, 113, 114, 115, 116, 117	Partigo Galeguista	16
Nós. Publicacións Galegas e imprensa	22, 128, 167	Partido Socialista Obrero Español	1
Nóvoa Costoya, Manuel	75	Pastor Díaz, Nicomedes	62, 75, 110
Núñez Búa, Xosé	8, 164	Patiño, Reimundo	62
O'Connell, Daniel	72	Paz-Andrade, Valentín	109
Ocón García, Joaquín	32	Paz Nóvoa, Juan Manuel	71, 145
Orfeón Unión Orensana	99, 102, 103	Pedrayo Ansoar, Eladia	28, 29, 31, 43, 45, 47, 48, 52, 116, 137, 145
Orosio, Paulo	48, 49, 51	Pedrayo Ansoar, Lucía	83
Otero, Antonio	113	Pedrayo Silva, Ramón	118
Otero Sotelo, Enrique	118, 142, 145	Pedret Casado, Paulino	9, 60, 73, 80, 146
Otero Túñez, Ramón	151, 152	Pedron de Ouro	138, 139
Ovidio Nason, Publio	116	Peña Novo, Lois	118
Pachín de Melás	75	Pércopo, Gabriela	59
Pacio, Manuela de	42	Pereira de Castro, Juan Manuel	83
Palma, Ricardo	75		
Parada Justel, Gumersindo	116		
Pardo Bazán, Emilia	43, 46, 47, 49, 75		
Pardo de Neyra, Xulio	3		

Pérez Ballesteros, José	49, 50, 51, 52, 75, 108, 109	Pondal, Eduardo	26, 32, 48, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 84, 85, 86, 87, 100, 102, 103, 109, 110, 116, 156
Pérez-Barreiro Nolla, Fernando	3, 4, 5, 76,	Portela Paz, Agustín	18
Pérez Bustamante, Ciriaco	126	Portela Pazos, Salustiano	80
Pérez de Arévalo, Manuel	76	Pozo Garza, Luz	76
Pérez-Rioja, José Antonio	122	Prada Chamocín, Rodolfo	4, 94, 164
Petisco, José Miguel	103	Preciado Ortiz, Antonio	110
Pimentel, Luís	19, 76	Prego de Oliver, Manuel	26
Pina, Luís de	48	Premio Galicia	91, 92, 93, 94, 95, 104
Pinto, Sérgio da Silva	48	Prieto Villabrille, Julio	118
Pintos, Xoán Manuel	49	Prisciliano	103
Pintos Amado, Luís	49	Profuturo	48
Pintos Fonseca, Lois	49	O Proscrito de Almedares	74, 77
Piñeiro, Ramón	13, 24, 26, 27, 29, 37, 39, 41, 45, 47, 48, 50, 54, 56, 57, 62, 63, 72, 73, 76, 84, 86, 92, 93, 95, 96, 104, 106, 107, 110, 116, 132, 137, 142, 149, 154	Puente, Manuel	94
Pita Robelo, Emilio	164	Quadrado Nieto, José María	71
		Quintanilla Martínez, Xaime	42
		Quintanilla Ulla, Xaime	42
		Quiroga Palacios, Fernando	47, 48
		Rabelais, François	137
		Ramos de Castro, Epifanio	119

Índices

Ramos Diéguez, María	1, 3, 9, 22,	Rodrigo, Cesáreo	145
Ignacia (María Silgar)	27, 29, 142	Rodríguez Carracido, José	75
Ramos Diéguez, María Pilar	22, 28, 29	Rodríguez de Padrón, Xoán	10
Real Academia Española	80	Rodríguez González, Eladio	74, 123
Real Academia Galega	3, 7, 35, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 87, 92, 96, 107, 109, 110, 111, 118, 120, 121, 123, 133, 149	Rodríguez Yordi, Julio	92, 95
Rembrandt	37	Rof Carballo, Juan	126, 127, 128
Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos (A Coruña)	123	Rof Codina, Juan	56
Ribalta, Aurelio	75	Rojó, Leopoldo	116
Riguera Montero, José María	75, 116	Romero Cerdeiriña, Ánxel	118
Rincón, Amado	71, 74	Rossini, Gioachino	87
Risco, Vicente	1, 92, 93, 94, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 114, 116, 142	Rovira y Pita, Prudencio	75
		Rubió i Ors, Joaquim	108, 109
		Rueda, Salvador	75
		Saco Arce, Juan Antonio	49, 54, 56, 64, 72, 108, 129, 133
		Saco Cid, Juan Luís	129
		Saco Maureso, Juan Manuel	54, 103, 108, 129
		Said Armesto, Víctor	43, 80, 116
		San Emeterio Cobo, Modesto	126
		San Martín Domínguez, Octavio	138
		Sanatorio Baltar	21, 56
		Sánchez, Robustiano	96
		Sánchez Boado, Antonio	50

Sánchez Cantón, Francisco Javier	27, 93	Suevos, Jesús	99
Santiago, Silvio	79, 95, 164, 165	Taboada Chivite, Xesús	48
Santiago y Gadea, Augusto C.	75	Tabuyo, Ignacio	43
Santos, António M. ^a	48	Teatro Jofre	42
Sanz, Rodrigo	75	Teixeira de Pascoaes	116
Sanz del Río, Julián	71	Tejada, Francisco Elías de	59
Schulz, Guillermo	48	Tettamancy Gastón, Francisco	78, 79
Semana Cultural en honor a Santa Cecilia (Ourense, 1962)	99, 102, 103	Tissandier, Gastón	116
Seminario de Estudos Galegos	1, 15, 17, 28, 30, 32, 92, 135, 146	Toimil Salgado, Alfonso	116
Seoane, Luís	86, 164	Torres, Sabino	18
Serrano Castilla, Francisco	9	Torres, Xohana	112
Sesto López, Xosé	143	Torres Escartín, Rafael	145
Shakespeare, William	3	Trapero Pardo, Xosé	80, 113, 115
Sigüenza, Julio	92	Unamuno, Miguel de	19
Simposio Feijoo y su siglo (Oviedo, 1964)	121	Universidad de Oviedo	120, 121
Sindicato de Estudiantes Universitarios (SEU)	93, 110	Universidade de Santiago de Compostela	10, 11, 12, 14, 17, 30, 56, 57, 92, 94, 106, 107, 112, 121, 126, 127, 128, 132, 135, 136, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 150, 151, 155, 163
Sociedad Económica de Amigos de País (Santiago de Compostela)	1	Universitat de Barcelona	108
Solá Mestre, Jaime	46		
Soldevilla Romero, Juan	145		

Índices

Usero Tiscar, Ángel	1, 42	Vázquez Cuesta, Pilar	154
Usero Tiscar, Francisco	1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 41, 42	Vázquez Dodero, José Luís	92
Usero Tiscar, María del Carmen	42	Vázquez Saco, Francisco	64, 67, 80, 109
Usero Tiscar, Matías	42	Vázquez Seijas, Manuel	64, 67, 109
Usero Tiscar, Pilar	42	Vega Martínez, Juana de, Condesa de Espoz y Mina	75
Usero Torrente, Antonio	1	Veloso, Francisco José	48
Usero Torrente, Matías	1	Velloso Batallón, Faustino	104
Valcarce García, Javier	75	Vernet, Horace	76
Vales Failde, Francisco Javier	75	Vicenti, Alfredo	80
Vales Villamarín, Francisco	42, 48, 54, 109, 114	Vidal, Miguel Carlos	1, 19, 76
Valéry, Paul	89	Villaamil y Castro, José	116
Valle-Inclán, Ramón M. ^a del	53, 83, 93, 127, 128, 131, 132, 157	Villafañe, Juan de	100, 101
Valtierra, Arístides	74	Villafañe, Manuel de	100, 103
Varela de Montes, José	140, 141	Villanueva y Astengo, Joaquín Lorenzo	100, 101, 102
Varela Iglesias, José Luís	62, 93	Villanueva Castro, Ulpiano	56
Varela Jácome, Benito	23, 126	Villar Ponte, Antón	75, 116
Vázquez, Alfonso	48	Villar Ponte, Ramón	74
Vázquez, Modesta	77	Vincenti Reguera, Eduardo	75
Vázquez Cores, Francisco	75	Viveiro, Concello de	110
		Virxilio Maron, Publio	51, 116, 127
		Weber, Georg	71
		Zamora Vicente, Alonso	154

Índice de obras citadas¹

- 7 *ensayos sobre Rosalía* / 43
Luís Pimentel..., Ricardo Carballo Calero, Domingo García Sabell, Celestino F. de la Vega, Ramón Piñeiro López, J. Rof Carballo, Salvador Lorenzana... [et al.]. Vigo: Galaxia, 1952.
- ABC*. Madrid 1903- 50
- Album de la Caridad: juegos florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. Coruña: Imp. del Hospicio Provincial, a cargo de D. Mariano M. y Sancho, 1862. 74
- Alonso, Eliseo** (1950): *Cantos de cotovía*. Benito Soto 8. Pontevedra: Gráficas Torre. 18
- Alonso Estravís, Isaac** 121
(1995): *Dicionário da língua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Álvarez Blázquez, Xosé María** 9
(1952): *Una cabaña en el cielo*. La Coruña: Editorial Moret.
- (1960): *La ciudad y los días*. *Calendario Histórico de Vigo*. Vigo: Edicións Monterrey. 78
- Álvarez Giménez, Emilio** 98
(1878): *El manojito de espigas*. *Drama en un acto y en verso*. Lugo: Imp. de Soto Freire.
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria** 80
(2011): “Víctor Said Armesto, Rosalía de Castro e Manuel Murguía (con Augusto González Besada ao fondo)”, *Revista de Estudos Rosalianos* 4, 15-126.

---

1 O índice remite ao número da carta.

- Anuario Brigantino.** Betanzos 1948- 109
- Añón Paz Francisco** (1889): 56
Poesías. La Coruña: Andrés Martínez.
- Arias, Luís** (1949?): *La vida retorna.* Novela inédita. 9
- Aturuxo.** Ferrol 1952-1960. 1, 19, 76
- A Aurora do Lima.** Viana do Castelo 1855- 116
- Barros, Tomás** (1950): *Gárgolas.* Benito Soto 6. Pontevedra: Gráficas Torres. 18
- Barros Sivelo, Ramón** 133
(1863): *El monte Medulio: apuntes arqueológicos de Galicia.* Coruña: Est. Tip. Puga.
- Björkman, Göran** (1896): 96
Genlfud Fran Hesperien: öfversättningar fran samtida spanska skaldar, tredje samlingen... Stockholm: C.E. Fritzes Kongl. Hofbokhandel.
- Blanco Figueira, José María** 141
(1967): *El helenismo en Pondal.* Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- Blanco y negro.** Madrid 50
1891-2000.
- Boado Sánchez, Pedro** 49, 50
(1823): *Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un Abogado instruído, despreocupado e compasivo.* Orense: Oficina de D. Juan María de Pazos.
- Bossuet, Jacques Bénigne** 71
(1691): *Discours sur l'histoire universelle a Monseigneur le Dauphin...* Paris: chez S. Mabre-Cramoisy.
- Branco, Camilo Castelo** 58
(1862): *Amor de perdição (memorias d'uma familia).* Romance por Camillo Castelo Branco. Porto: N. Moré-Editor.
- Brantôme, Pierre de** 116
Bourdeille (1666): *Vies des dames galantes.* 2 vol. Leyde: chez Sambix le jeune.
- Cabanillas, Ramón** (1920): 74
A saudade nos poetas gallegos. Discurso lido por Ramón Cabanillas; e contestación de Eladio Rodríguez González. A Cruña: El Noroeste.
- (1949): *Camiños no tempo.* 18
Santiago de Compostela: Bibliófilos gallegos.

- (1959): *Obra completa*. 119
Buenos Aires: Galicia.
- Cadaval, Fernando** (1957): 46, 47
“Ayer, hoy y mañana. *Entre a vendima e a castañeira*”, *Vida Gallega* 721, 16 e 48.
- Cantu, Cesare** (1877): *Compendio de historia universal de César Cantu / por Nicolás María Serrano*. Madrid: Manuel Rodríguez, Editor. 71
- Carballo Calero, Ricardo** 42
(antes de 1931?): “Estructura del poder en la futura República Española”, *El Obrero*.
- (1931): “Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea”, *Nós: boletín mensual da cultura galega* 87, 52-59.
- (1950): *Anxo de terra*. Benito Soto 7. Pontevedra: Gráficas Torres. 7, 18
- (1951): *A xente da Barreira. Novela*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos. 6, 7, 9, 13, 15, 18
- (1952): *Poemas pendurados de un cabelo*. Lugo: Imprenta Editorial Palacios. 7
- (1952): “Sobre a personalidade de Ramón Otero Pedrayo”, *Seara Nova* 1254-1255, 85-87, 91.
- (1952): “Verso y prosa en Rosalía”. Conferencia (Círculo das Artes de Lugo, 15/V/1952). 43
- (1955): *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*. Madrid: Gredos. 26, 32, 33, 34, 37
- (1955): *La poesía gallega del siglo XX*. Madrid: Facultad de Filosofía y Letras. 26, 43
- (1955): *Sete poetas galegos: Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Antonio Noriega Varela, Ramón Cabanillas, Luis Amado Carballo, Manuel Antonio*. Vigo: Galaxia. 18, 20, 33, 34, 35, 64
- (1958): “Ramón, príncipe de Aquitania”, en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. [Vigo]: Galaxia, 27-45. 58
- (1958): “Visión de la vida en la lírica de Rosalía de Castro”, *Cuaderno de Estudios Gallegos* 13 (40), 209-241. 70

- (1959): *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*. Lugo: Ediciones Celta. 33, 50, 51, 52, 54, 59, 72
- (1959): “Rosalía en Italia. Un texto crítico de 1885”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 14 (44), 349-353. 70
- (1960-1961): “Un motivo común a Castelao y Flaubert: retrato fantástico de un niño”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo* 7 (53-56), 52-57. 94
- (1961): *Salterio de Fingoy*. Vigo: Salnés. 48, 88, 89, 90
- (1961): *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*. Reunidos, prologados e anotados por Ricardo Carballo Calero. [Vigo]: Galaxia. 48, 75, 77, 84, 85, 86, 87
- (1962): “Para una biografía de Pondal”. Conferencia (Semana Cultural en honor de Santa Cecilia, 22/XI/1962). 99, 100, 102, 103
- (1963): “Farsa das zocas”, *Grial* 1, 67-79. 18
- (1963): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vol. I. Vigo: Galaxia. 7, 45, 48, 49, 50, 54, 63, 68, 72, 73, 80, 81, 84, 85, 90, 94, 96, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 116, 118, 119, 123, 132, 133, 135, 141, 142, 144, 145, 147, 155, 163, 166
- (1963): “La lengua del ensayo gallego. El esfuerzo de García Sabell”, *La Noche* 16/IV/1963, 7. 106
- (1964): “A temática galega na obra de Valle-Inclán”, *Grial* 3, 1-15. 131
- (1965): *Eduardo Pondal*. Vigo: Galaxia. 7
- (1965): “O galego atlántico”. Conferencia (Instituto Masculino de Lugo, 22/IV/1965). 124

- (1966): “Algunos testimo- 131
nios gallegos sobre el
galleguismo de Valle-In-
clán”, *Cuadernos de Estu-
dios Gallegos* 21 (65),
304-325.
- (ed.) (1966): *Breviario 133
antológico de la literatura
gallega contemporánea*. [A
Coruña]: Real Academia
Gallega.
- (1966): *Gramática ele- 7, 125,
mental del gallego común*. 132, 133,
Vigo: Galaxia. 134, 135,
138
- (1966): “Recensión [Ra- 133
món Otero Pedrayo, *O es-
pello na serán*. Vigo, Editó-
rial Galaxia 1966]”, *Grial*
13, 375-376.
- (1966): “El ruedo Ibérico 127, 128
en el espejo plano”, *Grial*
13, 303-313.
- (1969): “Centenario de 116
Noriega Varela”, *Grial* 25,
341-346.
- (1969): “Un manuscrito 148
de D. Mariano Cubí y So-
ler (Observaciones sobre
el gallego y otras curiosi-
dades lingüísticas)”, *Cua-
dernos de Estudios Gallegos*
24 (72), 275-289.
- (1970): “Escolios vallein- 131
clanescos”, *Cuadernos de
Estudios Gallegos* 25 (75),
89-100.
- (1970): *O Señor de Vi- 7
lancosta: loubanza de don
Marcial Valladares Núñez
no Día das Letras Galegas*.
Santiago de Compostela:
Universidad.
- (1972): *Particularidades 156
morfológicas del lengua-
je de Rosalía de Castro*.
Santiago de Compostela:
Universidad.
- (1977): “Otero Pedrayo: 162
unha visión de Galicia”,
Grial 56, 133-141.
- Casas, Augusto** (1950): 18
Cantigas da noite moza.
Benito Soto 12. Ponteve-
dra: Gráficas Torres.
- (1962): *Alén*. Vigo: Salnés. 78
Prólogo de Ramón Otero
Pedrayo.
- Carballo-Calero Ramos,** 159
Victoria (1973): *Julia
Minguillón: pintora con-
temporánea*. Santiago de
Compostela: Universidad.
Tese de doutoramento.
- (1984): *Julia Minguillón*. 152
La Coruña: Fundación
Pedro Barrié de la Maza.

- Castelao** (1927): “O retrato”, 1
Nós. Boletín Mensual da Cultura Galega, 43 (25/VII/1927), 1-2.
- (1934): *Retrincos*. Santiago [de Compostela]: Nós. 94
- (1953): *Os Vellois non deben de namorarse: farsa en tres actos*. Vigo: Galaxia. 124
- (1961-1962). *Cousas da vida*. 2 vol. Vigo: Galaxia. 85
 Prólogo de Ramón Otero Pedrayo.
- Castro, Fernando de** 71
 (1853): *Historia universal profana y particular de España* (...). Madrid: Imprenta de La Esperanza. 4ª ed.
- Castro, Leopoldo** (1877): 98
 “Cartas de aldea. A mi querido amigo D. Florencio Martínez Sarmiento”, *El Heraldo Gallego* 17 (5/X/1877), 135-137; 18 (10/X/1877), 144-145.
- (1877): “Soy un alma sin sueños y sin galas... [poesía sen título]”, *El Heraldo Gallego* 32 (31/XII/1877), 257-258.
- (1878): “Bibliografía. El Manojó de Espigas. - *Drama en un acto y en verso original de D. Emilio Álvarez Gimenez premiado con medalla de plata en el Certámen literario de Lugo*”, *El Heraldo Gallego* 47 (30/X/1878), 380-382.
- (1878): “Tipos populares de Galicia. El Códeco”, *El Heraldo Gallego* 50 (15/XI/1878), 403-406; 51 (20/XI/1878), [409]-411. 98
- Castro, Rosalía de** (1863): 50, 119
Cantares gallegos. Vigo: Imp. de Juan Compañel.
- (1880): *Follas novas: versos en gallego de Rosalía Castro de Murguía; precedidos de un prólogo por Emilio Castelar*. Madrid, Habana: La Ilustración Gallega y Asturiana, La Propaganda Literaria. 62
- Céltiga**. Buenos Aires 1924-1932. 42
- Contos populares da provincia de Lugo**. 107, 117
 Vigo: Galaxia, 1963. Recollidos por Bernardino Graña. Prólogo de Ricardo Carballo Calero.

- El Correo Gallego.** Ferrol/ Santiago de Compostela 1878- 1, 5, 21
- El Corresponsal** (1881): 142, 145
“Llegada á Orense de la primera locomotora”, *La Ilustracion Gallega y Asturiana* 3 (10; 8/IV/1881), 112-113.
- Cuadernos de Estudios Gallegos.** Santiago de Compostela 1944- 70, 133, 135, 142, 147, 148
- Cunha, Arlindo Magalhães Ribeiro da** (1952): *A lingua e a literatura portuguesa: História e crítica*. Braga: A. R. Cunha. 4ª ed. 48
- Cunqueiro Mora, Álvaro** 18
(1950): *Dona de corpo delgado*. Benito Soto 5. Pontevedra: Gráficas Torres.
- (1962): “Los músicos prodigiosos”. Conferencia (Semana Cultural en honor de Santa Cecilia, 19/XI/1962). 99
- (1964): *Tesouros novos e vellos: [algunhas imaxinacións sober tesouros]*. Vigo: Galaxia. Prólogo de J. Rof Carballo; remate de F. Fernández del Riego. 62
- Curros Enríquez, Manuel** 71, 142, (1880): *Aires d'a miña terra: colección de poesías gallegas*. Ourense: Tipografía de A. Otero, editor. 145
- (1912): *La Lira lusitana; La señorita de aldea; De mi álbum; Artículos y poesías en gallego y en castellano*. Obras completas de Curros Enríquez, 5. Madrid: Librería de los Sucesores de Hernando. 77
- (1922): “A virxe do Cristal”, en *Aires d'a miña terra; O divino sainete*. Obras completas de Curros Enríquez, 1. Madrid: Librería de los Sucesores de Hernando, 4ª ed. 100
- Cuveiro Piñol, Xan** (1876): 98
Diccionario gallego: el más completo en términos y acepciones de todos los publicados hasta el día, con las voces antiguas... y su pronunciación. Barcelona: Est. Tip. de N. Ramírez y Ca.

- Delarue, Henri** (1862): *Le Monténégro: histoire, description, mœurs, usages, législation, constitution politique, documents et pièces officielles*. Paris: Benjamin Duprat. 71
- Diario de Barcelona**. Barcelona 1792-2009. 108
- Domínguez Olano, Antonio** 18
(1951): “Carballo Calero, el novelista que ‘provocó’ el Premio Nadal entrevistado para La Noche”, *La Noche* 23/I/1951, 5.
- Elías de Tejada Spínola, Francisco** (1944): *La tradición gallega*. Madrid: Gráficas González. 59
- (1958): “Ramón Otero Pedrayo y el tradicionalismo cultural gallego”, en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. [Vigo]: Galaxia, 173-181. 59
- Elías de Tejada Spínola, Francisco e Gabriela Pécop** (1966): *El Reino de Galicia hasta 1700*. Vigo: Galaxia. Prólogo de Ramón Otero Pedrayo. 59
- Erotiguer, Ramón** (1908): 116a
Películas académicas entresacadas de una copiosa y selecta variedad. La Coruña: Papelería e Imprenta Garcybarra.
- Los españoles pintados por sí mismos**. 2 vol. Madrid: I. Boix Editor, 1843-1844. 103
- Faro de Vigo**. Vigo 1853- 104, 157, 158
- Fernández-España, M.ª Victoria** (1949?): *El tiempo es nuestro*. Novela inédita. 9
- Fernández del Riego, Francisco** (1973): *Un país e unha cultura: a idea de Galicia nos nosos escritores*. [La Coruña]: Academia Gallega. 62, 78, 79
- Fernández Morales Antonio** 54
(1861): *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. León: Est. tip. de la Viuda e Hijos de Miñón.
- Ferreiro Ferreiro, Manuel** 87
(1991): *Pondal: do dandysmo á loucura*. Santiago de Compostela: Laiovento.

- Figuerola, Juan Bautista Armada y Losada, Marqués de** (1889): *De la poesía gallega: discurso leído en el Ateneo de Madrid el día 11 de febrero de 1889*. Madrid: Imp. M. Tello. 43
- Filgueira Valverde, Xosé** (ed.)(2008): *Os poetas galegos (1936): antoloxía consultada*. [Pontevedra]: Museo de Pontevedra. Edición de Ana Acuña e Xesús Alonso Montero. 20
- Flaubert, Gustave** (1869): 94
L'éducation sentimentale. Paris: Michel Lévy Frères.
- Fole, Ánxel** (1953): *A lús do candil: contos a carón do lume*. Vigo: Galaxia. 41
- (1955): *Terra brava: contos da solaina*. Vigo: Galaxia. 41
- (1957): “Homenaje al hombre caudal. I. - De viva letra”, *La Noche* 11/IV/1957, 3. 46
- (1957): “Homenaje al hombre caudal. II. - Las veladas en la Rosaleda”, *La Noche* 18/IV/1957, 3. 46
- (1957): “Homenaje al hombre caudal... y III. - Sentido de la historia”, *La Noche* 23/IV/1957, 3. 46
- (1958): *Pauto do demo. Teatro*. Buenos Aires: Editorial Citania. 41
- Galicia solidaria**. A Coruña 1907-[19--]. 77
- García-Sabell, Domingo** (1959): “Análisis eisistencial do home galego enfermo”. Ms. do discurso de ingreso] Real Academia Galega. Arquivo. 40, 56, 70, 73
- (1963): *Ensaíos I*. Vigo: Galaxia. 106
- Gómez de la Serna, Ramón** (1942): *Mi tía Carolina Coronado*. Buenos Aires: Emecé editores. 79
- González Besada, Augusto** (1916): *La mujer gallega y Rosalía de Castro*. Madrid: Clásica Española. 80
- (1916?): *Rosalía de Castro: Notas biográficas*. Madrid: Biblioteca Hispania. 80
- Graña, Bernardino** (1962): *Vinte mil pesos crime: peza dramática en cinco cadros*. Vigo: Galaxia. 48, 94
- (1966): *Profecía do mar*. Vigo: Salnés. 48
- (1974): *Fins do mundo*. Madrid: Brais Pinto. 48

- Grial.** Vigo 1963- 18, 78,
116, 128,
133, 142
- El Heraldo Gallego.** Ourense 1874-1880. 98
- Hinojosa y Naveros, Eduardo** (1880-1885): *Historia del derecho romano: según las más recientes investigaciones*. 2 vol. Madrid: Imprenta de la Revista de Legislación. 37
- (1903): *Estudios sobre la historia del derecho español*. Madrid: Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús. 37
- Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento.** [Vigo]: Galaxia, 1958. 3, 58, 59
- Hugo, Victor** (1859): «Le Petit Roi de Galice», en *La Légende des siècles par Victor Hugo. Première série. Histoire - Les Petites Épopées. Tome I*. Paris: Michel Lévy Frères. - Hetzel et Cie, 135-167. 166, 167
- (1998): *O Reiciño de Galicia*. Santiago de Compostela: Laiovento. Traducción, introducción e notas de Henrique Harquindey Banet. 166
- La Ilustracion Gallega y Asturiana.** Madrid 1879-1881. 142, 145
- Leal Insua, Francisco** 62
(1943): *Pastor Díaz, príncipe del romanticismo*. Lugo: Gerardo Castro.
- Leirós Fernández, Sara** 28
(1934): *Compendio de Geografía General*. Madrid: Imp. Martín Treceño.
- (1935): *El padre Feijoo. Sus ideas crítico-filosóficas*. Santiago: Tipografía Paredes. 28
- (1967): *El Padre Feijoo: su magisterio: Antología de sus obras*. Lugo: La Voz de La Verdad. 28
- (1973): *Pedagogía hispano-cristiana en su dimensión espiritual*. Madrid: Mundo Negro. 28
- (1975): *Por el Camino*. Santiago: Imp. El Eco Franciscano. 28

- León XIII** (1907): “Ofrecemento d’o novo sigro a Xesucristo. Tradución de unha poesía latina de Su Santidad León XIII n-o ano de Cristo 1900, o día 31 de Decembre”, *Revista Gallega* 632 (5/V/1907), 3. Traducida por José Pérez Ballesteros. 49, 50
- Leyra Domínguez, José** 1
(1949): “La conferencia de Otero Pedrayo en el Círculo Mercantil. Una entrevista con su promotor”, *El Correo Gallego* 8/V/1949, 2.
- López-Casanova, Arcadio** 124
(1967): *Palabra de honor*. Vigo: Salnés.
- López Cid, José** (1949?): *Al apagarse las estrellas*. Novela inédita. 9
- Lorenzana, Salvador de** 21
(1949): “El prosista, el poeta y su vocación”, *La Noche* 26/I/1949, 4.
- Manuel Antonio** (1972): 83
Poesías. Vigo: Galaxia. Edición, limiar e notas de Domingo García-Sabell.
- Manuel María** (1950): *Muíñoiro de brétemas*. Benito Soto 10. Pontevedra: Gráficas Torres. 18
- Mañach, Francisco** (1907): 74, 75, 75a
Concepción Arenal. La mujer más grande del siglo XIX. Buenos Aires: Imprenta de Juan Alsina.
- Malte-Brun, Conrad** 71
(1851-1854): *Géographie complète et universelle ou Description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau : précédée d’une Histoire générale de la Géographie chez les peuples anciens et modernes et d’une Théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*. 8 vol. Paris: Eugène et Victor Penaud Frères, Éditeurs.
- Martínez-Risco, Sebastián** 99
(1962): “Eco y pasión de la gaita gallega”. Conferencia (Semana Cultural en honor de Santa Cecilia, 24/XI/1962).
- Méndez Ferrín, Xosé Luís** 48
(1957): *Voce na néboa*. [Vigo: Numen].
- Misión**. Ourense 1937-1947. 25

- Mistral, Frederi** (1859): 27
Mirèio. Pouemo prouvençau. Avignon: J. Roumanille.
- Moreno Astray, Félix** 68
 (1863): *Santiago pintoresco, monumental, artístico y literario: historia de la ciudad compostelana.* Santiago: Imprenta de José R. Ruibal.
- (1865): *El viajero en la ciudad de Santiago: reseña histórica, descriptiva, monumental, artística y literaria de esta antigua capital del Reino de Galicia.* Santiago de Compostela: Tip. de José M. Paredes 68, 69, 70, 72
- Muñoz, José Luís** (1972): 157
 “[Entrevista a Otero Pedrayo]”, *Faro de Vigo* 15/XII/1972, 13.
- Murguía, Manuel** (1865-1913): 68, 102
Historia de Galicia. 5 vol. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1882): *El Foro: sus orígenes, su historia, sus condiciones.* Madrid: Librería de Bailly Bailliere 83, 84
- (1885): *Los Precursores.* 77
 Coruña: Latorre y Martínez Editores.
- La Nature.* Paris 1873-1972. 116
- La Noche.* Santiago de Compostela 1946-1967. 18, 21, 74, 86, 95, 138, 140
- Noriega Varela, Antonio** 113, 114,
 (1904): *Montañas: poesías gallegas.* Luarca: Imp. de Ramiro P. del Río. 116
- (1914): *A Virxen y-a paisanaxe.* Ourense: Imp. “La Editorial”. 113, 114, 115, 116
- (1920): *D’o ermo.* [Ourense]: Losada, Risco e Noguerol Editores. 113, 114, 116a
- (1924): *Discurso pronunciado na solenísima festa que o Instituto Histórico do Minho dedicou á excel-sa poetisa galega Rosalia de Castro em 15 de Julho de 1923.* Viana do Castelo: Tip. comercial «A Aurora do Lima». [Separata d’A *Aurora do Lima*]. 116
- A Nosa Terra.* A Coruña 1907-1936. 96
- El Obrero.* Ferrol 1910-1936. 42
- Otero Pedrayo, Ramón** 10, 25
 (19??:) *Contra el filo del río.* Novela inédita.
- (19??:) *Del Noviciado al Ateneo.* Novela inédita. 10, 24, 25

- (19??): *El responso y el espejo*. Novela inédita. 10, 25, 35, 36, 39
- (19??): *Schwarzwald*. Novela inédita. 24, 25
- (19??): *Rosalía*. Novela inédita. 78, 85, 86
- (19??): *La fiesta del Conde Bernstein*. Novela inédita. 10, 25, 83, 84, 85, 87
- (1927): “As tentacións do Sr. Bráis”, *Vida Gallega* 331 (10/II/1927); 333 (28/II/1927); 336 (31/III/1927), sen paxinar. 23, 24
- (1927): “Os orixes e-a significación da poesía de Pondal”. Conferencia (Federación Republicana de Ourense, 5/IV/1927). 40, 71
- (1929): *Pelerinaxes I por Ramón Otero Pedrayo. Prólogo e ilustracións de Vicente Risco (Itinerario d'Ourense ao San Andrés de Teixido)*. A Cruña: Nós. 142
- (1930): *Arredor de sí (novela)*. A Cruña: Nós. 24, 37
- (1931): *Romantismo, saudade e sentimento da raza e da terra en Pastor Díaz, Rosalía de Castro e Pondal*. Santiago: Nós. 50, 64
- (1931): “El sentido del paisaje en la poesía de Eduardo Pondal”, *Boletín de la Real Academia Española* 18 (89) 571-582. 64, 67, 68, 69, 70, 73
- (1932): *Contos do camiño e da rúa*. Santiago de Galicia [Santiago de Compostela]: Nós. 142
- (1933): *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*. Santiago: Nós, Publicacións Galegas e Imprenta. 22
- (1934): *A Romeiría de Gelmírez (novela)*. Santiago: Nós. 9
- (1941): *Las Palmas del convento: la novela del último trovador*. Buenos Aires: Emecé. 10, 25
- (1943): *Vida del doctor don Marcelo Macías y García. Presbítero príncipe de la oratoria y del diálogo, de la Cátedra y de la Ciencia Histórica (1843-1941)*. La Coruña: Editorial Moret. 6, 49
- (1944): *Adolescencia: novela*. Buenos Aires: Editorial Nova. 10, 23, 24, 25

- (1949): “Viento del Oeste”. Conferencia (Círculo Mercantil e Industrial de Ferrol, 28/V/1949). 1, 5, 6
- (1949): *La vocación de Adrián Silva*. La Coruña: Editorial Moret. 10, 12, 13, 15, 25
- (1950): *Juan Manuel Beldoya. Selección y estudio de Ramón Otero Pedrayo*. Santander: Imp. y Enc. de la librería Moderna. 12, 13, 14
- (1952): *O desengano do prioiro ou o pasamento da alegría co grande auto epilodal e xusticieiro dos fêretros de Floravia (...)*. Vigo: Edicións Monterrey. 20
- (1952): *El doctor Varela de Montes. Médico humanista compostelano del siglo XIX*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. 140
- (1952): *Por os vieiros da saudade. Lembranzas e crónicas de un viaxe a Buenos Aires*. Vigo: Galaxia. 20
- (1953): *O libro dos amigos*. Buenos Aires: Ediciones Galicia. 24, 148
- (1953): “La reposición del antiguo régimen en Orense en 1823”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 8 (XXVI), 409-421. 46
- (1954): *Ensaio sobre a cultura galega*. Lisboa: Guimarães Editores. Prefacio de Francisco da Cunha Leão; tradución de José Marinho. 22
- (1954): *Vivencias, dolor y esperanza de la Emigración Gallega. Discurso inaugural...* Santiago de Compostela: Universidad. 31, 32
- (1955-1956): *Geografía de España. Presencia y potencia del suelo y del pueblo español*. 4 vol. Barcelona: Instituto Gallach. 25
- (1956): “Notas sobre el puente mayor de Orense (1820-1874)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 11(33), 146-148. 46
- (1957): *Entre a vendima e a castañeira: contos*. Vigo: Editorial Galaxia. 46
- (1957): “Bajo el signo de «A pedra formoso»”, *La Noche* 13/VI/1957, 8. 48

- (1957): “Galicia en las 50
letras españolas”, *Blanco
y Negro* 14/IX/1957, sen
paxinación.
- (1957): “Paulo Orosio 48, 49
e Xoán Baptista Vico”.
Conferencia inaugural
(Colóquio Bracarense de
Estudos suévicos-Bizanti-
nos, 7/VI/1957).
- (1958): *Bocarribeira. Poe- 19, 58, 63
mas pra ler e queimar*. Ma-
drid: Brais Pinto.
- (1960): “Carolina Coro- 79, 80, 81
nado en Lugo”, *El Progre-
so* 14/XII/1960, 8.
- (1960): *O Señorito da Re- 78, 80, 81,
boraina*. Vigo: Galaxia. 83
- (1961): “Sobre las huellas 87
del Bardo”, *La Noche* 13/
VI/1961, 8.
- (1962): “Una «Fátima» 96
pondaliana”, *La Noche*
10/VII/1962, 3.
- (dir.)(1962-1973): *Histo- 30, 94
ria de Galiza. Pubricada
baixo a dirección de Ra-
món Otero Pedrayo*. 3 vol.
Buenos Aires: Editorial
Nós.
- (1965): “Supersticiones 115
compostelanas en los si-
glos XVIII y XIX”, en
*Actas do Congreso Inter-
nacional de Etnografía.
Promovido pola Câmara
Municipal de Santo Tir-
so de 10 a 18 de Julbo de
1963*. Lisboa: Junta de
Investigações do Ultra-
mar, vol. 3º, 3ª secção,
393-403.
- (1965): “Coordenadas 122, 126
Históricas de la vida del
P. Feijoo”, en / Juan José
Cobo Barquera... [et al.],
*Ocho ensayos en torno a
Feijoo*. Santander: Ateneo,
197-213.
- (1965): “Interpretaciones 124
literarias de Santiago de
Compostela”. Conferen-
cia (Paraninfo de la Ciu-
dad Cultural de Lugo,
10/V/1965).
- (1965): “Valle-Inclán, 127
mayorazgo de crepusculares
herencias”. Conferencia
(Universidade de San-
tiago de Compostela, 1/
XII/1965).
- (1966): *O espello na serán: 133
entre o Pedroso e o Viso*.
Vigo: Galaxia.

- (1966): “La Galicia de Fontán”. Conferencia (Universidade de Santiago de Compostela, 12/XI/1966). 135
- (1966): “Posibles motivos sobre Valle Inclán”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 21(65), 266-280. 133
- (1968): “El doctor Varela de Montes y su época”. Conferencia (Universidade de Santiago de Compostela, 10/II/1968). 140
- (1969): “El planteamiento decisivo de la novela romántica de Rosalía de Castro”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 24 (72-74), 290-314. 147
- (1972): *El padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”. 122, 124, 125, 155, 158
- (1973): *Obras Selectas. Parladoiro. Artículos*. Vigo: Galaxia. Ed. de Carlos Baliñas. 159
- (1985): *Rosalía*. Vigo: Galaxia. 78
- (2010): *Poesía*. Vigo: Galaxia. Edición de Xesús Alonso Montero. 19
- El Padre Feijoo y su siglo: ponencias y comunicaciones presentadas al Simposio celebrado en la Universidad de Oviedo del 28 de septiembre al 5 de octubre de 1964.*** 3 vol. Oviedo: Universidad, 1966. 121
- Pardo Bazán, Emilia** 43
(1888): “La poesía regional gallega (Discurso presidencial, leído en la Velada que, para honrar la memoria de Rosalía Castro, ha celebrado el Liceo de Artesanos de la Coruña, el día 2 de Septiembre de 1885)”, en *De mi tierra*. La Coruña: Tipografía de La Casa de Misericordia, 3-52.
- Pardo de Neyra, Xulio** 3, 9
(2019): *Á sombra de María Silgar. Carvalho Calero contra a historia única*. Ferrol: Edicións Embora.
- Pedret Casado, Paulino** 146
(1932): “Traducción gallega da obra de San Martiño de Braga *De correctione rusticorum*”, *Nós. Boletín Mensual da Cultura Galega* 97 (15/I/1932), 4-12.

- Pereira, Juan Manuel** 83
(1883): *Los países del Extremo Oriente*. Madrid: Gaspar, Editores.
- Pérez Ballesteros, José** 49
(1878): *Versos en dialecto gallego y correspondencia castellana de sus principales voces*. Madrid: P. Calleja y Compañía.
- (1879): “Miserere mei, Deus etc. (Traducion direuta d’o hebreo)”, *El Heraldo Gallego* 7 (58; 6/XI/1879), 434-435.
- (1880): “Paráfrasis d’o Salmo 136 de David. «Super flumina etc.»”, *Revista de Galicia* 2 (11/III/1880), 12.
- (1880): “Paráfrasis d’o Salmo II de David. (I) Quare fremuerunt gentes”, *Revista de Galicia* 16 (25/VIII/1880), 259-260.
- (1880): “Paráfrasis d’o Salmo 113 de David. (1) *In exitu Israel de Ægipto etc.*”, *Revista de Galicia* 19 (10/X/1880), 332.
- Pérez Lugín, Alejandro** 133
(1915): *La Casa de la Troya: estudiantina*. Madrid: Librería de los Sucesores de Hernando.
- Pimentel, Luís** (1950): *Triscos*. Benito Soto 9. Pontevedra: Gráficas Torres.
- Pintos, Xoan Manuel** 108
(1853): *A gaita gallega tocada po lo gaiteiro, ou sea Carta de Cristus para ir deprendendo a ler, escribir e falar ben a lingua gallega, e ainda mais*. Pontevedra: Imp.de Don José y Don Primitivo Vilas.
- El Progreso**. Lugo 1908- 79, 80, 124, 125
- Pondal, Eduardo** (1862): 96, 97
Fátima: leyenda. Coruña: Imp. de Castor Míguez.
- (1862): *Soñando*. Ferrol: 96
Taxonera.
- (1862): “Fiebre”, *Galicia, Revista Universal de este Reino* 20 (15/X/1862), 317.
- (1866): *A Campana d’Anllóns: el canto de un brigante*. Coruña: Imp. de D. Eusebio Cascante.

- (1877): *Rumores de los pinos*. Santiago: Est. tip. de Manuel Mirás Alvarez. 73
- (1886): *Queixumes dos pinos*. La Coruña: Latorre y Martínez, editores. 64, 71, 72, 77
- (1908): “El proscrito de Almendares á Curros Enríquez”, *Galicia solidaria* 36 (30/III/1908). 77
- (1930): *Poesías de Pondal*. [Nós. *Boletín Mensual da Cultura Galega*, Suplemento 22]. A Coruña: Nós. 73
- (186- -190-): *Os Eoas*. 71, 73, 85
- (1992): *Os Eoas (Unha aproximación)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa. Limiar, transcripción, selección e notas de Amado Ricón Virulegio. 71
- (1995-2005): *Poesía galega completa*. 4 vol. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións. Edición de Manuel Ferreiro. 71
- Posío*. Ourense 1945-1946. 62
- El Pueblo Gallego*. Vigo 1924-1979. 15, 16
- Quiroga, Elena** (1949?): 9
Tumba loureiro. Novela inédita.
- [Redacción]** (1949): “«Viento del Oeste». La magistral conferencia de don Ramón Otero Pedrayo”, *El Correo Gallego* 5/VI/1949, 4. 1, 5, 6
- La Región**. Ourense 1910- 74
- Revista de Galicia**. A Coruña 1880. 49
- Rodríguez González, Eladio** 2, 123
(1958-1962): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez Yordi, Julio** 9
(1968): *Quenje en Conjo: novela*. [A Coruña]: Morret, imp.
- Rubió i Ors, Joaquim** 108
(1841): *Lo gayter de Llobregat*. Barcelona: [s.n.].
- Rof Carballo, Juan** (1966): 127, 128
“La emoción del paisaje en el hombre gallego”, *Grial* 11, 14-34.

- Roque de Agra** (1938): “Memorias del Ldo D. Josef M. Silva y Fontao. Abade de varias feligresias de la Diócesis de Orense” *Misión* 31, 6-7; 32, 6-7; 33, 6-7; 34, 8-9; 35, 6; 36, 6-7; 37, 10; 40, 7-8; 43, 5-6; 44, 8-9. 25
- Ruibal, José** (1950): *El Dios de los precipicios: (1946-1948)*. Benito Soto 11. Pontevedra: Gráficas Torres. 18
- Saco y Arce, Juan Antonio** (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire. 129
- (1878): *Poesías*. Orense: Imprenta de Gregorio Rionegro Lozano. 54, 56, 72
- (1967): *Gramática gallega*. Orense: Tanco, 2ª ed. 129
- Sánchez Núñez, Arturo** (1899): *Balsaminas*. [Lugo]: Tip. de G. Castro. “Con un-has palabriñas de A. Noriega Varela”. 116
- Santiago, Silvio** (1961): *Villardevos*. Vigo: Galaxia. Prólogo de R. Otero Pedrayo. 79
- Seara Nova**. Lisboa 1921- 16, 17, 20
- Tettamancy y Gastón, Francisco** (1903): *O Castro de Cañás. Diego de Samboulo (leenda histórica) (Poematos)*. A Cruña: Librería Rexional de Carré; Lugo: Tip. de Xoán A. Menéndez. 78, 79, 80
- Varela Jácome, Benito** (1951): *Historia de la literatura gallega*. Santiago de Compostela: Porto y Cia. 23
- Vallibria**. Mondoñedo 1930-1940. 62
- Vida Gallega**. Vigo 1909-[19--]. 23, 46, 47, 83
- Villafaña, Juan de** (1726): *Compendio historico, en que se da noticia de las milagrosas, y devotas imagenes de la Reyna de Cielos, y Tierra, Maria Santissima, que se veneran en los mas celebres santuarios de España*. (...)Salamanca: Imprenta de Eugenio Garcia de Honorato. 100

- Villafañe y Yebra, Santiago** 103
 (1671): *Speculum Grammaticorum, explicacion de las quatro partes de la gramatica, con toda distincion, y claridad, Ethimologia, Prosodia, Ortographia, y Syntaxis, con lo Methodico, y Historico della, assi en los primeros Rudimentos, como en la inteligencia de Autores.* (...). Madrid: Gregorio de Mata.
- Villanueva y Astengo, Jaime** 101
 (1803-1852). *Viage literario à las iglesias de España.* 22 vol. Madrid: Imprenta Real.
- Villanueva y Astengo, Joaquín Lorenzo** 100, 101, 102
Ibernia Phænicea, seu phœnicum in Ibernia incolatus, ex ejus priscarum coloniarum nominibus, et earum idololatraco cultu demonstratio. Dublini: Typis R. Graisberry.
- Weber, Georg** (1853-1856): 71
Compendio de la Historia Universal (...). 4 vol. Madrid: Imprenta de Diaz y Compañía.
- (1877-1879): *Historia contemporánea (de 1830 a 1872)* (...). 4 vol. Madrid: F. Góngora y Compañía, Editores.
- Xistral.** Lugo 1949- 19

Índice xeral

Polos camiños das horas: algo máis ca un epistolario

Alberto Núñez Feijóo *Presidente da Xunta de Galicia* 7

Unha recompilación necesaria

Miguel Ángel Santalices Vieira *Presidente do Parlamento de Galicia* 9

Diálogo entre dous grandes

Víctor Fernández Freixanes *Presidente da Real Academia Galega* 11

Algunhas cavilacións sobre o epistolario

Ramón Otero Pedrayo / Ricardo Carballo Calero (1949-1974)

Xesús Alonso Montero *Real Academia Galega* 13

Antes de iniciar a comunicación epistolar. Historia dunha amizade

Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez 23

Epistolario

1. Francisco Usero e Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 30-IV-1949 45
2. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 21-V-1949 48
3. Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 30-V-1949 49
4. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 2-VI-1949 50
5. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 21-VI-1949 51
6. Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 25-VI-1949 52
7. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 4 -VII-[1949] 54

8. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 24-VIII-1949	55
9. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 21-XII-1949	56
10. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 23-XII-1949	57
11. Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 1-IV-1950	58
12. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 16-IV-1950	59
13. Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 14-V-1950	61
14. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 18-V-1950	62
15. Ricardo Carballo Calero. Ferrol, 11-VI-1950	63
16. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 10-XI-1950	64
17. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 16-XI-1950	66
18. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 19-XII-1950	68
19. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 14-VII-1952	70
20. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 26-XII-1952	72
21. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 24-XII-1953	73
22. Ricardo Carballo Calero. Fingoi. 23-I-1954	74
23. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 14-III-1954	75
24. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 16-III-1954	77
25. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 30-III-1954	78
26. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 22-XII-1954	80
27. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 15-I-1955	81
28. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 9-II-1955	82
29. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 12-II-1955	83
30. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 21-V-1955	84
31. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 27-V-1955	85
32. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 17-VII-1955	86
33. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 29-VIII-1955	87
34. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 12-IX-1955	89
35. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, XI-1955	90
36. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 11-XII-1955	91

37. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 14-XII-1955	92
38. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 16-XII-1955	94
39. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 1-I-1956	94
40. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 10-IV-1956	95
41. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 15-V-1956	96
42. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 20-V-1956	98
43. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 11-VIII-1956	100
44. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 22-XII-1956	102
45. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 1-I-1957	102
46. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 25-IV-1957	104
47. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 28-IV-1957	106
48. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 29-VI-1957	108
49. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 5-VIII-1957	112
50. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 30-IX-1957	114
51. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 8-X-1957	116
52. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 19-X-1957	117
53. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 27-X-1957	118
54. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 17-I-1958	118
55. Ricardo Carballo Calero. Telegrama. 5-III-1958	120
56. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 18-III-1958	120
57. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 13-V-1958	122
58. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 14-VI-1958	123
59. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 23-VI-1958	124
60. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 24-VII-1958	126
61. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 27-VII-1958	127
62. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 18-X-1958	127
63. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 19-X-1958	130
64. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 11-XI-1958	132
65. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 14-XI-1958	133

66. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba 25-XI-1958	134
67. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 3-XII-1958	136
68. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 22-XII-1958	137
69. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 31-XII-1958	138
70. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 10-I-[1959]	139
71. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 17-I-1959	140
72. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 28-I-1959	142
73. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 3-V-1959	144
74. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 20-XI-1959	146
75. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 1-XII-1959	148
+ “Dos poemas casi olvidados” por Ramón Otero Pedrayo	
76. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 20-IV-1960	152
77. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 25-IV-1960	153
78. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 11-XI-1960	155
79. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 7-XII-1960	158
80. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 12-XII-1960	159
81. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 14-XII-1960	161
82. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, XII-1960	161
83. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 25-II-1961	162
84. Ricardo Carballo Calero. [5-III-1961]	163
85. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 14-V-1961	165
86. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 27-V-1961	166
87. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 13-VI-1961	168
88. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 25-XII-1961	170
89. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 17-II-1962	171
90. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 28-II-1962	172
91. Ricardo Carballo Calero. Telegrama. 10-IV-1962	173
92. Ricardo Carballo Calero. Madrid, 10-IV-1962	173
93. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 13-IV-1962	176
94. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 4-VI-1962	177

95. Ramón Otero Pedrayo. Santiago de Compostela, 10-VI-1962	180
96. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 6-VIII-1962	181
97. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 10-VIII-1962	182
98. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 27-IX-1962	183
99. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 9-X-1962	185
100. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 16-X-1962	186
101. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 18-X-1962	187
102. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 21-X-1962	188
103. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 5-XI-1962	189
104. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 27-XI-1962	190
105. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, XII-1962	191
106. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 23-I-1963	192
107. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 29-I-1963	194
108. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 5-II-1963	196
109. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 7-II-1963	197
110. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 14-III-1963	198
111. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 15-III-1963	200
112. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 19-V-1963	201
113. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 24-V-1963	202
114. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 29-V-1963	204
115. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 5-VI-1963	205
116. Ramón Otero Pedrayo. [VI-1963]	206
+ “Noriega Varela” / Ramón Otero Pedrayo	
117. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 26-VI-1963	215
118. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 18-XII-1963	216
119. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 21-XII-1963	217
120. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 16-I-1964	219
121. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 19-I-1964	220
122. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 28-IX-1964	221
123. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 15-XII-1964	222

124. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 20-V-1965	223
125. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 29-V-1965	224
126. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 14-XI-1965	225
127. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 4-II-1966	227
128. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 9-II-1966	228
129. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 22-V-1966	229
130. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 26-V-1966	230
131. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 13-VI-1966	231
132. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 26-IX-1966	232
133. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 29-IX-1966	233
134. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 23-XI-1966	235
135. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 27-XI-1966	235
136. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 22-XII-1966	237
137. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 29-XII-1966	237
138. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 28-IV-1967	239
139. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 2-V-1967	240
140. Ramón Otero Pedrayo. Santander, 18-IX-1967	240
141. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 28-IX-1967	242
142. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 18-II-1968	243
143. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 8-VIII-1968	245
144. Ricardo Carballo Calero. Fingoi, 16-VIII-1968	247
145. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 7-II-1969	248
146. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 27-V-1969	249
147. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 18-VII-1969	250
148. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 8-XII-1969	251
149. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 23-XII-1969	252
150. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 1-II-1970	253
151. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 5-II-1970	254
152. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 26-IX-1971	255

153. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 15-XII-1971	256
154. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 22-II-1972	257
155. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 7-III-1972	258
156. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 7-XI-1972	259
157. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 16-XII-1972	260
158. Ramón Otero Pedrayo. Santander, 27-XII-1972	261
159. Ricardo Carballo Calero. 28-IV-1973	262
160. Ricardo Carballo Calero. Lugo, 26-VII-1973	263
161. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 18-VIII-1973	264
162. Ramón Otero Pedrayo. Trasalba, 4-XI-1973	265
163. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 9-XI-1973	266
164. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 16-IX-1974	266
165. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 20-IX-1974	267
166. Ricardo Carballo Calero. Santiago de Compostela, 10-X-1974	268
167. Ramón Otero Pedrayo. Ourense, 16-X-1974	269
Referencias bibliográficas	271
Índices	
Índice onomástico	279
Índice de obras citadas	293
Índice xeral	313

Sección de Literatura

A publicación deste volume permite achegarnos un pouco máis a dúas personalidades senlleiras da cultura galega a través dun diálogo *inter pares* recollido en 167 documentos escritos durante vinte e seis anos. A historia dunha relación entre dous amigos que se respectaban, admiraban e querían.

O intercambio epistolar entre Ramón Otero Pedrayo e Ricardo Carballo Calero sérvenos para coñecer de primeira man a situación entre 1949 e 1974 na Editorial Galaxia, a Universidade de Santiago de Compostela ou a Real Academia Galega, mais tamén para acceder a aspectos máis persoais das súas biografías ou mesmo a súa implicación en proxectos culturais.

Patricia Arias Chachero e Adrián Estévez Iglesias

XUNTA
DE GALICIA

PARLAMENTO
DE GALICIA

REAL
ACADEMIA
GALEGA